MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF
THE GOVERNMENT OF MADRAS.

General Editor

T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library.
Madras.

No. XVII

हरिहरचतुरङ्गः

(गोदावरमिश्र प्रणीतम्)

HARIHARACATURANGAM

Critically edited with Introduction

BY

S. K. RAMANATHA SASTRI,
(*Retd. Lecturer in Sanskrit, University of Madras.*)

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY, MADRAS.

1950

Price Rs. 6—8—0

PRINTED AT
THE SREEVATHSA PRESS
ROYAPETTAH, MADRAS.

Introduction

The Government of Madras took up for consideration the question of publication of the various manuscripts in different languages on subjects like Philosophy. Medicine and Science. etc., early in May, 1948. Important manuscript libraries in the Madras Presidency were requested to send a list of unpublished manuscripts with them for favour of being considered by the Government for publication. The Honorary Secretary of the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, alone complied with this request. This list as well as a similar list of unpublished manuscripts in the Government Oriental Manuscipts Library, Madras, were carefully examined and a tentative selection of manuscripts suitable for publication was made The Government in their Memorandum No. 34913/48-10, Education, dated 4-4-49, constituted an Expert Committee with the Curator of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the Secretary for the final selection of manuscripts suitable for printing and for estimating the cost of publication.

The following are the members of the Committee :—

1. Sri T. M. Narayanaswami Pillai, M.A., B.L.
2. ,, R. P. Sethu Pillai, B.A., B.L
3. ,, C. M. Ramachndra Chettiar, B.A., B.L.
4. ,, R. Krishnamoorthy, (Kalki).
5. Dr. N. Venkataramanayya, M.A., Ph. D.
6. Sri M. Ramanuja Rao Naidu, M,A.
7. ,, V. Prabhakara Sastri.
8. ,, N. Venkata Rao, M A.
9. ,, H. Sesha Ayyangar.
10. ,, Masti .Venkatesa Ayyangar, M.A.
11. ,, M. Mariappa Bhat, M.A., L.T,
12. Dr. C. Achyuta Menon, B.A., Ph.D.
13. ,, C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil.
14. .. A. Sankaran, M.A., Ph. D., L.T.
15. Sri P. S. Rama Sastri.
16. ,, S. K Ramanatha Sastri.
17. Dr. M. Abdul Haq, M.A., D. Phil., (Oxon).
18. Afzul-ul-Ulama Hakim Khader Ahamed.
19. Sri P. D. Joshi.
20. ,, S. Gopalan, B.A.,B.L.
21. ,, T. Chandrasekharan, M.A., L.T.

The members of the Committee formed into Sub-Committees for the various languages, Sanskrit, Tamil, Telugu, Kannada, Malayalam, Marathi, and Islamic Languages. They met during the month of May, 1949, at Madras and at Tanjore to examine the manuscripts and make a selection. The recommendations of the Committee were accepted by the Government in G.O. No. Mis. 2745 Education, dated 31-8-1949, and they decided to call these publications as the "MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES" and appointed the Curator, Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the General Editor of the publications.

The following manuscripts have been taken up for publication during the current year :—

"A" From the Government Oriental Manuscripts Library, Madras,

TAMIL

1. KAPPAL S'ĀTTIRAM.
2. ANUBHAVA VAIDYA MURAI.
3. ĀTTĀNAKŌLĀHALAM.
4. UPADĒSA KĀNDAM.
5. CŌLAN PŪRVA PAṬṬAYAM.
6. KOṄGA DĒSA RĀJAKKAL.
7. S'IVAJNĀNA DĪPAM.

TELUGU

1. SANGĪTARATNĀKARAMU.
2. AUṢADHA YŌGAMULU.
3. VAIDYA NIGHANṬUVU.
4. DHANURVIDYĀ VILĀSAMU.
5. YŌGA DARS'ANA VIṢAYAMU.
6. KHAḌGA LAKṢAṆA S'IRŌMAṆI.

SANSKRIT

1. VIṢANĀRĀYAṆĪYAM.
2. BHĀRGHAVA NĀḌIKA.
3. HARIHARACATURANGAM.
4. BRAHMA SŪTRAVṚTTI MITĀKṢARA.
5. NYĀYASIDDHĀNTA TATVĀMṚTAM.

MALAYALAM

1. GARBHA CIKITSA.
2. a. VĀSTULAKṢAṆAM.
   b. S'ILPAS'ĀSTRAM.
   c. S'ILPAVIṢAYAM.
3. MAHĀSĀRAM
4. KAṆAKKUSĀRAM
5. KRIYĀKRAMAM.

KANNADA

1. LŌKŌPAKĀRA.
2. RAṬṬAMATA.
3. AS'VAS'ĀSTRA.
4. a. AUṢADHAGAḶU.
   b. VAIDYAVIṢAYA.
5. SANGĪTARATNĀKARA.
6. SŪPAS'ĀSTRA.

ISLAMIC LANGUAGES

1. JAMI—AL—ASHYA.
2. TIBB—E—FARIDI.
3. TAHQIQ—AL—BUHRAN.
4 SAFINAT—AL—NAJAT.

"B" From the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore.

TAMIL

1. S'ARABENDRAVAIDYA MURAI, (Dibates).
2. do (Eyes).
3. AGASTIYAR
4. KONKAṆARSARAKKU VAIPPU.
5. TIRUCHITRĀMBALAKKŌVAIYAR. with padavurai.
6. KĀLACAKRAM.
7 TAṬVASAMUDRAM.
8 BHARATANĀṬYAM.
9. a. PUNDIKELI VILĀSAM.
   b. PURŪRAVA CAKRAVARTI NĀṬAKAM.
   c. MADANA SUNDARA VILĀSA NĀṬAKAM.
   d. PERCY MACQUEEN'S COLLECTION in the Madras University Library on Folklore.
10. RĀMAIYAN AMMANAI.
11. TAMIL PADALKAL including Pattinattar Venba and Vannankal.

TELUGU

1. KĀMANDAKANĪTISĀRAMU.
2. TĀLADAS'APRĀṆAPRADĪPIKA.
3. a. RAGHUNĀTHA NAYAKĀBHYUDAYAMU.
   b. RAJAGŌPĀLA VILĀSAMU.
4. RĀMĀYAṆAMU by Kaṭṭā Varadarāju.

MARATHI

1 NĀṬYAS'ĀSTRA SANGRAHA.
2. a. BOOK OF KNOWLEDGE.
   b. FOLK SONGS.
   c. DORA DARUN VENI PADDHATI.
   d. ASVA CATULA DUMANI
3. a. PRATĀPASIMHENDRA VIJAYA PRABANDHA
   b. S'ARABHENDRA THIRTHĀVALI.
   c LĀVAṆI
4. DEVENDRA KURAVANGI.
5 BAKTA VILĀSA.
6. SLOKA BANDHANA RĀMĀYANA

SANSKRIT

1. AS'VAS'ĀSTRA with Tricolour illustrations.
2. RĀJAMṚGĀNKA.
3. CIKITSĀMṚTASĀGARA.
4. ĀYURVĒDĀMAHŌDADHI.
5. GĪTA GŌVINDA ABHINAYA.
6. a. CŌLACAMPU.
   b S'ĀHENDRAVILĀSA.
7. DHARMĀKŪTAM—Sundara Kāṇḍa.
8. JĀTAKASĀRA.
9. VIṢṆUTATTVANIRNAYA VYAKHYA.
10. SANGĪTA DARPAṆA.
11. BIJAPALLAVA.

It is hoped that the publication of most of the important manuscripts will be completed within the next four years.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the Library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by comparing them with other copies. The Editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in round brackets and correct readings have been suggested in square brackets. When different readings are found, they have been given in the footnotes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the footnote or incorporated in the text itself.

The Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press The various presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

This work is based upon the following manuscript.

A paper manuscript from the library bearing R. No. 3848. The size of the manuscript is $10\frac{3}{4} \times 9\frac{1}{2}$ inches and it contains 158 folios of 20 lines to a page. This in Grantha character and good condition. This was transscribed from a manuscript of Sri Harihararajaguru, Chochinajagannathapuram, Kudala post, Ganjam District.

We express our thanks to him for lending the manuscript to take a transcript of the same for this library.

References to be made to the good work done by Sri. V. R. Kalyanasundaram (Siromani), M. S. Vaidyanathan (Siromani) and T. H. Viswanathan (Siromani) the pandits of this library in going through the proofs.

Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras.

T. CHANDRASEKHARAN,
General Editor,
Madras Govt. Oriental Series.

PREFACE

The work Hariharaçaturaṅga of Godāvaramis'ra, a very valuable work on politics and military science, is now offered to the public for the first time. If Kauṭilya's celebrated treatise contains rules for Government in time of peace and war, this work furnishes the rules for warfare and military matters including array of troops consisting of four divisions.

The name of the work itself suggests that this work deals with the four-fold divisions, infantry, cavalry, chariots and elephants and that this work is dedicated to the kings called Hari and Hara. To avoid the confusion that this work may be a treatise of a person named Harihara the author takes care to say in the introductory verses that the author's name is Godāvaramis'ra and that the work is named after Hari and Hara whose memory he wants to perpetuate.

The material for writing the author's biography is scanty. It is, however, learnt from the colophon and introductory verses that the author was the minister as well as the court poet of the Gajapati Pratāprarudra Deva. This king Pratāparudra Deva held the author in such an esteem that he presented the author with a white umbrella decorated with four golden lions. The titles of Kavipuṅgava and Paṇḍitarāja prefixed to the name of the author reveal that he was honoured by Paṇḍits also while the title Vājapeyayājī reveals his spiritual greatness. He is a bold and original thinker.

This Gajapati Pratāparudra is not to be confused with another Pratāparudra, the hero of Vidyānātha's Pratāparudrīyam or Pratāparudrayas'obhūṣaṇam. They are entirely different from each other. Gajapati Pratāparudra was ruling over Orissa and flourished in the 16th century A.D., whereas

the Kākatīya Pratāparudra of Orangal was an Āndhra King who ruled at Ekaśilā in the beginning of the 14th century A.D.

His work covers a very wide field of ripe experience in warfare and political administration. Such books help us to penetrate into the past glory of our land and get a glimpse of the duties of an able and successful king.

It is hoped that this edition will be an useful addition to the Sanskrit Literature on Hindu Politics.

S. K. RAMANATHA SASTRI.

हरिहरचतुरङ्गस्य
यत्किञ्चित्प्रास्ताविकम्

अयमिदंप्रथममुद्रितः प्राक्कालराजकैः परम्परया समाद्रियमाणं दण्डचक्रसम्पत्तिसंपादकं गजरथतुरगपदातिकं तत्स्वरूपं प्रकारविशेषांश्च प्रतिपादयन् हरिहरचयुरङ्गनामा नातिमहान् अनतिप्राचीनो ग्रन्थसन्दर्भोऽवतरति । ग्रन्थनामनि हरिहरपदसंघटनमापाततः प्रणेतृप्रज्ञापनाय कृतमिति प्रतिभायात्; तदपनुद्य स्वं नाम गोदावरमिश्र इति, हरिहरपदघटनमनुकरणीयचरितयोस्तयोरसकृदनुस्मरणार्थमिति च प्रणेता स्वयमेव सम्यगुपक्रमे प्रतिपादयति । प्रणेतुः कालदेशयोग्यतादिकमपि तत्तत्परिच्छेदपर्यन्तपुष्पिकाभिः विज्ञातुं शक्यम् । अयं राज्ञो गजपतिप्रतापरुद्रस्य मन्त्री, गुरुश्च भूत्वा तेन नितरां बहुमानितश्च असाधारणै राजबहुमानैः । असाधारणश्चायमुपचारः—यत् पोषको महाराज एव मेघाडम्बरनामकं कनककेसरिचतुष्टयावेष्टितहेमकलशाङ्कं सितातपत्रं स्वय स्वपोष्याय धारयति । किञ्च कविपुङ्गव इति पण्डितराज इति च बिरुदद्वयं वैदुष्यावेदकम्, वाजपेययाजी इत्येतदपि स्वजन्माधिकारकर्मकारित्वमवगमयति । प्रतापरुद्रस्य मन्त्रिभूतोऽयं तत्काले वर्तमान एव स्यात् ।

प्रतापरुद्राख्यया द्वौ राजानावास्तामिति ज्ञायते । तत्र 'प्रतापरुद्रयशोभूषणस्य' प्रतापरुद्रीयनाम्नात्र प्रसिद्धस्य काव्यालङ्कारलक्षणस्य कर्तुर्विद्यानाथकवेराश्रयभूतः एकशिला (ओरङ्कल्) नगरप्रतिष्ठ क्रैस्तवीये चतुर्दशशतकादौ आन्ध्रराज्यमकरोदिति चरित्रविमर्शकानां सिद्धान्तसंग्रहः । तस्य, प्रकृतग्रन्थकर्तृगोदावरमिश्राश्रयस्य गजपतिप्रतापरुद्रस्य च न कोऽपि सम्बन्धः कालतो देशतो वंशतश्च । अयं तु गजपतिप्रतापरुद्रः ओरिस्सा—ईश्वरस्तत्रैव देशे षोडशे क्रैस्तवशतके शशास इत्यवगम्यते ॥

न केवलमस्य महाराजस्यासाधारणबहुमानपात्रमभूदित्येतावन्मात्रेण ग्रन्थकारोऽयं गोदावरमिश्रो विद्वन्मण्डलवरेण्य इत्यभ्यूह्यते; परन्तु विषयबाहुल्यात्, तत्प्रतिपादनप्रकारवैदग्ध्यात्, तत्र तत्र स्वावष्टम्भभूतानामार्षाणामनार्षाणां ग्रन्थानां तत्कर्तॄणां चोपादानात्, तेषामभिप्रायविरोधाभासे परिहारपरिपाटीप्रकटनात्, स्वाभिप्रायप्रदर्शनेन स्वातन्त्र्यसमुन्मेषणाच्च तथाविध एवायमिति विद्वद्भिरवगन्तुमर्ह एव । षष्ठे नीतिपरिच्छेदे राज-अमात्य-पुरोहित-युवराज-सेनापति-चार-दूत-शत्रु-मित्राणां गुणदोषान्, कर्तव्यानि कर्माणि, परिहर्तव्यानि व्यसनानि, परस्परवर्तनप्रकारादींश्च निःसङ्कोचं निरर्गलं सावधानं च प्रतिपादयन् कस्य वा प्राज्ञस्य हृदयं नावर्जयति? किञ्च धनुर्विद्यापरिच्छेदे—धनुर्गुणबाणमूलपदार्थान्,

वन्निर्माणप्रकारान्, तदाकृतिबलपरिमाणसन्निवेशान्, धनुःप्रभेदान्, भेदानुरूपाधिकारिविशेषान्, अधिकारिविशेषाभ्यासक्रमान्, अभ्यासलभ्यदशाविशेषान्, सिध्यसिद्धिपरीक्षणप्रकारान्, मत्स्ययन्त्रादिलक्ष्यसिद्धिपरीक्षाप्रभेदान्, गुरुषु शिष्याणां शिष्येषु गुरूणां वर्तनविधाः, इति बहून् विषयान् सयुक्तिकं निरूपयन्तमेनं को वा कुशलः शिल्पी गुरुः शिष्यो वा विस्मयस्मेरया दृष्ट्या न प्रतीक्षेत? एवं व्यूहेषु तत्तत्स्थानेषु तांस्तान् सन्निवेशयन् क्रीडाचतुरङ्गे कञ्चन प्रकारविशेषमुल्लिख्य प्रदर्शयंश्चायं कस्य वा हृदयं न चमत्कारयेत्? ।

किमधिकेन? सर्वथा राजतन्त्रग्रन्थेष्वभ्यर्हणीयेष्वयमपि हरिहरचतुरङ्गनामकोऽन्तर्भवति नियतम्.॥

अस्य ग्रन्थस्य काञ्चन पर्याप्तामनुरूपां च प्रस्तावनां चिकीर्षन्नहं संप्रत्यप्राप्तकालतां तस्या मन्यमानः प्राचीनार्षग्रन्थेभ्योऽनत्यर्वाचीनैः संगृह्यनिबद्धात् 'मृगलक्षणात्' गजवाजिलक्षणं अत्यल्पीयांसं प्रबन्धं संग्रहेच्छूनामुपहरन् 'यत्किञ्चित्प्रास्ताविक'मुपसंहरामि ॥

गजलक्षणम्

मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥

वक्षोऽथ कक्षावलयःश्लथश्च लम्बोदरस्त्वक् बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य ॥ २ ॥

मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनामा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥ ३ ॥

पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ ४ ॥

भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ५ ॥

ताम्रौष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिमग्ननिगूढवंशाः तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥

विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ ७ ॥

दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धराः शुभदा भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ ८ ॥

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून् ॥ ९ ॥

स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्डान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ १० ॥

गजचेष्टितम्

स्खलितगतिरकस्मात् त्रस्तकर्णोऽतिदीनं
श्वसिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्याम् ।
द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो
भयकृदहितभक्षी नैकशोऽसृक्छकृत्कृत् ॥ १ ॥

वल्मीकस्थाणुगुल्मक्षुपतरुमथनः स्वेच्छया हृष्टदृष्टिः
यायाद्यात्रानुलोमं त्वरितपदगतिर्वक्त्रमुन्नाम्य चोच्चैः ।
कक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरं बृंहितं वा
तत्काले वा मदाप्तिर्जयकृदथ रदं वेष्टयन् दक्षिणं च ॥ २ ॥

अश्वलक्षणम्

दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः
सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः ।
जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो
वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ॥ १ ॥

अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिबस्तिजानुनि ।
मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणे तथाशुभाः ॥ २ ॥

ये प्रधाणगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः ।
ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः ॥ ३ ॥

तेषां प्रधाण एको ललाटदेशेषु च ध्रुवावर्ताः ।
रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ ॥ ४ ॥

षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैः त्र्यब्दपञ्चाब्दिकाश्वः ।
सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिकापीतशुक्लाः
काचा मक्षिकशङ्खावटचलनमथो दन्तपातश्च विद्धि ॥ ५ ॥

अश्वेङ्गितम्

उत्सर्गान्न शुभदमासनात्परस्थं वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् ।
सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिदं नराणां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं च ॥ १ ॥

अन्तःपुरं नाशमुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते ।
पायौ च पुच्छे च पराजयः स्यात् वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

स्कन्धासनांसज्वलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् ।
ललाटवक्षोऽक्षिभुजे च धूमः पराजयाय ज्वलनं जयाय ॥ ३ ॥

नासापुटप्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रे च रात्रौ ज्वलनं जयाय ।
पलाशताम्रासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् ॥ ४ ॥

प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना
कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा संभवः ।
अस्वप्नश्च विरोधिनां निशि दिवा निद्रालसध्यानता
सादोऽधोमुखता विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् ॥ ५ ॥

क्रौञ्चवद्रिपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुखम् ।
स्निग्धमुच्चमनुनादि हृष्टवद्ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रदधिविप्रदेवतागन्धपुष्पफलकाञ्चनादि वा ।
द्रव्यमिष्टमथवा परं भवेत् हेषतां यदि समीपतो जयः ॥ ७ ॥

भक्ष्यपानस्खलिनाभिनन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथवा ।
सव्यपार्श्वगतदृष्टयोऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः ॥ ८ ॥

वामैश्च पादैरभिताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः ।
सन्ध्यासु दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्बन्धपराजयाय ॥ ९ ॥

अतीव हेषन्ति किरन्ति वालान्निद्रापराश्च प्रवदन्ति यात्राम् ।
रोमत्यजो दीनखरस्वराश्च पांसून् ग्रसन्तश्च भयाय दृष्टाः ॥ १० ॥

समुद्रवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः पदं समुत्क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः ।
जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं फलं यथासंभवमादिशेद्बुधः ॥ ११ ॥

मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत्करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी ।
अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिवं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते ॥ १२ ॥

आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो
यात्रानुगोऽन्यतुरगं प्रति हेषते च ।
वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं
योऽश्वः स भर्तुरचिरात् प्रचिनोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

शे. कृ. रामनाथशास्त्री

प्रसाधकः

विषयसूची

रणरङ्गः

शा	ख											ख	ख
शा	ख											शा	शा
			य	ध					य	ध			
			य	ध					य	ध			
र	र				तु	तु	तु	तु				र	र
ग	ग				वा	डु	रा	म				ग	ग

द्वाभास्यव्यूहः

॥ अयं प्रकारः सर्वव्यूहसाधारणः ॥

संज्ञासंख्या	संज्ञा	संज्ञी	संज्ञिसंख्या
१	ख	= खड्गी	४
२	ग	= गजः	४
३	तु	= तुरगः	४
४	ध	= धनुर्धरः	४
५	म	= मन्त्री	१
६	य	= यन्त्रिकः	४
७	यु	= युवराजः	१
८	र	= रथः	४
९	रा	= राजा	१
१०	वा	= वाहिनीपतिः	१
११	शा	= शाक्तिकः	४
			३२

|| श्रीः ||

|| गोदावरमिश्रविरचितं हरिहरचतुरङ्गम् ||

|| गजपरिच्छेदः ||

प्रत्यूहप्रतिनागेन्द्रवारणं वारणाननम् ।
वन्दे चन्दनसिन्दूरबिन्दुभिश्चित्रिताननम् ॥ १ ॥

वन्दे हरिहरौ वीरौ चतुरङ्गबलान्वितौ ।
बाणासुरपुरे पूर्वं युध्यमानौ रणप्रियौ ॥ २ ॥

श्रीदुर्गाचरणाम्भोजद्वन्द्वचन्दनबिन्दुना ।
कृतिर्गोदावरेणेयं तत्प्रसादाद्विरच्यते ॥ ३ ॥

धीरगोदावरस्ये[यं]दं कृतिरास्तां मुदे सताम् ।
परेषां गुणकासारे नीरवाविव गर्जताम् ॥ ४ ॥

कुशले नृपतौ सर्वे नराः कुशलिनो यतः ।
नृपेणापेक्षितं तस्मादत्र ग्रन्थेऽभिधास्यते ॥ ५ ॥

परिपालयता राज्ञा प्रजाः पोष्याः कुटुम्बवत् ।
चतुरङ्गं यतस्तस्माद्वर्ण्यते तद्यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

द्विषद्भ्यस्त्रातुकामेन प्रजास्तद्वज्जिगीषुणा ।
चतुरङ्गेण योद्धव्यमिति युद्धं प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥

धनुर्विद्यादिकं तद्वद्विना युद्धं भवेन्न हि ।
युद्धस्य साधनत्वेन तदप्यत्राभिधास्यते ॥ ८ ॥

अनीतिकस्य राज्ञो हि प्रारम्भो विफलो भवेत् ।
ग्रन्थेऽत्र नीतिशास्त्रार्थं संगृह्यातः प्रवक्ष्यते ॥ ९ ॥

संपूर्णचतुरङ्गस्य धन्विनो नीतिवेदिनः ।
नृपतेर्वक्ष्यते युद्धं सप्रकारं यथाश्रुतम् ॥ १० ॥

वक्ष्यते युद्धशिक्षार्थं योद्धृहर्षविवर्द्धनम् ।
कृतावस्थं मनोहारि क्रीडायुद्धमपि स्फुटम् ॥ ११ ॥

चतुरङ्गादिकं यद्यप्यन्येषामपि सम्भवि ।
अनुक्त्वा स्वामिनं चापि तद्वक्तुं शक्यतेऽपि च ॥ १२ ॥

तथापि श्रीहरिहरस्वामिकं वक्ष्यते यतः ।
प्रसङ्गात्कीर्त्तनं ध्यानं दर्शनं पुण्यदं तयोः ॥ १३ ॥

चतुरङ्गे प्रधानत्वाद्वर्ण्यन्ते प्रथमं गजाः ।
गुणदोषपरिज्ञानकृते जात्यादिपूर्वकम् ॥ १४ ॥

गुणान्दोषान्विदित्वैव राज्ञा पोष्या गजास्सदा ।
अनर्था बहवो यस्माद्रणे दुष्टदन्तिनाम् ॥ १५ ॥

अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो मुनयो यद्बभाषिरे ।
समुद्धृत्य ततस्सारमित्यसंक्षिप्य लिख्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्मा मूर्ध्नि गले शक्रः स्कन्धे विष्णुरवस्थितः ।
नाभ्यामग्नी रविर्दृष्टा[ष्ट्या]मिन्द्रः पादेषु दन्तिनाम् ।
धाता विधाता कुक्षौ तु मेढ्रे चापि प्रजापतिः ॥ १७ ॥

अन्त्रेषु नागास्तिष्ठन्ति सर्वलोकधुरन्धराः ।
वारणेषु प्रधानात्मा तिष्ठति त्वीश्वरोऽव्ययः ॥ १८ ॥

गात्रयोरश्विनौ श्रोत्रे दिशो मनसि चन्द्रमाः ।
पर्जन्यो हृदि नागानामिति देवाश्रया गजाः ।
पालकाख्येन मुनिना प्रोक्ताः [क्ताः] सूक्ष्मार्थदर्शिना ॥ १९ ॥

स हि राजा यस्य चमूः सा चमूर्यत्र हस्तिनः ।
तस्मात्तान् बिभृयाद्राजा युद्धयोग्यान्गुणान्वितान् ॥ २० ॥

तच्च राष्ट्रं यत्र नृपः सन्तोषो यत्र तत्सुखम् ।
सत्यं यत्र स धर्मः स्यात्तस्यैनं [तत्सैन्यं]यत्र हस्तिनः ॥ २१ ॥
रात्रिर्यथा शशाङ्केन यौवनेन यथा स्त्रियः ।
तथा सेना गजेन्द्रेण तया राजा च शोभते ॥ २२ ॥
न च रुद्रात्परो देवो न च वेदात्परं श्रुतम् ।
यानान्तरं परं नास्ति गजादन्यन्महीपतेः ॥ २३ ॥
नागाः सुलक्षणा राज्ञः पृथिवीं वशवर्त्तिनीम् ।
समुद्रमेखलां कुर्युस्तस्मात्तान्बिभृयान्नृपः ॥ २४ ॥
रदाघातविभिन्नाश्च संघे मत्तमतङ्गजे ।
राज्यं निबद्धं राज्ञां तद्गजाधिकबलो भवेत् ॥ २५ ॥
जले स्थले च दुर्गे च शाखिभिः संकटे तथा ।
समे च विषमे चैव जयो नागवतां ध्रुवम् ॥ २६ ॥
रथयोग्या क्षितिर्नैव वाजियोग्यापि यत्र वा ।
महावर्षास्वपि राजां[गजाः]तत्र यान्ति सुखं रिपून् ॥ २७ ॥
सम्यक् सज्जीकृतो युद्धदृष्टमार्गो मतङ्गजः ।
तुरङ्गाणां षष्टिशतं निहन्त्येकोऽपि संयुगे ॥ २८ ॥
शत्रूणां प्रबलं सैन्यं निहन्त्येको यतस्ततः ।
भूमीभुजां च विजयो गजराजे प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥
सीमप्रदानभेदेषु चूर्णीभूतेषु सर्वदा ।
दण्डो द्विरदभूयिष्ठो राज्ञां सर्वार्थसाधकः ॥ ३० ॥
स्वयं प्रहरते युद्धे वाहनं न गजादृते ।
धन्विनाधिष्ठितः स्याच्चेत्क्रमोऽत्यन्तजयप्रदः ॥ ३१ ॥
भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतस्रो जातयो गजे ।
क्रमेणैषां समुत्पत्तिः कथ्यते युगभेदतः ॥ ३२ ॥
पुरा कृतयुगे सर्वे[र्वैः] दानवैः किल दंशितैः ।
पीड्यमानान्सुरान् दृष्ट्वा कोपेन महता तदा ।
ईश्वरस्य ललाटे तु पस्वेदस्समुजातवान् ॥ ३३ ॥

तस्मिन्स्वेदे गजो मुख्यः समुत्पन्नो गणाधिपः ।
महाबलो महाकायो मदक्लिन्नकटस्थलः ॥ ३४ ॥

तं दृष्ट्वा दुर्निवाराग्रदन्तवारितदानवम् ।
ऐरावतं चतुर्दन्तं कौतुकेनासृजत्प्रभुः ॥ ३५ ॥

तदा च निर्मिता देव्या तस्य भद्रेति हस्तिनी ।
तत्प्रभूतिसमुत्थाश्च गजाः स्युः भद्रजातयः ॥ ३६ ॥

तैर्बलं दानवेन्द्राणां हतं सुरविमर्दिनाम् ।
भद्रजातितयोत्पन्ना एवं श्रेष्ठाः कृते युगे ॥ ३७ ॥

त्रेतायुगे च संप्राप्ते हतशेषैर्महासुरैः ।
आराधितो महातेजा देवदेवः पितामहः ॥ ३८ ॥

मन्देन मनसा मन्दानसृजद्वारणांस्तदा ।
तान्प्राप्य दानवास्सर्वे प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ३९ ॥

एवं त्रेतायुगे सम्यगुत्पन्ना मन्दजातयः ।
मृगजातेस्समुत्पत्तिरधुना कथ्यते तथा ॥ ४० ॥

द्वापरे च युगे प्राप्ते जामदग्न्यभयार्दितैः ।
दानवैश्च नृपेन्द्रैश्च हरिराराधितस्तदा ॥ ४१ ॥

तेन तेषां मृगास्सृष्टा महावेगास्तनूदराः ।
एवं युगक्रमेणैव भद्रा मन्दा मृगा गजाः ।
समुत्पन्नाश्च विविधा धेनुकासहितास्तदा ॥ ४२ ॥

मर्यादाभेदसंरूढैर्मन्मथातुरमानसैः ।
स्मृतिनाशाच्च मातङ्गैरगम्यागमनोत्सुकैः ।
जाता बहुविधास्तावन्मिश्राः कलियुगे गजाः ॥ ४३ ॥

न युद्धजातिरस्तीह भद्रो मन्दो मृगोऽपि वा ।
भद्रादीनां समुत्पत्तिरुक्तैवैषां च सांप्रतम् ॥ ४४ ॥

उत्पत्तिकारणं चैषामुच्यतेऽष्टौ च तानि तु ।
तेषां च प्रथमं प्राच्यं वनं वेदिकरूपकम् ॥ ४५ ॥

द्वितीयं च तृतीयं स्याद्दशार्णकसमाह्वयम् ।
आङ्गेयकनाम स्याच्चतुर्थं पञ्चमं पुनः ॥ ४६ ॥

भवेत्पञ्चनदं षष्ठमापरान्तकनामकम् ।
सौराष्ट्रकं सप्तमं च स्याद्भवेत्कालिकाभिधम् ।
अष्टम च वनं तेषां वनानां स्थानमुच्यते ॥ ४७ ॥

प्रालेयशैललौहित्यपयोगाभ्यन्तरे वनम् ।
प्राच्याभिधं विजानीयात्तथा वैदिकरूपकम् ॥ ४८ ॥

मेखलायास्त्रिपूर्णाश्च दशार्णोन्मत्तगङ्गयोः ।
मध्ये भवेद्वनं तद्वद्दशार्णकसमाह्वयम् ॥ ४९ ॥

श्रीपर्वतस्य विन्ध्याद्रेर्वेत्रवत्याश्च मध्यतः ।
पारियात्रं................ब्रह्मबन्धनमेव च ।
एतेषामन्तरे च स्यादाङ्गेयकनामकम् ॥ ५० ॥

तथैवोत्कलदेशस्य दक्षिणाब्धेस्तथैव च ।
विन्ध्याद्रेः सह्यनाम्नश्च मध्ये कालिङ्गकं वनम् ॥ ५१ ॥

प्राकारशासनस्यापि नर्मदायाश्च मध्यतः ।
आपरान्तकनाम स्यात् वर्जनीयवनं तथा ।
अवन्त्या नर्मदायाश्च द्वारकायास्तथैव च ॥ ५२ ॥

सौराष्ट्रकं नाम वनमथ पाञ्चनदाभिधम् ।
सिन्धुनद्या हिमवतः कालिङ्गकवनस्य च ॥ ५३ ॥

कुरुक्षेत्रस्य मध्ये च विजानीयाद्वनं तथा ।
चतुर्विधा गजा यत्र जायन्ते वनभूमिषु ॥ ५४ ॥

तत्कथ्यतेऽधुना सम्यक्कुलमेषां च कथ्यते ।
प्राच्ये वने ये जायन्ते ते गजा भद्रजातयः ॥ ५५ ॥

ऐरावतकुलोत्पन्नास्ते भवन्त्युत्तमा गजाः ।
दशार्णकाभिधानं तद्वनं वैदिकरूपकम् ।
आङ्गेयकसंज्ञं चापरान्तकवनं च यत् ॥ ५६ ॥

सर्वं मन्दगजस्येदमुत्पत्तिस्थानमीरितम् ।
अयं त्रेतायुगोत्पन्नमन्दनामगजान्वयः ॥ ५७ ॥
सौराष्ट्रकाभिधे त[द्र]द्रने पाञ्चनदाभिधे ।
मृगसंज्ञा विजायन्ते द्वापरोत्पन्नवंशजाः ॥ ५८ ॥
कालिङ्गकाभिधेऽरण्ये तथा प्राच्यादिकेऽपि च ।
वनान्तरगजैर्नागैर्दुर्बुद्धैः काममोहितैः ॥ ५९ ॥
धेनुकानां च संयोगान्मिश्रः संजायते गजः ।
अयं कलियुगोत्पन्नमिश्रनागस्य वंशजः ॥ ६० ॥
न वनज्ञानमात्रेण भद्रादिज्ञानसंभवः ।
संकीर्णा जातयो यस्मात्सर्वाः सर्वत्र वारणाः ॥ ६१ ॥
तस्माद्भद्रादिजातीनां विभागार्थं परस्परम् ।
एतेषां लक्षणं सम्यक् प्रोच्यते मुनिसंमतम् ॥ ६२ ॥
सर्वजात्यधिके पूर्वं भद्रे लक्षणमुच्यते ।
संहतोन्नतवृत्ताभ्यां कुम्भाभ्यां शुभमस्तकः ।
द्विगुणीकृतहस्ताग्रपरिचुम्बितभूतलः ॥ ६३ ॥
आताम्रपुष्कराकारपुष्करस्त्वायताङ्गुळिः ।
सुव्यक्तवातकुम्भश्च सूक्ष्मपिङ्गळलोचनः ॥ ६४ ॥
करसक्तोन्नतप्रान्तचम्पकापीतदन्तधृक् ।
संपूर्णचिबुकाङ्गश्च स्निग्धच्छायावृताकृतिः ॥ ६५ ॥
मृदुचारुसुविस्तीर्णकर्णपल्लवमण्डितः ।
अणुभिर्बिन्दुमालाभिर्विचित्रमुखमण्डलः ॥ ६६ ॥
कर्णयोश्चिबुके चैव सूक्ष्मरोमकृतास्पदः ।
युग्मजैरेकजैर्वापि सवर्णैर्लोमभिर्वृतः ॥ ६७ ॥
सवर्णता च रोम्णां वै शस्यते न विवर्णिता ।
बन्धुरोद्धुरिकण्ठश्च पूर्णकुक्षिः सुपार्श्ववान् ॥ ६८ ॥
पृथु पृष्ठं सुवङ्गं च नवपूगफलच्छविः ।
आयामपरिणाही च समुच्छ्रयसमन्वितः ॥ ६९ ॥

शूरो रक्षितयूथश्च प्रलंबऋजुवालधिः ।
सुप्रशस्तैर्नखैः पादैः कूर्माकारैर्मनोरमैः ।
चन्द्रमण्डलवृत्तैश्च गतिभूषितभूतलः ॥ ७० ॥
बृहन्मेढ्रो नितम्बेन गुरुणा वामनोऽपरः ।
संपूर्णगात्रसंधिश्च मेघनिस्वननिस्वनः ॥ ७१ ॥
आताम्रतालुजिह्वोष्ठकर्णोदरकरोदरः ।
क्रमशः स्थूलहस्तश्च कपोलोपचयान्वितः ॥ ७२ ॥
विनीतो वेगवान्दक्षः परयूथविमर्दनः ।
प्रतिकुञ्जरसंफेटप्रवृत्तमदसीकरः ॥ ७३ ॥
कोपितः कोपमावर्त्ते शीघ्रं याति वशं पुनः ।
सर्वलक्षणसंपूर्णो भद्रो नाम मतङ्गजः ॥ ७४ ॥
बृहस्पतिमतेनैतदुक्तं भद्रस्य लक्षणम् ।
पालकाप्यानुसारेण लक्षणं प्रोच्यतेऽधुना ॥ ७५ ॥
प्रतिमाने सुविपुलश्चारुपृष्ठ्यां यताननः ।
मुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वोष्ठतालुकः ॥ ७६ ॥
पीनाण्डकोशः सुश्रोणस्सुदीर्घाङ्गुळिपुष्करः ।
स्वायतेनानुवृत्तेन करेण कररीयुतः ॥ ७७ ॥
सुप्रभूतान्तरमणिव्यस्तपीनस्तनान्तरः ।
तथा व्यूढमहोरस्को महांसो विपुलासनः ॥ ७८ ॥
ऋजुभिश्च सुनिर्वृत्तैर्युक्तो गात्रैस्समाहितैः ।
ईशिके चाक्षिकूटे च कुष्ठं चावग्रहोऽपि च ॥ ७९ ॥
कटोरसगदे चापि दन्तवेष्ट्या तथैव च ।
अनुच्छ्राया ह्यनिम्नाश्च प्रदेशास्तस्य कीर्त्तिताः ॥ ८० ॥
रथे सातुल्यसंस्थानौ दन्तौ चापि विशेषतः ।
कर्णौ सूक्ष्माणुरोमाणौ ज्ञेयौ तस्य विपश्चिता ॥ ८१ ॥
समानवर्णैर्मृदुभिस्सूक्ष्मैः स्निग्धैस्तनूरुहैः ।
एकजातैर्द्विजातैर्वा वृत्तास्निग्धतनुच्छविः ॥ ८२ ॥

मांसैः स्निग्धैस्समग्रैश्च यथा भागप्रतिष्ठितैः ।
तनुभिर्बहुभिश्चैव सर्वतस्सर्वभूषितः ॥ ८३ ॥

प्रोष्ठौ च पलिहस्तौ च पलिपादौ तथैव च ।
सूक्ष्माश्चालुपदिग्धाश्च तथैव च कताविलाः ।
आम्रपल्लवसंकाशमेहने जातिशोभिनः ॥ ८४ ॥

दीर्घवालधिवालश्च समपार्श्वस्तथैव यः ।
धनुर्विनतवंशश्च पुरस्तादुच्छ्रितस्तथा ॥ ८५ ॥

विंशत्या च नखैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव च ।
समसंस्थानबन्धश्च सप्तधा चापि यःस्थितः ॥ ८६ ॥

तं नागं वनसंस्थं हि नाम्ना जात्युपलक्षितम् ।
भद्रमित्येव जानीयाच्चिह्नैरेतैः शरीरजैः ॥ ८७ ॥

स शीतातपवातानां पीडा[ढा]संवेशकारिणाम् ।
अशने वातदष्टानां स्तनयित्नोश्च निस्स्वनम् ॥ ८८ ॥

श्रुत्वा नोद्विजते व्यग्रस्तथा हर्षं च गच्छति ।
वृक्षान्हरति कामार्तः संजिघ्रति समन्ततः ॥ ८९ ॥

अवदीप्ता दिशो घोराः प्रसूताश्च दवाग्नयः ।
ज्वलिताश्चाग्निसंघाताः क्षिप्रवाताश्च विघ्नतः ॥ ९० ॥

तथैवान्यानि रूपाणि दुष्टानि सुबहून्यपि ।
भीषयन्तीह नैवैनं भीमान्युद्वेजनानि च ।
वनस्थ एव स गजः स्वयूथमनुपालयेत् ॥ ९१ ॥

अनेन खलु विज्ञेयो वने सत्वे च सात्विकः ।
वार्यो चाप्यग्रत)स्थित्वा यूथमेकोऽभिरक्षितः ॥ ९२ ॥

कोपि(तोको म) [तः कोप]माप्तत्ते क्षिप्रं चैवोपशाम्यति ।
इति वार्यो समुद्दिष्टं तस्येदं सत्वलक्षणम् ॥ ९३ ॥

जातितत्वावगाहार्थं पुनः कर्मणि कीर्त्यते ।
अत्यर्थवेदिशूरश्च क्षमावान्न च कर्कशः ॥ ९४ ॥

कल्याणमेधास्तेजस्वी सदा सन्तापवर्जितः ।
समयोतिः (?) समाहारः सात्विकश्शीलवांश्च सः ॥ ९५ ॥

तथा मशकदंशस्य सन्तापानां च स क्षमः ।
तोत्राङ्कुशनिमित्तानामन्येषां च पृथक् पृथक् ॥ ९६ ॥

सोढा स तीव्रस्पर्शानामिति ज्ञेयः क्रियागतः ।
एवं वने च वार्यो च क्रियायां चापि कीर्त्तितम् ॥ ९७ ॥
यथाक्रमं पुनः सम्यक्संपूर्णं भद्रलक्षणम् ।

सत्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमयं जगत् ।
सत्त्वप्रधानो भद्रःस्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ ९८ ॥

धैर्यं स्थैर्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्मता ।
अत्यर्थवेदिता चैव भयस्थानेष्वमूढता ॥ ९९ ॥

सुभगत्वादिकं सर्वं सत्वकार्यं यतः स्मृतम् ।
अतस्सत्वप्रधानत्वमात्रं भद्रस्य लक्षणम् ॥ १०० ॥

मन्दस्यातः प्रवक्ष्यामो लक्षणानि क्रमेण च ।
मेघश्यामो महाकुम्भो रोमाघनविलच्छविः ॥ १०१ ॥
स्थूलाधो [स्यो] मुखदंष्ट्रश्च बृहत्पादकराङ्गुलिः ।
संपूर्णमासनग्रीवाकण्ठास्यमिगदान्तरः ॥ १०२ ॥
पृथुकायाणुबलज्ञश्च (?) ह्रस्वकर्णो महोदरः ।
बृहन्नेत्रविषाणश्च नायामपरिणाहवान् ॥ १०३ ॥
नात्युच्छ्रितो न ह्रस्वश्च चोदनावशशीघ्रगः ।
स्थूलगात्रापरश्चैव स्थूलकर्णो रणप्रियः ॥ १०४ ॥
प्रलंबचिबुकग्रीवो दीर्घवालधिपुष्करः ।
स्थिरप्रोथ स्थिरमदो नातिपिङ्गळलोचनः ।
विस्तीर्णजघनश्चैव पृथुजिह्वस्तथैव च ॥ १०५ ॥

पृथुस्थूलललाटश्च मन्दो नाम मतङ्गजः ।
बृहस्पतिमतेनैतदुक्तं मन्दस्य लक्षणम् ॥ १०६ ॥

2

पालकाप्यानुसारेण लिख्यते तस्य लक्षणम् ।
महामुखो महाग्रीवो महास्रोतो महोदरः ॥ १०७ ॥
महोदारः कुम्भसदाप्रतिमानासनैर्युतः (?) ।
निर्मृष्टकटिभागश्च दीर्घस्थूलतनूरुहः ॥ १०८ ॥
वीणाणुदंशः सान्द्रत्वक् सुविभक्तमहाशिराः ।
उत्पार्श्वः स्थूलनाभिश्च दीर्घवालधिमेहनः ॥ १०९ ॥
पुरस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चादवनतोऽपि सः ।
अच्छिद्रदेहबन्धश्च तथाभ्रपरिमण्डलः ॥ ११० ॥
ह्रस्वास्यः पृथुजिह्वश्च ज्ञेयो ह्रस्वशिरोधरः ।
मृदुसंभोगभागश्च दृढपर्वा तथैव च ॥ १११ ॥
महाण्डकोशः सूक्ष्माभ्यां स्तनाभ्यामभिलक्षितः ।
बहुलैर्मृदुभिश्चैव वृतः स्निग्धैस्तनूरुहैः ।
स्थिरैः स्थिरीकृततलैः पादैश्च पृथुभिस्समैः ॥ ११२ ॥
अल्पोत्सेधश्च विज्ञेयो गूढोत्कृष्टसमाहितः ।
स्थिरे स्निग्धे विशाले च पाने चापि प्रकीर्तिते ॥ ११३ ॥
विषाणे तस्य विद्वद्भिरो....दीर्घश्च रोमशः ।
स्वल्पवृत्तमृदुस्निग्धमहाकर्णनखश्च यः ॥ ११४ ॥
प्रोहौ च पलिहस्तौ च पलिपादौ तथैव च ।
पलिपादश्च पादाश्च ज्ञेयास्तस्य कचाविलाः ॥ ११५ ॥
कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ।
चिह्नैरेतैश्शरीरस्थैर्विज्ञेयो वनसंस्थितः ॥ ११६ ॥
वनस्थ एव स सदा विहरन्निविधाशनः ।
अनपेक्ष्य चरत्येव शब्दादिभयकारणम् ।
यूथमार्गानुसारी च स्थले वाप्यथ वा जले ॥ ११७ ॥
संमील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ।
हस्तिन्यां हस्तमासज्य प्रायेण मदनातुरः ॥ ११८ ॥

पृष्ठेऽथ जघने वापि वार्यामपि स तिष्ठति ।
पार्थिवाद्यप्रयुक्तेषु मोहशंकादिहेतुषु ॥ ११९ ॥
वादित्रोत्कटशब्देषु न मुह्यति न शङ्कते ।
पदे पाशिकविक्षिप्तैस्तथैवापरयोः पुनः ॥ १२० ॥
पाशैरुद्वेजनैर्विद्धोऽप्युद्वेगं नाधिगच्छति ।
इत्युक्तं लक्षणं तस्य वने वार्यां च सात्विकम् ॥ १२१ ॥
अतः परमिदं कृत्स्नं सत्वं कर्मणि कीर्त्यते ।
अल्पश्रमः क्लेशसहो मृदुकायोऽध्वनिर्जितः ॥ १२२ ॥
दंशस्पर्शक्षमश्चापि गम्भीरस्य च वेदिता ।
मन्दाशनोऽथ मन्दाग्निरल्पाशी बलवांश्च सः ॥ १२३ ॥
अकूजनश्च प्रायेण मेधया चापि मध्यमः ।
पित्तोत्सन्नं पुरीषं च मूत्रं च विसृजत्यसौ ॥ १२४ ॥
त्रासितो वधबन्धैश्च नातित्रासं च गच्छति ।
प्रकृत्या श्लैष्मिकस्त्वेकगमस्तामस एव च ॥ १२५ ॥
स्निग्धैः कषायकटुकैस्तिक्तैश्चाप्यायते हि सः ।
त्रासनं सर्वदा तीक्ष्णैस्तस्येषुप्राजनाङ्कुशैः ।
पूर्वाचार्यानुसारेण प्रोक्तं मन्दस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥
तमःप्रधानो मन्दस्स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ।
दुर्मदत्वं तथालस्यं निद्रालुत्वं च मूढता ॥ १२७ ॥
गम्भीरवेदिताद्यं च तमःकार्यं यतः स्मृतम् ।
अतस्तमःप्रधानत्वमात्रं मन्दस्य लक्षणम् ॥ १२८ ॥
सत्वं रजस्तमश्चेति क्रमोऽयं श्रूयते किल ।
भद्रमन्दमृगाणां च क्रमेणैतत्तु युज्यते ॥ १२९ ॥
नैतत्तथा तु मन्तव्यं स्यान्मन्दस्तु तमोगुणः ।
रजोगुणो मृगः स्यात्तु भद्रःसत्वगुणो भवेत् ॥ १३० ॥
वनजातिगुणेनैव मन्दःश्रेष्ठो मृगोऽधमः ।
सत्वादिकार्यधर्माणामित्थमेव मुनिस्मृतेः ॥ १३१ ॥

एवं जात्या मध्यमस्य मन्दस्योक्तं तु लक्षणम् ।
अथ जात्या निकृष्टस्य मृगस्यापि तदुच्यते ॥ १३२ ॥

तनुग्रीवस्तनुकरस्तनुरोमा तनुच्छविः ।
तनुदीर्घविषाणश्च तनुकर्णस्तनूदरः ।
दीर्घगात्रापरश्चैव दीर्घजिह्वस्तथैव च ॥ १३३ ॥

दीर्घकुक्षिश्च कुब्जश्च स्थूलनेत्रस्तथैव च ।
ह्रस्वास्यचिबुको ह्रस्वो ह्रस्वपुष्कर एव च ॥ १३४ ॥

ह्रस्वहस्ताङ्गुलिश्चैव ह्रस्वमेहनवालधिः ।
निर्मांसाङ्गश्च भीरुश्च यस्तु वामनमस्तकः ॥ १३५ ॥

हीनाङ्गभागो दुश्शीलस्त्वसंहतिशरीरधृक् ।
समुच्छ्रितस्तनायामः परिणाहविवर्जितः ॥ १३६ ॥

चलपादश्चलमना रात्रिचेवा (?) नवस्थितिः ।
भारभीरुर्ललाटेन तनुर्ग्रीवविवर्जितः ॥ १३७ ॥

मृगस्वरूपो हीनश्च मृगजातिर्गजोऽधमः ।
बृहस्पतिमतेनैतदुक्तं लक्षणमीदृशम् ॥ १३८ ॥

पालकाप्यानुसारेण मृगस्याथ तदुच्यते ।
तनुत्वक्पाणिपादोयस्तन्वास्यस्तनुमेहनः ॥ १३९ ॥

तनुवंशोदरश्चैव तनुदोहतनूरुहः ।
तनुगात्रापरनखस्तनुग्रीवस्तथैव च ।
दीर्घजिह्वोऽविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च यः ॥ १४० ॥

स ह्रस्वहनुहस्ताग्रवालवालधिपुष्करः ।
ह्रस्वाल्पमस्तकश्चैव ह्रस्वरोमाणुमेहनः ॥ १४१ ॥

करालो वृत्तकर्णश्च जलूकावर्णसप्रभः ।
उच्चश्चाप्यलपार्श्वश्च तद्वदेवाल्पशेफकः ॥ १४२ ॥

एतद्वनगतस्यास्य शारीरं लक्षणं भवेत् ।
वनस्थस्यैव वक्ष्यामस्तस्य सत्त्वाश्रयं पुनः ॥ १४३ ॥

निपाने गोचरे स्थाने शय्यायां चाप्यनिर्वृतः ।
रूपादिभयशंका [की] च नियमे वा [न] वनस्थितः ॥ १४४ ॥

इत्युक्तं वनसंस्थस्य वार्यामपि तु वक्ष्यते ।
सत्वस्य लक्षणं तस्य यथार्थेन विनिश्चितम् ॥ १४५ ॥

वार्यो बहूननुचरन्निक्षिनष्टिकरं भुवि ।
दृष्टश्रवणलाङ्गूलो दीर्घविक्रमचंक्रमैः ॥ १४६ ॥

भिन्नसू [मू]त्रपुरीषस्सन्नुद्विग्नः संप्रधावति ।
समुन्नम्य शिरो याति यूथान्तं चोपसेवते ।
वार्या निर्गन्तुकामश्च द्वारमप्यापि (?) तिष्ठति ॥ १४७ ॥

सत्कर्मोत्तानवेदी च चण्डो दुर्विनयश्च यः ।
शोकार्तश्चाप्यसोढा च दुःखानां गुरुमक्षिकः ॥ १४८ ॥

रजोवृत्तिविधेयश्च दुर्मेधाश्च मृगो गजः ।
प्रकृत्या पैतृको ह्येष जात्या चापि मृगो गजः ॥ १४९ ॥

कृच्छ्राच्चाप्यायते नागः क्षिप्रं च परिहीयते ।
नित्यं च शान्तयेदेनं न चैनमतिघातयेत् ॥ १५० ॥

षोढुं(सोढुं च) न हि शक्नोति तीक्ष्णदण्डादिधारणम् ।
एवंलक्षणसंपूर्णो मृगो नाम मतङ्गजः ॥ १५१ ॥

पूर्वाचार्यानुसारेण मृगस्यैतत्तु लक्षणम् ।
मृगो रजःप्रधानस्स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ १५२ ॥

तेजस्विता च चण्डत्वं चपलत्वं तथैव च ।
शीघ्रता क्रीडनत्वं च तथैवोत्तानवेदिता ॥ १५३ ॥

एवमादिरजःकार्यमतस्तन्मात्रको मृगः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामस्संकीर्णस्य च लक्षणम् ।
पशुत्वाद्वारणेन्द्राणां गच्छतां च वियोनिषु ॥ १५४ ॥

धेनुकासु भवन्त्येते गजास्संकीर्णलक्षणाः ।
भद्रो मन्दो मृगो वाथ शुद्धजातिर्न जायते ॥ १५५ ॥

सर्वैर्मिश्रितरूपा ये ते गजा मिश्रसंज्ञकाः ।
बृहस्पतिमतप्रोक्तमेतन्मिश्रस्य लक्षणम् ॥ १५६ ॥

पालकाप्यमतेनाथ तस्य लक्षणमुच्यते ।
भद्रमन्दमृगाणां च यत्र लक्षणसंकरः ॥ १५७ ॥

तस्य सङ्कीर्ण इति तं विद्वान्वारणमादिशेत् ।
सत्वं रजस्तमश्चेति त्रयं मिश्रे हि वर्तते ॥ १५८ ॥

अतो मिश्रगुणो मिश्र इति ब्रूमो वयं पुनः ।
परुषःस्यन्दनागश्च सुरुक्षदशनेक्षणः ॥ १५९ ॥

बहुवर्णो विरूपाक्षःस्थूलपादनखस्तथा ।
चपलस्तीव्रकामश्च धेनुकासु विशेषतः ॥ १६० ॥

अशुच्याचारयुक्तश्च तूर्णगस्सततोत्थितः ।
स्नायुभिश्च शिराभिश्च तनुगात्रापरान्वितः ।
नित्यमुध्वसितस्रोता विषमाग्निर्महाशनः ॥ १६१ ॥

विषमः कर्मसु सदा स्थाने चाप्यनवस्थितः ।
न सुखा च न चितश्च (?) भाराध्वगग [म] नेऽक्षमः ॥ १६२ ॥

लघुचेष्टोऽल्पमेधाश्च बलेनापि विगर्हितः ।
चिरग्राही क्रियायां तु विस्मर्ता चाशुवारणः ॥ १६३ ॥

मृगपादसमाः पादा मुख्यं भद्रमुखाकृतिः ।
तथा पृष्ठोदरं चास्य मन्दपृष्ठोदरोपमम् ॥ १६४ ॥

चतुर्भिरेव लिङ्गैस्तु लिङ्गितं जातितो गजः ।
तं संकराज्ञसंङ्कीर्णं याज्ञवल्क्योऽभिमन्यते ॥ १६५ ॥

स एवाभ्यवहारोऽस्य त्रिषु शुद्धेषु यः स्मृतः ।
सङ्कीर्णलक्षणीरूढो (?) विशेषस्तत्र कथ्यते ॥ १६६ ॥

सद्यस्तु लवणैस्स्निग्धैः क्षिप्रमाप्यायते रसैः ।
कटुतिक्तकषायैस्तु रोगमाशु प्रपद्यते ।
भद्रो मन्दो मृगश्चैव मन्दो मृगमनास्तथा ॥ १६७ ॥

चतस्रो जातयस्त्वेवं राजपुत्रमते स्मृताः ।
सङ्कीर्ण एक एवेह राजपुत्रमते स्थितः ॥ १६८ ॥

मृगश्शुद्धोऽथ मन्दश्च मृगमन्दस्तथा परः ।
मृगो भद्रमनास्तु स्यादग्निवेश्यस्य शासने ॥ १६९ ॥

एवं च ब्रुवतस्तस्य चतस्रो जायते [जातयो] मताः ।
भद्रावेव च संकीर्णो भद्रजातिर्न विद्यते ॥ १७० ॥

भद्राभावे गजस्येह तन्मनस्त्वं कथं भवेत् ।
विरोधेन मतं चेदमारवेदिनमृष्यते ॥ १७१ ॥

मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ।
मृगो मन्दमनाश्चान्योऽन्य [ष्य] तिकीर्णश्च वारणः ॥ १७२ ॥

इति जातिः षडेवात्र जातित्वेनोपदेशवित् ।
निश्चित्य बुध्या भगवान्गजानामाह गौतमः ॥ १७३ ॥

सङ्कीर्णस्त्रय एवात्र गौतमीये मते स्थिताः ।
हस्तिचारी तु भगवान् जाति [तीः] षोडश मन्यते ॥ १७४ ॥

सर्व [लक्षण] संपूर्णाः शुद्धा भद्रादयस्त्रयः ।
भद्रो मन्दमृगश्चान्यो भद्रो मृगमनास्तथा ।
सङ्कीर्णो मनसा भद्र इत्येताः सप्त जातयः ॥ १७५ ॥

मन्दो भद्रमना ज्ञेयो मन्दो मृगमनाः पुनः ।
मन्दसङ्कीर्णचेताश्च दशसंख्यासमन्विताः ॥ १७६ ॥

मृगो भद्रमना दृष्यो मन्दश्च मनसा गजः ।
मृगस्संकीर्णचेताश्च संख्ययैतास्त्रयोदश ॥ १७७ ॥

भद्रमन्दशरीरेण मृगस्य मनसा युतः ।
तथा भद्रमृगश्चापि मन्दचेता मतङ्गजः ॥ १७८ ॥

यश्च मन्दमृगस्सोऽयं दृष्टो भद्रमतिर्गजः ।
तेन सार्धमिमास्तस्य जाताः षोडश जातयः ॥ १७९ ॥

त्रयोदशैव सङ्कीर्णा एतस्य च मते स्थिताः ।
सङ्कीर्णास्सुलभाश्शुद्धा दुर्लभास्तु मृगादयः ॥ १८० ॥

समस्तव्यस्तभावेन भद्राद्यङ्गविमिश्रणात् ।
बृहस्पतिमते मिश्रान् वक्ष्यामोऽथ विशेषतः ॥ १८१ ॥

भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्दमृगस्तथा ।
एवं भद्रत्रयं मन्दमृगाभ्यामपि जायते ।
भद्रादीनां च सर्वेषां रूपसङ्कीर्णसंज्ञितम् ॥ १८२ ॥

ऊर्ध्वाधःकायभेदेन तत्पुनर्भिद्यते द्विधा ।
त्रिधा च भिद्यते भूय एकैकं च यथाक्रमम् ॥ १८३ ॥

मिश्रलक्षणसंयोगे यस्योत्कृष्टं च दृश्यते ।
रूपं तन्नामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः ॥ १८४ ॥

एवमष्टादशविधं कीर्त्तितं मिश्रलक्षणम् ।
अन्यथावर्णयन्मिश्रानष्टादशविधान्पुनः ॥ १८५ ॥

काश्यपस्तत्प्रकारश्च व्युत्पाद्योऽस्माभिरेव तु ।
येन योऽभ्यधिकः स्यात्तु तस्मिन् लक्षणसंभवे ॥ १८६ ॥

तन्मना इति तेनासौ विज्ञेन व्यपदिश्यते ।
एकद्विरूपास्तस्याग्रे न वाक्यमनसो गजाः ॥ १८७ ॥

द्वित्रिरूपाः सुमनसो नवैवेति विनिश्चयः ।
भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मृगमनास्तथा ॥ १८८ ॥

मन्दो भद्रमनाश्चैव मन्दो मृगमनास्तथा ।
मृगो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनाश्च यः ।
इत्येकरूपयोगेन षडन्यमनसो गजाः ॥ १८९ ॥

विरूपसमवायेन वक्ष्यन्तेऽन्ये च ये पुनः ।
भद्रमन्दशरीरेण ज्ञेयो मृगमना गजः ॥ १९० ॥

तथा भद्रमृगाश्चापि मन्दत्वं मनसा गजाः ।
चेतसाभिप्रपन्नश्च मृगमन्दोऽपि भद्रताम् ॥ १९१ ॥

एवं त्रयः षडैते [षडेवैते] न चान्यमनसो गजाः ।
वक्ष्यन्ते द्वित्रिरूपाश्च तथा स्वमनसो नव ॥ १९२ ॥

द्विरूपसंज्ञकं यच्च नामपूर्वं विधीयते ।
तस्मिन्करोति तत्सत्त्वमिति सर्वेषु निश्चयः ॥ १९३ ॥

भद्रमन्दोऽपि यस्तत्र स भद्रो मनसा भवेत् ।
तथा भद्रमृगो यश्च सोऽपि भद्रमना गजः ॥ १९४ ॥

मन्दभद्रश्च मन्दत्वं चेतसा प्रतिपद्यते ।
तथा मन्दमृगश्चापि मनसा मन्दतां व्रजेत् ॥ १९५ ॥

मृगतां मृगभद्रश्च यः प्राप्तश्चेतसा गजः ।
मृगमन्दो मृगश्चैव मनसा संप्रकाशते ।
इति द्विरूपयोगेन षड्भेदेन परिकीर्त्तिताः ॥ १९६ ॥

त्रिरूपाश्च त्रयोऽन्ये तु स्वमनोभिस्समन्विताः ।
एवं नवनवैवोक्ताः पूर्वाचार्येषु धीमता ॥ १९७ ॥

अष्टादशैव सङ्कीर्णा काश्यपेनोपपादिताः ।
अनन्ता एव सङ्कीर्णा इति ब्रूमो वयं पुनः ॥ १९८ ॥

ऋषिप्रोक्ताश्च ये भेदा शृङ्गग्राहिकया तु ते ।
प्राधान्येनैव निर्दिष्टा न तु कार्त्स्न्येन कीर्त्तिताः ॥ १९९ ॥

मिश्राणामपि यश्श्रेष्ठो यश्च मध्यस्तथाधमः ।
शुभाशुभविभागेन कथ्यते तच्च सांप्रतम् ॥ २०० ॥

भद्रमन्दो भवेच्छ्रेष्ठो मृगमन्दस्तथाधमः ।
भद्रमन्दमृगश्चैव मध्यमः परिकीर्त्तितः ॥ २०१ ॥

भद्रजातिर्महाकायो राजा मध्ये च दन्तिनाम् ।
मन्दावयवलेशेन संयुक्तो भवति द्विपः ।
मृगस्यापि हि रूपेण किञ्च चानुगतेन वै ॥ २०२ ॥

अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो हि सः ।
लोचनानां प्रधानत्वं सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ २०३ ॥

विशेषाद्वारणेन्द्राणां सत्त्वं नेत्रेषु संस्थितम् ।
तस्मान्मृगाक्षिसंयुक्तो भद्रो नहि न शस्यते ॥ २०४ ॥

भद्रेणोपरिकायेन मन्देनाथ गतेन च ।
उत्तमो हि गजानांतु भद्रमन्दो भवेद्गजः ॥ २०५ ॥

अनेनैव हि रूपेण विपर्यस्तेन यो गजः ।
सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्र इति स्मृतः ॥ २०६ ॥

भद्रमन्दमृगाकारसंयुक्तो मध्यमो भवेत् ।
एवं मन्दे मृगे चापि लक्षयेन्मिश्रलक्षणम् ॥ २०७ ॥

मन्दावयवबाहुल्यान्मृगरूपस्य लेशतः ।
भद्रावयवनिर्मुक्तो मध्यमोऽसौ गजो भवेत् ॥ २०८ ॥

कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दो वाथ मतङ्गजः ।
मृगगात्राभयश्चैव स भवेद्वेगवान् सदा ॥ २०९ ॥

मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते यस्य हस्तिनः ।
अधमस्तु स विज्ञेयः सत्वशक्तिविवर्जितः ।
करदन्ताक्षिकुम्भेषु यो मृगो जायते गजः ॥ २१० ॥

शेषावयवभद्रोऽपि हीन एव भवेदसौ ।
अथ पञ्चविधं ब्रूमो गजानां वेदितं पुनः ॥ २११ ॥

भद्रादीनां लक्षणं हि यतस्तद्धर्ममीरितम् ।
अत्यर्थं पञ्चमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथा परम् ।
अन्वर्थं चैकगम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् ॥ २१२ ॥

वेणुकाङ्कुशदण्डेभ्यो दूराद्दुद्विजते च यः ।
तीव्र सङ्कुचितस्प[स्पृ]ष्टः स स्यादत्यर्थवेदिता ॥ २१३ ॥

स्तोकं बहुबहुस्तोकं यः कृतं मन्यते गजः ।
पाशाङ्कुशादिभिर्नित्यं सो हि प्रत्यर्थवेदिता ॥ २१४ ॥

जानात्यङ्कुशतोत्राद्यैर्यथा तत्तथैव हि ।
कृतकोपभयैर्मुक्तश्चान्वर्थज्ञस्त्वसौ भवेत् ॥ २१५ ॥

अङ्कुशादिकृतान्पातान् यश्चिरेणाधिगच्छति ।
तीव्रादपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः ॥ २१६ ॥

रोम्णामग्रं तृणेनापि स्पृष्टं विन्दति यो लघु ।
उत्तानवेदिनं तं तु गजं विद्याद्विचक्षणः ॥ २१७ ॥

सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै ।
गजानां मदभेदेन भयवेगवशेन च ॥ २१८ ॥

प्रकृतिस्था च सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिना ।
गम्भीरवेदिता चैव मन्दस्यैव प्रकीर्तिता ॥ २१९ ॥

उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेत्तथा ।
वेदित्वमेवं जातीनां तिसृणामपि जायते ॥ २२० ॥

स्थितानामथ वक्ष्यामो लक्षणं मुनिसंमतम् ।
क्रमेण गजशास्त्रज्ञसंमतं द्वादशान्वितम् ॥ २२१ ॥

वंशासनाक्षिहृद्दन्तकुम्भरोमाग्रिभिः शुभैः ।
मेधाच्छायाबुद्धिसत्वैस्संयुक्तो जायते यदि ॥ २२२ ॥

द्वादशस्थितसंज्ञोऽसावृषिभिः परिकीर्तितः ।
सर्वसौख्यमयं नागः कुरुते नृपतेस्सदा ॥ २२३ ॥

उत्साहसत्वदक्षत्वगुरुत्वमदसाहसैः [सै] ।
वेगो [युक्तो] दन्तकराघातकुशलश्च भवेद्यदि ॥ २२४ ॥

नवस्थितोऽसौ विज्ञेयो वारणेन्द्रः प्रतापवान् ।
भूमीभुजोऽयं कुरुते विजयं रणमूर्धनि ॥ २२५ ॥

कीर्त्यायामकान्तिधैर्यपरिणाहबलोच्छ्रयैः ।
युक्तस्सप्तस्थितः कुर्यात्प्रतापं स गजः प्रभोः ॥ २२६ ॥

करकुम्भविषाणाक्षिमुखैस्स्निग्धैस्सुलक्षणैः ।
युक्तः पञ्चस्थितो नागः स भर्तुस्सुखवर्धनः ॥ २२७ ॥

सप्तस्थितत्वं भद्रस्य नान्यसाधारणं पुनः ।
स्थितान्यन्यानि सर्वेषामपि साधारणानि तु ।
भद्रादयश्चतस्रोऽपि जातयस्त्रिविधाः स्मृताः ॥ २२८ ॥

केचिद्गिरिचराः केचिन्नद्येयुश्च नदीचराः ।
तथोभयचराः केचित्तेषां लक्षणमुच्यते ॥ २२९ ॥

महाबला महाकाया श्चित्राङ्गा वामनाः पराः ।
सुपार्श्वाश्चारुदीर्घाङ्गा दृढपादा गतक्लमाः ।
उदग्रा निर्भयाश्चैव शल्लकीकवनप्रियाः ॥ २३० ॥

तटाघातविभिन्नाग्रदन्तदारितभूतलाः ।
शार्दूलादिमहासत्त्वसंपेटातङ्कभीरवः ॥ २३१ ॥

पांसुकुण्डरता नित्यं द्रुमोन्मूलनतत्पराः ।
विषाणवेष्टनासक्तकरा गिरिचरा गजाः ॥ २३२ ॥

स्निग्धच्छाया नखैःस्निग्धैः पृथुपादा महोदराः ।
दीर्घहस्तविषाणाश्च घनगात्रपरास्तथा ॥ २३३ ॥

अस्थिरा भिन्नशैलाश्च खेदसन्तापभीरवः ।
कराग्रस्फोटनिरताश्चीत्कारकरणप्रियाः ॥ २३४ ॥

अनुदग्रा घनश्यामाः शीकराङ्गा रणप्रियाः ।
तोयकर्मणि निश्शङ्का मातङ्गाश्च नदीचराः ॥ २३५ ॥

उभयेषु चरन्त्येते नदीपर्वतसानुषु ।
ये गजा हृष्टमनसस्ते भवन्त्यतिशोभनाः ॥ २३६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधाः ।
वर्णा गजेषु विज्ञेया स्तेषां लक्षणमुच्यते ॥ २३७ ॥

उत्तमा नपयस्सर्पिर्मधुना तुल्यगन्धयः ।
मधुलाजघृतापूपपायसाज्याभिलाषिणः ।
सर्वसत्त्वप्रियास्सर्वे शुचयश्शुचिसेविनः ॥ २३८ ॥

अभीरवश्च विज्ञेया ब्राह्मणा उत्तमा गजाः ।
सर्वमैत्रित्वमात्रं च ज्ञेयं ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २३९ ॥

इति ब्रूमो वयं तत्र ब्राह्मणेष्वेव संभवि ।
पट्टिशैरर्धचन्द्रैश्च वत्सदन्तैः परश्वधैः ॥ २४० ॥

सहन्ते च प्रहारं ये भयस्थानेषु निर्भयाः ।
ये शुद्धिकामास्सन्नाह्यकर्मणामभिकांक्षिणः ॥ २४१ ॥

मनश्शिलासुगन्धाश्च हरिताश्च सगन्धयः ।
एवंलक्षणयुक्ता ये ते ज्ञेयाः क्षत्रिया गजाः ॥ २४२ ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाननादृत्य मुहुर्मुहुः ।
युद्ध एवोत्सुका ये ते क्षत्रिया इति नो मतम् ॥ २४३ ॥

मृत्तिकाघ्मातजातीनां सगन्धाः क्रोधनाश्च ये ।
क्षिप्रोग्रगमनाः क्लेशसहा वैश्या गजाः स्मृताः ॥ २४४ ॥

न ब्राह्मणसमा मैत्री शूद्रवन्नच हिंस्रता ।
न युद्धोत्सुकता येषां क्षत्रवत्ते च दन्तिनः ।
भवन्ति वैश्यजातीयाः इति ब्रूमो वयं पुनः ॥ २४५ ॥

उच्छिष्टं येऽभिमन्यन्ते परेषां पानभोजनम् ।
तथा सर्वसगन्धा ये हिंस्राः परमभीरवः ॥ २४६ ॥

एवंविधाश्शूद्रगजा विज्ञेयाः क्रोधनाश्शठाः ।
अतिहिंस्रा अप्रशान्ता ये गजाः क्रोधनास्सदा ॥ २४७ ॥
ते शूद्रा इति विज्ञेया इति ब्रूमो वय पुनः ।
ब्राह्मणादौ विजातीयगजयोगाच्च सङ्कराः ॥ २४८ ॥

संज्ञाविशेषा वक्ष्यन्ते सङ्कराणां पृथग्विधाः ।
परिच्छेदे वाजिनां ये द्रष्टव्यास्तेऽपि दन्तिनः ॥ २४९ ॥

चातुर्वर्ण्यमिदं प्रोक्तमन्तर्भवति दन्तिनाम् ।
चतुर्विधासु पूर्वोक्तभद्रादिष्वेव जातिषु ॥ २५० ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामो मानं मुनिभिरीरितम् ।
उत्सेधायामनागानां भद्रादीनां क्रमेण च ॥ २५१ ॥

बालाग्रं रथरेण्वष्टौ बालाग्राष्टौ च सर्षपाः ।
सर्षपाष्टौ यवो मध्यो यवाष्टावङ्गुलं मतम् ।
चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुळानि तु ॥ २५२ ॥

करएव कलांशेन हीनोऽरत्निरुदाहृतः ।
रत्निस्त्वङ्गुलमानेन विज्ञेयस्त्वेकविंशतिः ॥ २५३ ॥
विंशत्यङ्गुलिको मुष्टिर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
सप्तारत्निर्गजेन्द्राणां प्रधानकुलजन्मनाम् ॥ २५४ ॥
आसनाद्यावदुत्सेधस्तनमन्येः प्रकीर्तितम् ।
पेचकात्संतिमानं स्यादायामोऽरत्नयो नव ॥ २५५ ॥
मध्यदेशे तथानाहो दशारत्नि प्रकीर्तितः ।
मानमेतद्धि भद्रस्य ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥ २५६ ॥
सप्तमेन तु भागेन हीनं मन्दस्य जायते ।
मन्दाद्धीन मृगस्यापि षड्भागेन प्रकीर्तितम् ॥ २५७ ॥
एवं क्रमेण योक्तव्यं मानं मानविशारदैः ।
भद्रादीनामथ ब्रूमः प्रदेशेषु शुभावहम् ॥ २५८ ॥
लक्षणं चाशुभस्यापि सूचकं मानसंयुतम् ।
प्रदेशान्गजदेहस्थान्यो न जानाति तत्त्वतः ।
लक्षणं न स जानाति नापि वेत्ति चिकित्सितम् ॥ १५९ ॥
अतः प्रदेशान्वक्ष्यामो गजदेहेषु संस्थितान् ।
संज्ञाविशेषैराख्यातान् गजशास्त्रविशारदैः ॥ २६० ॥
करस्याग्रे पुष्करं स्यात्पुष्करस्यान्तरे तथा ।
द्वे राशी श्रोतसा स्रोतः सङ्गतादुद्गता तथा ॥ २६१ ॥
नासादन्तरेवर्त्म (?) वर्त्माङ्गुल्योस्तथोपरि ।
गण्डूषस्यादग्र................मस्य च ॥ २६२ ॥
अग्रहस्तोपरिष्टाच्च मध्यहस्तो भवेत्तथा ।
मध्यहस्तोपरिष्टाच्च संभागकिरणः स्मृतः ॥ २६३ ॥
संभोगस्योपरिष्टाच्च त्रिराजिः स्यात्तथोपरि ।
त्रिराजेः पलिहस्तः स्यादस्योपरि भवेत्तथा ॥ २६४ ॥
पृथुहस्तस्तथैव स्यात्पलिहस्तोऽन्तरे ततः ।
वलयोभ्यन्ततस्यात [न्तरेदन्तावल] हस्तः प्रकीर्तितः ॥ २६५ ॥

दन्तावलकरस्यैवं प्रदेशाः परिकीर्त्तिताः ।
मुखान्तस्तालुदेशः स्यात्तालुवंकं तथैव च ।
श्रोत्रोर्जिह्वान्तरे (?) प्रोथऊर्ध्वाधोभागतः स्थितः ॥ २६६ ॥

षोडश स्युर्भक्षणार्था दन्ता द्वौच प्रहारिणौ ।
दन्तावोष्ठस्तस्य ततो वर्त्मनी पार्श्वके तथा ॥ २६७ ॥

सृक्कणी चैव कचिच्च मुखदेशा उदाहृताः ।
अग्रदन्ता मध्यदन्ता मूलदन्ताश्च संज्ञया ॥ २६८ ॥

दन्ता भवन्ति करिणो दन्तमूले परिस्मृतौ ।
उदाहृता दन्तदेशा इति दन्तावलस्य हि ॥ २६९ ॥

दन्तयोरन्तरे तु स्यात्प्रतिमानं तथा तयोः ।
शम्बूके उपरि प्रोक्ते प्रतिमानोपरि स्मृतम् ॥ २७० ॥

वाहित्थं पार्श्वयोस्तस्य विलासस्संप्रकीर्त्तितः ।
वाहित्थोपरि कुम्भौ तु पिण्डौ द्वौ शिरसि स्थितौ ॥ २७१ ॥

ईषिका चक्षुषोर्मध्यं निर्याणं स्यादपाङ्गकम् ।
अवग्रहो ललाटं स्यात्कुम्भोपरि च बिम्बकः ॥ २७२ ॥

बिन्दुःस्यात्कुम्भयोर्मध्यं वितानं कुम्भपार्श्वके ।
निर्याणपार्श्वे निर्याणसन्धिर्निर्याणकादधः ॥ २७३ ॥

चलभागौ ततःस्यातां कटौ तदुपरि स्मृतौ ।
स्यातां कटश्रोतसी च तदधस्तद्गुनस्य च ॥ २७४ ॥

कटप्रस्तावकौ ज्ञेयौ कटयोःपृष्ठतस्तथा ।
पार्श्वे द्वे कटसन्धीतु भवेतां तदनन्तरम् ॥ २७५ ॥

घाटा भवेत्तदुपरि घाटासन्धिस्तु दन्तिनः ।
स्यातां घाटासन्ध्युपरि कर्णसन्ध्याश्रितौ तथा ॥ २७६ ॥

श्रवणौ च तयोःपार्श्वे गण्डःस्यात्तु कटादधः ।
तदधस्तात्कपोलौ तु तन्मध्ये रोमगुल्फके ॥ २७७ ॥

तदधस्ताच्च सगदे सगदासन्धिरेव च ।
सगदान्तरकश्चेति चाक्षिकूटौ तयोरधः ॥ २७८ ॥

भ्रुवोस्स्थाने तयोस्तद्वत्तदधोदयनान्तर ।
उभे स्यातामधस्तात्तु नेत्रप्रस्तावसञ्ज्ञकौ ॥ २७९ ॥

नेत्रयोर्मण्डलानि स्युः पक्ष्मकर्म तथा स्मृतम् ।
दृष्टिः सितासिते तद्वत्पञ्चधा संप्रकीर्त्तिता ॥ २८० ॥

तेषां षट्सन्धयः प्रोक्ता एते देशाश्च चक्षुषः ।
कर्णपिप्पलिके कर्णचूलिके च ततः परम् ॥ २८१ ॥

ततः कर्णश्रोतसी च तत्पार्श्वे कर्णसन्धिकौ ।
तयोरधः कर्णपाल्यौ कर्णपाल्योस्तथोपरि ॥ २८२ ॥

उद्ध तौ तु तदुपरि मध्यकर्णाबलत्तरम् ।
पाक्कर्णौ च बहि कर्णौ तयोरभ्यन्तराश्रितौ ॥ २८३ ॥

स्यातां वितर्दिके चाधः पार्श्वयोश्च तयोः पुनः ।
स्मृतावन्तरकर्णौ च कर्णदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २८४ ॥

ग्रीवा तत्सन्धिपृष्ठौ च गलश्च तदनन्तरम् ।
अथ मन्ये पार्श्वयोश्च मन्यभागौ तथा तयोः ।
पार्श्वयोः पिण्डिके ज्ञेये तदुरस्तदुपर्यपि ॥ २८५ ॥

तस्योपरि गुह्यभागौ समुद्रौ तदुपर्यपि ।
तदुपर्यग्रतः स्यातां यत्तु स्थाने च पार्श्वतः ॥ २८६ ॥

पार्ष्णिघातौ तदुपरि ज्ञेयावुत्सङ्गसंज्ञकौ ।
स्कन्दस्तदुपरिस्कन्दमध्ये पणवकः स्मृतः ॥ २८७ ॥

ग्रीवाप्रदेशा गदिता एते तु गजशा(ब)के ।
असौ ततः प्रतीकाशौ ताभ्यां प्रत्यङ्गसंज्ञकौ ॥ २८८ ॥

ततोऽसफलके स्यातामधस्ताच्च तयोः स्मृतौ ।
बाहू स्यातां बाहुमध्ये क्षयभागावुभौ ततः ॥ २८९ ॥

ततः पुरस्तात्स्यातां तु जवभागौ च दन्तिनः ।
स्तनौ तु गात्रयोर्मध्ये चतुरक्षान्तरं ततः ॥ २९० ॥

स्तनयोश्चूचुकौ मध्ये क्षीरकश्रोतसी तयोः ।
स्तनयोरन्तरं यत्तु स्तनान्तरमिति स्मृतम् ॥ २९१ ॥

कक्षौ तत्पार्श्वतो ज्ञेयावधस्ताद्धृदयं तयोः ।
आयामकाण्डं तत्पृष्ठे नाभिश्च तदधः स्थितः ॥ २९२ ॥

प्रदेशाः कीर्त्तिता ह्येते गजस्योदरगामिनः ।
अण्डकोशः कोशसन्धिस्तदभ्यन्तरतः स्थितः ॥ २९३ ॥

सहाभ्युहोत्थाभ्युद्वाहूस्तस्य पार्श्वद्वयोः स्थितः ।
तदग्रे ककुदं प्राहुस्तदधस्ताच्च मध्यके ।
श्रोतोऽथ कोशपार्श्वस्थौ वंक्षणावपराश्रितौ ॥ २९४ ॥

वृषणौ बहिरन्ध्रौ च दशामेहनगामिनः ।
आसनं च ततः पश्चाद्भवेद्वंशस्ततः पुनः ॥ २९५ ॥

वंशाधस्तात्पार्श्वयोस्तु तल्वले परिकीर्त्तिते ।
ततः परं वक्रवंशस्तत्पश्चात्पश्चिमासनम् ॥ २९६ ॥

ततस्त्वपरवंशोत्थत्र्यस्थि चैव ततः परम् ।
लाङ्गूलवंशो विज्ञेयः तथा तल्वलपार्श्वके ॥ २९७ ॥

पक्षसन्धिस्ततोऽधस्ताद्विशेषौ भवतस्ततः ।
तयोरधस्तादुत्सङ्गौ तदधस्ताच्च पर्वणी ।
पर्वणोर्भवतोऽधस्तात्ततस्सन्धानभागकौ ॥ २९८ ॥

तदधस्ताद्बलीपादौ तस्याधस्ताच्च कूर्मकौ ।
कूर्माधस्ताद्भवेतां तु नखकूर्मौ ततः पुनः ॥ २९९ ॥

ततश्च स्युर्दशनखास्तथा नखशिखा अपि ।
नखानामन्तराण्यष्टौ स्यातां पूर्वौ परौ नखौ ॥ ३०० ॥

बाह्यतः सनखौ प्रोक्तौ नखस्तावान्तरौ तथा ।
बहिर्नखाश्च चत्वारो नखाधस्तात्ततः स्मृतौ ॥ ३०१ ॥

नखकर्षौ ततः स्यातां तलसन्धिस्ततः परम् ।
तत्पार्श्वे राजयः प्रोक्तास्तलास्स्युः तदनन्तरम् ॥ ३०२ ॥

ततः पश्चाच्चलप्रोहौ तलप्रोहोपरिस्थितौ ।
चिक्काभागौ ततो भागसन्धी स्यातां तयोरपि ॥ ३०३ ॥

पृष्ठतोपस्करौ स्यातां ततःपादौ तयोरपि ।
स्यातामूर्ध्वे गात्रगूहे तयोरप्युपरि स्थितौ ॥ ३०४ ॥

कक्षभागौ गात्रदेशा गजशास्त्रेषु कीर्तिताः ।
ग्रीवासन्ध्याश्रितश्चान्तकर्मणि स्यादनन्तरम् ॥ ३०५ ॥

उरोमणिस्ततोऽधस्तादुरस्तत्पार्श्वयोःस्तथा ।
गजाश्रितौ च विक्षोभौ तन्मध्येऽन्तर्मणिस्तथा ॥ ३०६ ॥

उरोऽधस्ताच्चतः पक्षौ ततोऽन्तः पशुकाः स्थिताः ।
पुरस्तात्कक्षयोःस्यातां ततोऽधितलनामकौ ॥ ३०७ ॥

पृष्ठतः करिणस्स्यातामूर्ध्वे निष्कोकास्तथा(?) ।
संकाशौ च ततः कुम्भौ पार्श्वगौ पृष्ठतस्तथा ।
उत्कृष्टौ च ततोऽधस्तात्कले तत्पार्श्वयोर्गुदः ॥ ३०८ ॥

ततः करीषस्रावः स्यात् पिण्डके पार्श्वयोस्ततः ।
अभ्यन्तरे ततः स्यातां करिणो वक्रसक्थिनी ॥ ३०९ ॥

पिण्डकाधस्तु मण्डूकौ मण्डूकोरप्यधस्थितौ ।
तत्पृष्ठतस्सकुटिकौ विज्ञेयौ करिणस्तथा ॥ ३१० ॥

ततोऽभ्यन्तरषष्ठीवयावधस्ताच्च तयोः स्थितः ।
पार्ष्णिगात्रस्ततः कूर्मो नखकूर्मौ ततः परम ॥ ३११ ॥

तथा भवेन्नखशिखा नखानामन्तराणि च ।
पुरोनखौ नखस्रावौ स्यातां तद्वद्बहिर्नखौ ॥ ३१२ ॥

अन्तर्नखौ ततः स्यातां तलकर्षौ ततः परम् ।
तलसन्धिस्ततः स्यातां तत्पार्श्वे राजयोऽन्तरे ॥ ३१३ ॥

अपरान्ते चापरयोः प्रदेशाः परिकीर्त्तिताः ।
स्यादभ्यन्तरकिङ्की तु बहिर्वालश्च पृष्ठतः ॥ ३१४ ॥

तदधस्तात्पृष्ठवालः परोवालस्तथा स्मृतः ।
पुरस्तु वंशजघनात्तथा वालधिरुच्यते ॥ ३१५ ॥

विशेषमत्र हस्तिन्यां लक्षयेद्गजशास्त्रवित् ।
एकैकस्मिन् स्तने तस्याः शिराः क्षीरवहा दश ।
योनिमस्या विजानीयान्मेढ्रस्थाने च दन्तिनः ॥ ३१६ ॥

इत्येते गजदेहस्था देशाः प्रोक्ता विभागतः ।
एते सर्वे प्रदेशास्तु चिकित्सासूपयोगिनः ॥ ३१७ ॥

ब्रूमो मुखप्रदेशानां लक्षणं तु शुभाशुभम् ।
भद्रस्य सांप्रतं ब्रूमः प्रदेशेषु शुभावहम् ॥ ३१८ ॥

लक्षणं शुभमस्यापि सूचकं मानसंयुतम् ।
संपूर्णं राज्यदं भर्तु पुष्करं चतुरङ्गुळम् ॥ ३१९ ॥

सौभाग्य मांसलं कुर्यात्सुकुमारं तथार्थदम् ।
रक्तपद्मदलच्छायं तथा मृष्टान्नपानकम् ॥ ३२० ॥

संपूर्णमांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम् ।
हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रशस्यते ॥ ३२१ ॥

त्र्यङ्गुलं च भवेद्धीनं हीनं पतिविनाशनम् ।
कृष्णं पातुर्वधायैव कल्माषं भर्तृरोगदम् ॥ ३२२ ॥

अतः परं शुभे ज्ञेये श्रोतसी पाटलोदरे ।
पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुळत्वेन चार्थदे ।
विज्ञेया करिणो नासी श्रोतस्सङ्गमनोद्गमा ॥ ३२३ ॥

अच्छिन्नरूपा शुभदा विपरीता न सा शुभा ।
मृदुलं ताम्रवर्णं च वर्त्मना चासुखप्रदम् ॥ ३२४ ॥

अतस्तद्विपरीतं यत्न शुभाय तदुच्यते ।
अङ्गुळी करिणस्तासां सुपार्श्वातिसुखप्रदा ॥ ३२५ ॥

ताम्रा सौभाग्यदा भर्तुः वृत्ता विजयकारिणी ।
सुपार्श्वा रोगदा भर्तुः दीर्घा जीवितवर्द्धनी ॥ ३२६ ॥

ह्रस्वा स्थूला विशाला च चित्रिणी श्यामलोदरा ।
वक्रा च हीनपार्श्वा च कुत्सिता करिणाऽङ्गुलि ॥ ३२७ ॥

यानसप्ताङ्गुलायामा ह्रस्वेत्यभिविशङ्किता ।
ह्रस्वा करोति नागस्य विनाशं शीघ्रमेव च ॥ ३२८ ॥

स्थूला दुर्भिक्षदा ज्ञेया विशाला या च दुःखदा ।
करोति चित्रिणी नित्यं तस्यैव तु सुखक्षयम् ॥ ३२९ ॥

कृष्णा दृष्टिविनाशाय वक्रा धनविनाशिनी ।
कुरुते हीनपार्श्वा च युद्धकाले रिपोर्जयम् ।
निर्बली दीर्घरोमा च क्रमवृत्तत्वसंयुतः ॥ ३३० ॥

अणुबिन्दुविचित्रश्च दैर्घ्यविंशशताङ्गुलः ।
बहिस्थात्पुष्करं यावदायामो वात्यपेक्षया ॥ ३३१ ॥

अरत्नीत्य[त्र]यनाहश्च हीनो हीनतरः क्रमात् ।
युक्तस्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ ३३२ ॥

निर्बलीकस्तु सौभाग्यं दीर्घरोमार्थदःस्मृतः ।
कर्मवृत्तो जयं कुर्यादण्डबिन्दुयुतो धनम् ॥ ३३३ ॥

सुप्रमाणो भवेद्भर्तुः शक्त्यायुपरिवर्धनः ।
आनाहवांश्च सततं राज्यप्रीतिकरो भवेत् ॥ ३३४ ॥

करस्य कीर्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् ।
नरकं ही॰मिच्छन्ति बालधेः शास्त्रपण्डिताः ॥ ३३५ ॥

न बालधेस्समं हस्तं नास्ति दीर्घं कुशायिनीम् ।
न तनुं नातिकायं च न ऋक्षं न क्षतिभ्रताम् ॥ ३३६ ॥

नाक्रमेण कृतोच्छेदं न हीनं दशनान्तरे ।
न ह्रस्वाङ्गुलिना युक्तं नातिसंकटपुष्करम् ।
इतिदोषविनिर्मुक्तं करं शंसन्ति पण्डिताः ॥ ६३७ ॥

वालधेस्तु करो हीनः समो वा दन्तिदुःखदः ।
अतिदीर्घो भवेद्भर्तुरायुषः क्षयकारकः ॥ ३३८ ॥

तनुर्व्याधिकरो यातुरतिकाश्योऽर्थनाशनः ।
रूक्षो व्याधिव्रणी कुर्याद्यातुर्व्रणकृमिव्यथाः ॥ ३३९ ॥

प्रतिलोमेन च स्थूलो गजः स्यऽ[गजस्य]सुखनाशनः ।
असमञ्जसहीनश्च योऽसमञ्जसवर्तुलः ॥ ३४० ॥

दुःखशोकभयायासकर्ता भवति नित्यशः ।
दशनान्तरहीनश्च जायते दन्तरोगकृत् ॥ ३४१ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामो लक्षणं दन्तवेष्टयोः ।
दन्तमूले सुसम्बन्धौ सनटौ किञ्चिदुन्नतौ ॥ ३४२ ॥

दन्तवेष्टौ सदा भर्तुर्वृद्धिदौ परिकीर्तितौ ।
कचहीतिवतिस्थूलौ शिथिलौ विषमौ तथा(?) ॥ ३४३ ॥

दन्तवेष्टौ सदा पातुः प्रमातुश्च न संख्यदौ ।
अतः परं प्रवक्ष्यामो लक्षणं तु विषाणयोः ।
स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ व्रतवर्जितौ ॥ ३४४ ॥

मुकुलाग्रौ दृढौ चापि ताम्रचूडदलोपमौ ।
दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चिन्मृणालकुमुदप्रभौ ॥ ३४५ ॥

दुग्धकन्दलसच्छायौ हेमचंपकपिङ्गलौ ।
मधुपिङ्गघृतच्छायौ पीयूषसदृशप्रभौ ॥ ३४६ ॥

केतकीकुसुमाभौ च मृगाङ्ककिरणप्रभौ ।
अध्यर्धारत्निमात्रौ च तदर्धानाहसंयुतौ ॥ ३४७ ॥

अमीभिर्लक्षणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य पूजितौ ।
स्निग्धौ धनप्रदौ प्रोक्तौ भर्तुरायुःकरौ समौ ॥ ३४८ ॥

अभिन्नौ तु सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निर्व्रणौ गजलाभाय मुकुलाग्रौ जयप्रदौ ॥ ३४९ ॥

दृढौ रोगविनाशाय ताम्रचूडदलोपमौ ।
रिपुनागविनाशाय कीर्त्तितौ शास्त्रपण्डितैः ॥ ३५० ॥

दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्तुः कीर्त्तिसौभाग्यकारकौ ।
हेमचंपकसंकाशौ वस्त्राभरणदौ मतौ ।
कुरुतां मधुपिङ्गौ च निस्सपत्नं महीतलम् ॥ ३५१ ॥

पशुलाभकरौ ज्ञेयौ घृतपीयूषसन्निभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च भर्तुर्वंशविवर्धकौ ॥ ३५२ ॥

अध्यर्धारत्निकौ दन्तौ सुतं....तजयप्रभौ ।
आनाहमानसंयुक्तौ सदा स्फीतिकरौ मतौ ॥ ३५३ ॥

इदं शुभकरं तावद्दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।
व्यस्तता संकटत्वं च तनुता भस्मशुभ्रता ॥ ३५४ ॥

वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूमरत्वं च ऋक्षता ।
मृदुताधोगतित्वं च हीनता मूलबन्धयोः ॥ ३५५ ॥

प्रान्तयोःस्थूलता चैव दीर्घत्वं गतिमात्रयोः ।
सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषास्त्वेते भवन्ति हि ॥ ३५६ ॥

दन्तयोर्वारणानां च कथ्यते त्वशुभं फलम् ।
व्यस्तौ च संकटौ दन्तौ मदहानिकरौ मतौ ॥ ३५७ ॥

दन्तिनस्तनुतायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ ।
भस्मशुभ्रौ तथा भर्तुर्महाक्लेशकरौ मतौ ।
वक्रौ गन्धविनाशाय ह्रस्वौ च परिकीर्त्तितौ ॥ ३५८ ॥

धूमरौ ऋक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशकौ ।
मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रणकरौ मतौ ॥ ३५९ ॥

स्थूलाग्राधोगतौ चैव भर्तुर्यातुश्च दुःखदौ ।
निन्दितं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोस्तावदीरितम् ॥ ३६० ॥

अनयोश्च समुत्पत्तिः प्रसङ्गात्कथ्यतेऽधुना ।
शूलाच्चक्राच्च वक्राच्च कालदण्डान्महेश्वरः ॥ ३६१ ॥

अङ्गमङ्गं च संगृह्य दन्तान्समसृजत्प्रभुः ।
सृष्टदन्तास्तु ते नागा बलेन महता युताः ॥ ३६२ ॥

जाता पुरि पुरद्वारकवाटादृविदारणाः ।
शूलं चन्द्राभ्रशुभ्रं स्याच्चक्रं च ज्वलनप्रभम् ॥ ३६३ ॥

वज्रं काञ्चनसंकाशं कालदण्डस्तु पिङ्गलः ।
एतेषां च समायोगे वर्णानां मधुपिङ्गता ॥ ३६४ ॥

जाता गजविषाणानामतो मधुनिभाः शुभाः ।
छायापञ्चकमेतद्धि दन्तयोस्तु शुभं मतम् ।
भद्रजातिगजे ह्येतन्न मन्दमृगदन्तयोः ॥ ३६५ ॥

घृतकुन्देन्दुपीयूषकेतकीच्छविपञ्चकम् ।
इदं जातित्रयस्यापि सामान्यं शोभनं मतम् ॥ ३६६ ॥

कपोतभस्मधूमास्थिसर्पच्छत्रकसन्निभाः ।
दन्तयोस्त्वशुभास्तावच्छायाः पञ्चविधा अपि ।
अतः परं प्रवक्ष्यामो नेत्रयोरपि लक्षणम् ॥ ३६७ ॥

स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविंकाक्षिसन्निभे ।
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे ॥ ३६८ ॥

निर्धूमाग्निशिखाकारे इन्द्रनीलप्रभे तथा ।
सौम्यदृष्टिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लोचने शुभे ॥ ३६९ ॥

स्निग्धे वृद्धिकरे भर्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे ।
दीप्ते दीप्तिकरे चैव प्रतापजनने तथा ॥ ३७० ॥

कलविंकाक्षिरूपे च धनधान्यविवर्धने ।
चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ॥ ३७१ ॥

पद्मरागनिभे चैव रत्नालंकारकारके ।
निर्धूमाग्निशिखाकारे प्रतिपक्षक्षयक्षमे ।
सौम्यदृष्टिसमायुक्ते लोचने बलवर्धने ॥ ३७२ ॥

मार्जारनकुलक्रोडिशाखामृगनिमेक्षणान् ।
सर्वदोषकरान् राजा गजान्दूरेण वर्जयेत् ॥ ३७३ ॥

स्निग्धं स्थिरं च सौम्यं च भूतले न्यस्ततारकम् ।
सर्वलक्षणप्रतिनागे तु प्रेक्षितं करिणः शुभम्(?) ॥ ३७४ ॥

उद्विग्नं च चलं दीनमविलासिततारकम् ।
ऊर्ध्वाधःपार्श्वदृष्टं च लक्षणं निन्दितं भवेत् ॥ ३७५ ॥

नतोद्गमाद्भवेन्नित्यं तालुकं षोडशाङ्गुलम् ।
षडङ्गुलं पृथक्त्वेन....मध्यगतं भवेत् । ३७६ ॥

तच्चाशुभं शुभं चैव लक्षणैस्समुदाहृतम् ।
शुभं वदामः प्रथमं यथावदनुपूर्वशः ॥ ३७७ ॥

रक्तं श्वेतं च पीतं च कषायं तालुकं शुभम् ।
रक्तं वृद्धिकरं भर्तुस्तथा चायुर्विवर्धनम् ॥ ३७८ ॥

किंशुकाशोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरं न्विमम् ।
श्वेत पुष्टिकरं चापि वारणस्यैव जायते ॥ ३७९ ॥

चम्पकाभं सदा भर्तुः रूप्यहेमविवर्धनम् ।
कषायं सर्वदा तालु प्रमातुः सौख्यवर्धनम् ॥ ३८० ॥

कूबरं परिदग्धं च कल्माषं कृष्णमेव च ।
चतुर्विधमनिष्टं स्याद्यथा तदभिधीयते ॥ ३८१ ॥

कृष्णं मसीसमं ज्ञेयं कल्माषं कृष्णलोहितम् ।
मांसलं धूमवर्णं च परिदग्धं प्रकीर्तितम् ॥ ३८२ ॥

कूबरं च तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्थस्य यदा पित्तं चीयते तालुके भृशम् ॥ ३८३ ॥

कृष्णतालुस्तदा नागो जायते पापलक्षणः ।
व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वातपित्तकरोद्भवैः ॥ ३८४ ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां प्राप्य विनश्यति ।
संग्रामे च परानीके बहुशस्त्रकृतव्रणः ॥ ३८५ ॥

शल्यपातश्च पूर्णाङ्गः कृतान्तभवनं व्रजेत् ।
वातपित्तकफा यस्य चयं कुर्वन्ति तालुके ।
गर्भस्थस्यैव कल्माषं तालुकं तस्य जायते ॥ ३८६ ॥

कृष्णे तालुनि ये दोषा रक्ते ये च गुणाः स्मृताः ।
कल्माषतालुनस्ते च संभवन्ति द्वयोरपि ॥ ३८७ ॥

रक्तच्छाया यदा वंशे पार्श्वयोस्त्वसितप्रभम् ।
तथा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोषसमाश्रयात् ॥ ३८८ ॥

यदा वंशे च कृष्णस्स्यात्पार्श्वयोस्ताम्रता भवेत् ।
भर्तुरुद्वेगजननं कल्माषं तालुकं तथा ॥ ३८९ ॥

किञ्चित्पित्तचयं तालु परिदिग्धं च जायते ।
नागस्याधोरणस्यापि बलक्षयकरं हि तत् ॥ ३९० ॥

कृसरं च तथा तालु पित्तस्पर्शसमुद्भवम् ।
महामात्रविनाशाय वारणस्योपजायते ॥ ३९१ ॥

कृष्णतालोरपि यदा दक्षिणावर्तनं नखे ।
दृश्यते नित्यमेबर्हि(?)तदासौ दोषवर्जितः ॥ ३९२ ॥

एवं जिह्वापि मन्तव्या तालुनः समलक्षणः ।
अरत्निमात्राद्दैर्घ्यात्तु विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता ।
जिह्वापि तालुवद्रक्ता सर्वसौख्यप्रदा मता ॥ ३९३ ॥

अतःपरं सृक्कगतं लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
सर्वसौख्यकरे तस्य संपूर्णद्वादशाङ्गुले ॥ ३९४ ॥

दन्तिनो मानहीने तु सृक्कणी मांसवर्जिते ।
मुखरोगकरो नित्यं पण्डितैः परिकीर्त्तितः ॥ ३९५ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामो लक्षणं चिबुकोष्ठयोः ।
दीर्घरोमा सुसंपूर्णस्त्वोष्ठःपद्मदलप्रभः ॥ ३९६ ॥

षोडशाङ्गुलरोहश्च हस्तार्द्धव्यायतः शुभः ।
भर्तुरायुःकरो दीर्घो दीर्घरोमा च कीर्त्तितः ॥ ३९७ ॥

पूर्णं संपूरयेत्कोशं रक्तः सौभाग्यदो भवेत् ।
अलोमशं वलीयुक्तं मनाक् ताम्रलघु तथा ॥ ३९८ ॥

गजस्योष्ठं न शंसन्ति कवयो दन्तरोगदम् ।
चतुरङ्गुलमानं तु स्थूलं रोमाञ्चितं च यत् ॥ ३९९ ॥

तत्प्रशस्तं गजेन्द्राणां मुखालंकारकारकम् ।
अलोमशं तथा हीनं चिबुकं न प्रशस्यते ।
तद्धि वारणनाथस्य मुखरोगकरं मतम् ॥ ४०० ॥

द्विरत्निमानसंपूर्णे सगदे च शुभे सदा ।
मानं च कर्णपाल्यास्तु मूलादारभ्य गृह्यते ॥ ४०१ ॥

निम्ने च विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते ।
मदहानिकरे नित्यं सगदे कर्णरोगदे ॥ ४०२ ॥

वाहित्थं वातकुम्भाधः पूर्णं हस्तायतोन्नतम् ।
त्रिरत्निपरिणाहं च करणं सत्वशक्तिदम् ॥ ४०३ ॥

कथितं गजशास्त्रज्ञैर्हीनं निम्नं च गर्हितम् ।
मुखरोगकरं ज्ञेयं सत्वहानिकरं च यत् ॥ ४०४ ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तारं दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् ।
व्यस्तं शुक्तिपुटाकारं वातकुम्भं हि भूमिदम् ॥ ४०५ ॥

वामनं च मधून्नं च परिणाहविवर्जितम् ।
अव्यक्तं च न शस्तं स्याद्वातकुम्भे विपत्करम् ॥ ४०६ ॥

गजवृद्धिकरे नित्यं निर्याणे जयकारके ।
संपूर्णे सुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्त्तिते ।
गर्ताकारे च निर्याणे कठिने चातिकुत्सिते ॥ ४०७ ॥

शिरसो रोगजनने गजस्याधोरणस्य च ।
इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपार्श्वयोः ॥ ४०८ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामः कुम्भयोरपि लक्षणम् ।
समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा ॥ ४०९ ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलानाहावेकहस्तायतौ तथा ।
कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्धजनितोच्छ्रयौ ॥ ४१० ॥

सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ ।
समाक्रन्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ ॥ ४११ ॥

आरोहकशरीरार्धदर्शनान्तरितक्षमौ ।
सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ४१२ ॥

समौ च दीर्घरोमाणौ भर्तु स्त्रीसौख्यवर्धनौ ।
विस्तीर्णशिखरौ वापि राज्यविस्तारकारकौ ॥ ४१३ ॥

समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ ।
सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रालाभकारकौ ।
शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ ॥ ४१४ ॥

समाक्रान्तललाटौ च सुप्रभौ रोगनाशनौ ।
आरोहस्थगितार्धौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ ॥ ४१५ ॥

वृत्तौ च हस्तिनां कुम्भौ पुष्पालंकारकारकौ ।
शुभ च लक्षणं ह्येतदशुभं कथ्यतेऽधुना ॥ ४१६ ॥

विषमत्वं विरोमत्वं देहच्छविविवर्णता ।
समताकण्ठपृष्ठेन समाधिक्यमपूर्णता ॥ ४१७ ॥

व्यस्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता ।
तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा इमे स्मृताः ॥ ४१८ ॥

भर्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ ।
देहच्छविविवर्णौ च शत्रुसौख्यविवर्धनौ ॥ ४१९ ॥

कण्ठपृष्ठसमौ ज्ञेयौ (चैव) भर्तुरायुर्विवर्धनौ ।
मानाधिकौ च हीनौ च यातुरुत्सादकारकौ ॥ ४२० ॥

ह्रस्वौ च वामनौ चैव भर्तुः कीर्त्तिविनाशनौ ।
परिणाहविहीनौ च कोशक्षयकरौ मतौ ।
शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ च रोगदौ ॥ ४२१ ॥

कचानां सांप्रतं भेदो लक्षणं चापि कथ्यते ।
मस्तकस्थाः कचाः कोशा नेत्रस्थाः पक्ष्मसंज्ञिकाः ॥ ४२२ ॥

वालधेः प्रान्तसंस्थाश्च वालाः इत्यभिसंज्ञिताः ।
शेषदेशगता ये च रोमशब्देन कीर्त्तिताः ॥ ४२३ ॥

सांप्रतं संप्रवक्ष्यामः केशानामपि लक्षणम् ।
अभिन्ना ऋजवस्स्निग्धास्समास्तुल्या घनास्तथा ॥ ४२४ ॥

केशा वारणनाथस्य क्षेमवृत्तिकरा मताः ।
रूक्षास्सुनिष्ठुराः पिङ्गास्त्रुटितान्ता जुगुप्सिताः ॥ ४२५ ॥

कुर्वन्ति दन्तिनो नित्यं पीलु(डां) नाथस्य चाशुभम् ।
कचानां पक्ष्मसंज्ञानां लक्षणं वक्ष्यते ततः ॥ ४२६ ॥

स्निग्धच्छायानिकृष्टानि समानिच दृश्यतोनि च(?) ।
घनच्छिद्रविहीनानि पक्ष्माण्यतिशुभानि वै ।
नागानां स्वामिनः सौख्यं कुर्वन्ति रमणीगतम् ॥ ४२७ ॥

बाह्योन्नतानि रूक्षाणि दीर्घाण्यतिघनानि च ।
मृदूनि पिङ्गवर्णानि पक्ष्माणि करिणां यदा ॥ ४२८ ॥

भर्तुरन्तःपुरोत्पन्नं दुःखं कुर्वन्ति मानसे ।
वालानामथ वक्ष्यामो लक्षणं मुनिसंमतम् ॥ ४२९ ॥

दृढाःस्निग्धाः प्रलंबाश्च दृष्टान्ताः षट्पदप्रभाः ।
तालवृन्तसमाकाराः बाला भर्तुर्जयप्रदाः ॥ ४३० ॥

शुनः पुच्छसमाकाराः कपिलास्स्फुटितास्तथा ।
अनत्वातिशयो(:)पेतास्सावर्तास्त्वतिनिन्दिताः ॥ ४३१ ॥

भर्तुर्यातुर्गजानां च नित्योद्वेगकराश्च ते ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामो रोम्णामपि च लक्षणम् ॥ ४३२ ॥

न संख्या नैव मानं च रोम्णां चैव प्रकीर्त्तितम् ।
देहच्छायासवर्णत्वं मृदुत्वं च तथापरम् ॥ ४३३ ॥

अनाविलत्वं मृदुता तथा चास्फुटिताग्रता ।
अयुग्मता च सूक्ष्मत्वं रोम्णां सप्तगुणाःस्मृताः ॥ ४३४ ॥

दोषाश्च सप्त संख्याताः स्युर्गुणानां विपर्ययात् ।
शुभानि शुभकर्तॄणि दुःखदान्यशुभानि च ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामो मुख्य[ख]स्यापि च लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि च ।
आकर्णमेघपूर्णानि पूजितानि मुखानि वै ॥ ४३६ ॥

सहस्रदलरूपाणि मुख्य[खा]नि शुभदानि च ।
रोमहीनं कृशं ह्रस्वं निम्नत्राहित्थनिष्प्रभम् ॥ ४३७ ॥

वराहलोचनाकान्तमदृढं चिबुकं तथा ।
ललाटतटपर्यन्तगर्ताकृतिभिरन्वितम् ॥ ४३८ ॥

सगदाहीनतायुक्तं मुखं नागस्य निन्दितम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामः कर्णयोरपि लक्षणम् ॥ ४३९ ॥

द्व्यरत्निमात्रसंयुक्तौ खसाजालविवर्जितौ ।
समत्वरौ महाच्छिद्रस्निग्धच्छायासमन्वितौ ॥ ४४० ॥

कपोलमण्डलास्फालकृतशब्दौ मुहुर्मुहुः ।
कर्णौ चामरसंकाशौ मृदुरोमकृताचितौ ।
अजर्झरमृदुप्रान्तावीषद्द्विगुणचूलिनौ ॥ ॥ ४४१ ॥

मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णौ समौ शुभौ ।
द्व्यरत्निमानसंयुक्तौ भर्तुरायु करौ मतौ ॥ ४४२ ॥

खसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशनौ ।
समत्वरौ समच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ ॥ ४४३ ॥

स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ ।
शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मुदुरोमकृताचितौ ॥ ४४४ ॥

अजर्झरमृदुपान्तौ प्रमातुस्सौख्यदायकौ ।
गजस्योपचयायैवमीषद्द्विगुणचूलिकौ ॥ ४४५ ॥

मयूरतालवृन्ताभौ तुरङ्गबलवर्धनौ ।
सुविस्तीर्णौ समौ चैव भर्तुर्मूलाभकारकौ ॥ ४४६ ॥

कर्णयोस्तु समाख्यातमस्माभिः शुभलक्षणम् ।
निर्लोमशौ स्वमार्कण्डौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ ॥ ४४७ ॥

संकटौ विषमौ रूक्षौ त्रुटितान्तौ सुनिष्ठुरौ ।
स्तब्धौ च वर्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ ॥ ४४८ ॥

स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभि(:)स्वनौ ।
शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ................ ॥ ४४९ ॥

फलं च सांप्रतं ब्रूमो यथावदनुपूर्वशः ।
निर्लोमशौ स्वसाकीर्णौ गजस्य कष्टरोगदौ ॥ ४५० ॥

तनुच्छिद्रौ बलघ्नौ च दोषदौ च तनुत्वचौ ।
संकटौ विषमौ रूक्षौ भर्तुः क्लेशकरौ मतौ ॥ ४५१ ॥

निष्ठुरौ त्रुटितान्तौ च पातुःकोशकरौ मतौ ।
स्तब्धौ च वर्तुलौ चापि राजस्वामिविनाशकौ ॥ ४५२ ॥

कण्ठस्य सांप्रतं ब्रूमो यथावदनुपूर्वशः ।
अवक्रः परिणाहेन भवेत् षष्ठ्यधिकं शतम् ॥ ४५३ ॥

अङ्गुलानां तथायामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु ।
संपूर्णपिण्डकोदग्रश्चान्तर्मणिविभूषितः ॥ ४५४ ॥

कण्ठो वारणनाथानामेवंभूतश्च पूजितः ।
ऋजुरोमर्जुजननः संपूर्णः कार्यसिद्धिदः ॥ ४५५ ॥

ह्रस्वो विजयकृद्धर्तुः कीर्तिदः पूर्णपिण्डदः ।
उदग्रो वंशवृद्धिं तु प्रतापं कुरुते तथा ॥ ४५६ ॥

अन्तर्मणिसमायुक्तो मणिरत्नप्रदो भवेत् ।
वक्रो हीनश्च दीर्घश्च कण्ठस्त्वशुभदो भवेत् ।
आधोरणप्रमाणेश्च(?)क्रमशः कुञ्जरस्य च ॥ ४५७ ॥

दैर्घ्येण हस्तमानं तु विस्तीर्णं चासनं शुभम् ।
विस्तीर्णं विस्मृतं राज्यं संपूर्णं कुरुते जयम् ॥ ४५८ ॥

विपरीतगुणं ज्ञेयं समानं राज्यहानिदम् ।
वंशस्यातः प्रवक्ष्यामो लक्षणं च शुभाशुभम् ॥ ४५९ ॥

षण्णवत्यङ्गुलायाममासनापश्चिमासनम्(?) ।
यावत्पूरितपार्श्वश्च वंशश्चापलताकृतिः ॥ ४६० ॥

शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायतः कुरुते सुखम् ।
पूर्णपार्श्वे स्वलाभं च घनरूपोऽन्नदो भवेत् ॥ ४६१ ॥

अत्युच्छ्रितो निम्नपार्श्वो ह्रस्वो वंशो न शस्यते ।
राज्ञश्चोदररोगाणां कर्ता च स भवेत्सदा ॥ ४६२ ॥

पेचकः पुच्छमूलाधो दैर्घ्येणाष्टांगुलस्तु यः ।
अङ्गुलस्तु पृथुत्वेन गजभर्तुं सुखप्रदः ॥ ४६३ ॥

पेचकः पुच्छमूलाधःस्थितो दीर्घोऽतिलंबितः ।
करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च ।
अवक्रं ऋजु दीर्घं च ग्रन्थिहीनं च पुच्छकम् ॥ ४६४ ॥

गोपुच्छतालवृन्तान्तं कचप्रान्तविभूषितम् ।
भूमिं नैव स्पृशेद्यस्तु चतुर्भिश्चांगुलैस्सदा ॥ ४६५ ॥

स शुभो वालधिर्ज्ञेयस्तावद्भर्तुः सुखप्रदः ।
वक्रं स्थूलं च ह्रस्वं च पुच्छकं न विवर्जितम् ॥ ४६६ ॥

समानाहं च नागस्य सर्वदोषकरं भवेत् ।
स्निग्धं षष्ठांगुलायाममानाहे षोडशांगुलम् ॥ ४६७ ॥

शिरोजालविनिर्मुक्तमाम्रपल्लवसन्निभम् ।
द्व्यङ्गुलश्रोतसा युक्तं रक्तबिन्दुविवर्जितम् ॥ ४६८ ॥

मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्तुर्जीवितवर्धनम् ।
अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्बुरं विगतप्रभम् ॥ ४६९ ॥

शिरोजालयुतं मेढ्रं गजहास्तिपदुःखदम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामो गात्रयोश्शुभलक्षणम् ॥ ४७० ॥

सार्धरत्निर्द्विरत्निश्च त्रिरत्निश्च शतांगुलः ।
सन्धानभागाः क्रमशः परिणाहः प्रकीर्त्तितः ।
आयामो द्वित्रिरत्निः स्यात्समत्वं कचहीनता ॥ ४७१ ॥

मांसलत्वं घनत्वं च गात्रयोस्तु गुणाः स्मृताः ।
आनाहे च तथायामे भर्तुरारोग्यकारके ॥ ४७२ ॥

समे च कचहीने च गजलाभकरे मते ।
गजस्य पुष्टिदे नित्यं मांसले च घने स्मृते ॥ ४७३ ॥

गात्रे वारणनाथस्य एवंभूते शुभे मते ।
हीने तनुर्न दीर्घे च सममांसोच्चयैस्तथा(?) ।
विषमे च कचाक्रान्ते गात्रे नागस्य निन्दिते ॥ १७४ ॥

हीने तनुर्न दीर्घे च प्रमातुर्विनिपातने ।
सममांसोच्चये पातुः विषमे च विपत्करे ॥ ४७५ ॥

कचाविले गजस्यैव विनाशजनने मते ।
संपूर्णे चाङ्गफलके गजस्य सुखवर्धने ॥ ४७६ ॥

विकटे ते तु नागस्य गात्ररोगकरे सदा ।
कायोपचयकर्ता स्यात्संपूर्णकमलाकृतिः ॥ ४७७ ॥

उरोमणिस्तथा हीनो गजस्य गलरोगकृत् ।
स्निग्धाः शिता नखाःशस्ताश्चन्द्रार्धाकृतयस्तथा ॥ ४७८ ॥

भर्तुरारोग्यजयदा विपरीता न शोभनाः ।
हीनाः कृष्णाश्च रूक्षाश्च खण्डाश्च न नखाः शुभाः ॥ ४७९ ॥

सदा च रोगदा हीनाः कृष्णा भर्तुर्विनाशनाः ।
खण्डा रूक्षा गजस्यैव पादव्याधिविवर्धनाः ॥ ४८० ॥

विंशत्यष्टादशमिता गजानां शुभदा नखाः ।
इतोऽन्यसंख्यका ये तु अशुभाय भवन्ति ते ॥ ४८१ ॥

द्वाविंशतिनखो नागः कुरुते निधनं प्रभोः ।
नखानामेकविंशत्या गजो नाशयते प्रभुम् ॥ ४८२ ॥

एकोनविंशतिनखो युवराजं विनाशयेत् ।
नखैः सप्तदशभिर्महिषीं नाशयेद्गजः ॥ ४८३ ॥

वारणः षोडशनखः समरे हन्ति नायकम् ।
कुञ्जरः पञ्चदशभिर्नखैर्हन्याच्चमूपतिम् ॥ ४८४ ॥

चतुर्दशनखः कुर्याद्व्याधिं वै पुरवासिनाम् ।
त्रयोदशनखो हस्ती राष्ट्रनाशकरः स्मृतः ।
पत्यश्वनाशं कुरुते गजो द्वादशभिर्नखैः ॥ ४८५ ॥

एकादशनखो नागो धनहानिकरः सदा ।
पुरदाहं दशनखः करी कुर्यादसंशयः ॥ ४८६ ॥

चतुरङ्गबलं हन्ति कुञ्जरो नवभिर्नखैः ।
विधत्तेऽष्टनखो नागः पुरोहितकुलक्षयम् ॥ ४८७ ॥

मतङ्गजस्सप्तनखः प्रतिहारविनाशनः ।
षण्णखो द्विरदोऽमात्यं निधनं नियतं नयेत् ॥ ४८८ ॥

द्विपः पञ्चनखो हन्यान्नरं भोजनकारकम् ।
चतुर्नखो गजो हन्याद् द्वारपालानशेषतः ।
त्रिनखोऽनेकपो नाशं विषयाधिकृतं नयेत् ॥ ४८९ ॥

अन्त.पुरानुबन्धान् हि नाशयेद् द्विनखो गजः ।
यद्येकनखरो नागो राज्यनाशकरो भवेत् ॥ ४९० ॥

अनुत्पन्ननखं नागं समर्थमपि संत्यजेत् ।
स यतस्सत्वरं राष्ट्रमशेषं विफलं नयेत् ॥ ४९१ ॥

अत.परं प्रवक्ष्यामः पादयोरपि लक्षणम् ।
हस्तप्रमाणौ दैर्घ्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ ॥ ४९२ ॥

हीनपादनखौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ ।
धेनुकाङ्गविशेषस्य वक्ष्यतेऽथ शुभाशुभम् ॥ ४९३ ॥

नासन्नौ नातिविक्षिप्तौ शुभ्रौ नातिविलम्बितौ ।
शस्तौ स्थिरौ सुवृत्तौ च सुक्षीरौ च समौ स्तनौ ॥ ४९४ ॥

विपरीतगुणौ तौ चेद् भर्तुस्सर्वार्थदायकौ ।
योनिः शुभा मनोज्ञा च योनिदोषविवर्जिता ॥ ४९५ ॥

निर्मांसा पूतिगन्धा वा विरूपा दोषसंयुता ।
एवं भद्रगजस्योक्तमस्माभिश्चाङ्गलक्षणम् ॥ ४९६ ॥

वक्ष्यते चाथ मन्दस्य मानान्यति मृषार्चितम्(?) ।
अधिकं पुष्करं तस्य मांसलत्वेन जायते ॥ ४९७ ॥

प्रभायान्तु कषायस्यान्मले लाङ्गूलपञ्चकम्(?) ।
किञ्चिन्न्यूने च विज्ञेये श्रोतसी चतुरंगुले ॥ ४९८ ॥

स्थूला पञ्चांगुलायामा स्यादंगुल्यपि मानतः ।
हस्तोऽपि पूर्वमानस्य स्थूलत्वेनाधिको भवेत् ।
रोमशो नातिवृत्तश्च पृथुलः षड्भिरंगुलैः ॥ ४९९ ॥

आयामेन च हीनः स्यात्पूर्वमानात् षडंगुलैः ।
अतिगोपुच्छसंस्थानः कृष्णबिन्दुविचित्रितः ॥ ५०० ॥

दन्तवेष्टावतिस्थूलौ कचाक्रान्तौ सुनिष्ठुरौ ।
आनाहे हस्तमात्रौ तु सार्धहस्तद्वयायतौ ॥ ५०१ ॥

पीयूषकुमुदाभौ च किञ्चिच्चंपकपिङ्गळौ ।
स्निग्धौ गतोदकौ चैव दन्तौ मन्दस्य कीर्त्तितौ ॥ ५०२ ॥

स्निग्धे मधुनिभे नेत्रे कलविंकाक्षिसन्निभे ।
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मरागमणिप्रभे ॥ ५०३ ॥

नीलच्छाये च तीक्ष्णे च मन्दस्याच्छविलोचने ।
त्र्यंगुले च कचैर्ज्ञेये मांसोपचयपूरिते ॥ ५०४ ॥

ज्ञेये कटोपरि तथा श्रोतसी द्व्यङ्गुलस्थिते ।
एकादशांगुलानाहं द्वाविंशत्यंगुलायतम् ॥ ५०५ ॥

किञ्चिन्नतं कचाक्रान्तं वाहित्थं तु प्रकीर्त्तितम् ।
प्रतिमानं च विज्ञेयं हस्तश्च चतुरंगुलः ।
अध्यर्धारत्नि चाक्ष्णोस्तु प्रमाणेनान्तरं भवेत् ॥ ५०६ ॥

आयामेन तु विज्ञेयं त्र्यधरस्तु दशांगुलः ।
विंशत्यंगुलमानस्तु परिणाहो विधीयते ॥ ५०७ ॥

त्र्यंगुलं चिबुकं ज्ञेयं सृक्कणी तु नवांगुले ।
षड्विंशदंगुलायामे सगदे परिकीर्तिते ॥ ५०८ ॥

अध्यर्धरत्निकौ कर्णौ विस्तारेण कचाविलौ ।
कषायपल्लवौ स्थूलौ कृष्णबिन्दुविचित्रितौ ॥ ५०९ ॥

षड्भागेन करायामावतिस्थूलौ कचाविलौ ।
पञ्चांगुल्यन्तरौ पीनौ कुम्भौ चाष्टांगुलोन्नतौ ॥ ५१० ॥

कर्णात्कर्णान्तरं यावत् षण्णवत्यंगुलं शिरः ।
वातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्तदशांगुलम् ॥ ५११ ॥

अङ्गुलानां शतं सार्धमानाहो द्व्यङ्गुलाधिकः ।
आयतत्वं च कण्ठस्य दशांगुलमिति स्मृतम् ॥ ५१२ ॥

विंशत्यंगुलमानं स्यादन्तर्गलमणिर्भवेत् ।
भद्रस्यैवासनं ज्ञेयं तथा वंशस्त्र्यरत्निकः ।
षडंगुलोच्छ्रितस्स्थूलः तुल्यतानुगतो भवेत् ॥ ५१३ ॥

पुच्छमूलाद्व्यरत्निस्तु जायते पश्चिमासनम् ।
उच्छ्रायेण च हीनं स्यादासनात् षड्भिरंगुलैः ॥ ५१४ ॥

पेचकोऽष्टांगुलायामो लम्बत्वेनांगुलत्रयः ।
विंशत्यंगुलमानाहे भवेत्पुच्छस्तथा क्रमात् ॥ ५१५ ॥

प्रान्तं यावत्क्रमेणैव क्रियते चांगुलक्षयः ।
दीर्घवालश्च विज्ञेयो भूमेरष्टांगुलस्थितः ॥ ५१६ ॥

इदं वालधिमानं हि मन्दस्य परिकीर्त्तितम् ।
सार्धद्विरत्निके स्थूले चापरे संप्रकीर्त्तिते ॥ ५१७ ॥

उदरं चातिमात्रं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वयायतम् ।
विंशत्यंगुलमानाहे कृष्णच्छायं यदा भवेत् ॥ ५१८ ॥
त्रिरत्निकं च दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि ।
पञ्चचत्वारि चत्वारि गद्धालानि नखाः क्रमात् ॥ ५१९ ॥
आपाण्डुविषकन्दाभा भवन्त्यपरपादयोः ।
अनेनैव तु मानेन गात्रपादसमाश्रयाः ।
नखा नागस्य विज्ञेयाश्चरणाश्च कचाविलाः ॥ ५२० ॥
उरोमणिस्तथा ज्ञेयोऽरत्निमात्रोऽतिमांसलः ।
एते प्रदेशाः कथिता विशेषान्मन्दसंज्ञके ॥ ५२१ ॥
न प्राप्ता ये च भद्रस्य विज्ञेयास्समलक्षणाः ।
मृगस्य सांप्रतं ब्रूमः प्रदेशान् लक्षणान्वितान् ॥ ५२२ ॥
ह्रस्वा ह्रस्वतराः केचित्केचिद्दीर्घतरा मताः ।
अतो न घटते तस्य लक्षणं मन्दभद्रयोः ॥ ५२३ ॥
अङ्गुलं पुष्करं तस्य त्र्यङ्गुले श्रोतसी तथा ।
अङ्गुलानि तु चत्वारि कीर्तिता तस्य चांगुळी ॥ ५२४ ॥
करस्य च त्र्यरत्निः स्यादानाहे सार्धरत्निकम् ।
बाहित्थपुष्करे यावन्मानं सद्भिरुदाहृतम् ॥ ५२५ ॥
तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये(ण) सार्धद्व्यरत्निकौ ।
ह्रस्वौ तु मस्तकौ स्यातां ज्ञेयौ सप्तदशांगुलौ ॥ ५२६ ॥
प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशांगुलम् ।
द्व्यङ्गुलं चिबुकं तु स्यादधरस्तु षडङ्गुलः ।
अष्टाङ्गुलस्तु नाहेन सृक्कणी तु षडङ्गुले ॥ ५२७ ॥
विंशांगुले तु सगदे कपोलौ मध्यनिम्नगौ ।
कटौ द्व्यङ्गुलमात्रौ तु निर्याणं चतुरंगुले ॥ ५२८ ॥
नेत्रे चापि तथा स्यातां निष्प्रभे स्थूलतारके ।
नातिव्यक्तमतङ्गःस्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ॥ ५२९ ॥

गर्ताकारं च हीनं च कटकुम्भान्तरं भवेत् ।
अष्टांगुलान्तरे कुम्भे आयामे षोडशांगुले ॥ ५३० ॥

विंशत्यंगुलकौ कर्णौ स्तब्धौ रूक्षौ च वर्तुलौ ।
षण्णवत्यंगुलानाहा त्वायामे षोडशांगुला ॥ ५३१ ॥

ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालं चासनं भवेत् ।
सार्धद्व्यरत्निकायामः कुब्जस्तुङ्गोऽतिमात्रया ॥ ५३२ ॥

विंशो मृगस्य विज्ञेयो निम्नतल्यलनिः प्रभः(?) ।
स्थूलास्थिविषमं निम्नं पुच्छादध्यर्धरत्निकम् ॥ ५३३ ॥

आसनेन समं चैव मृगस्य पश्चिमासनम्(?) ।
पञ्चांगुलस्तु विज्ञेयो पेचको गुदसंश्रितः ।
वक्रो ग्रन्थिसमाकीर्णः स्थूलो ह्रस्वश्च वालधिः ॥ ५३४ ॥

अपरा पादपार्ष्णिभ्यां हस्तमात्रसमुच्छ्रिता ।
दीर्घे परे तनू रूक्षे द्विसप्तत्यंगुलायते ॥ ५३५ ॥

तत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपि चैवापिनिः प्रभ (?) ।
चरणाश्च गतच्छायाश्चतुस्त्रिद्व्यंगुलैर्नखैः ॥ ५३६ ॥

संयुताः स्फुटिता निम्ना गानेनाष्टादशांगुलाः ।
एवमुद्देशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् ॥ ५३७ ॥

भद्रमन्दमृगाणां हि मिश्रे लक्षणसंकरः ।
तस्मात्तु लक्षणेनैव विज्ञेयं मिश्रलक्षणम ॥ ५३८ ॥

दुर्लभो हि गजो लोके निर्दिष्टः पृथिवीतले ।
तस्माद्दोषापवादास्तु वक्ष्यन्ते मुनिसंमताः ॥ ५३९ ॥

पाददोषक्षयं कुर्यान्नखानां शुभलक्षणम् ।
पादानां लक्षणं चैव गात्रदोषहरं भवेत् ॥ ५४० ॥

पुष्करस्य गुणैर्दोषान् लभन्त्यंगुलिताः....(?) ।
लक्षणं त्वङ्गुलिगतं करदोषविनाशनम् ।
हस्तस्य लक्षणं सम्यक् दन्तदोषान्विनाशयेत् ॥ ५४१ ॥

दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान्वाहित्थसंश्रितान् ।
वाहित्थस्य गुणैस्सम्यक् नेत्रदोषक्षयो भवेत् ॥ ५४२ ॥

नेत्रयोर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तालुकसंश्रितान् ।
सृक्कदोषविनाशश्च क्रियते तालुलक्षणैः ॥ ५४३ ॥

सृक्कण्योर्लक्षणं कुर्यात्सगदादोषनाशनम् ।
कपोलकटदोषं च नाशयेत्सगदागुणः ॥ ५४४ ॥

निर्याणवातकुम्भानां दोषघ्नः कटयोर्गुणः ।
कुम्भदोषविनाशाय तेषामेव गुणो भवेत् ॥ ५४५ ॥

कर्णदोषविनाशश्च क्रियते कुम्भलक्षणैः ।
कण्ठदोषविनाशाय कर्णलक्षणमेव हि ॥ ५४६ ॥

आसनस्य हि ये दोषास्तान्हरेत्कण्ठजो गुणः ।
वंशदोषक्षयकरश्चासुरस्य गुणो भवेत् ।
गुणा घ्नन्ति च वंशस्य दोषान् भल्यलसंस्थितान् ॥ ५४७ ॥

पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं उल्वलाश्रितम् ।
कुक्षिपेचकदोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् ॥ ५४८ ॥

गुणाः पेचककुक्षिस्थाः पुच्छदोषविनाशनाः ।
मेढ्रदोषक्षयं कुर्यात्पुच्छलक्षणमेव हि ॥ ५४९ ॥

मेढ्रस्य गुणा घ्नन्ति दोषौघमपराश्रिताम् ।
अण्डकोशगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् ॥ ५५० ॥

नाडिदोषक्षयं कुर्यादण्डकोशस्य लक्षणम् ।
नाभेर्गुणैश्च हन्यन्ते दोषास्स्तनसमाश्रयाः ॥ ५५१ ॥

उरोमणिगतान्दोषान् नाशयेत्स्तनलक्षणम् ।
चिबुकस्य हरेद्दोषानुरोमणिगुणोदयः ॥ ५५२ ॥

यथा दोषक्षयस्तावल्लक्षणैः क्रियते शुभैः ।
एवं दोषातिरेकोऽपि प्रदेशगुणनाशनः ॥ ५५३ ॥

करकुम्भविषाणाक्षिकर्णलक्षणसंयुतः ।
सर्वैरेवाशुभैरन्यैर्लक्षणैस्तु शुभो गजः ॥ ५५४ ॥

कल्याणं चाप्यकल्याणं शीलं द्विविधमुच्यते ।
गजानां वक्ष्यते तत्तु यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
कल्याणं जातिरव्यालोऽक्षीणश्शान्तो बुभुक्षितः ॥ ५५५ ॥

भयार्दितो वा मूढो वादृष्टश्चैवातिमात्रया ।
रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारश्च यो भवेत् ॥ ५५६ ॥

कल्याणशीलस्स ज्ञेयो गजो गजविचक्षणैः ।
विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधार्दितः ।
तमकल्याणिनं राजा दुष्टं नागं न योजयेत् ॥ ५५७ ॥

अशिशुश्च शिशुश्चैव क्रोधो द्विविध उच्यते ।
वर्ण्यते स यथाशास्त्रं वारणानां यथाक्रमम् ॥ ५५८ ॥

क्षिप्रं गृह्णाति यः कोपं दुर्निवारं सुदुःसहम् ।
वार्यमाणोऽपि यत्नेन न शमं याति मुह्यति ॥ ५५९ ॥

स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो राज्ञा हस्तिरणप्रियः ।
उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति मध्यमम् ॥ ५६० ॥

निवार्यमाणश्च तथा शीघ्रं कोपान्निवर्तते ।
एवंविधश्च यो हस्ती स शिशुक्रोध उच्यते ॥ ५६१ ॥

मध्यमश्च भवेदेष गजस्सङ्ग्रामकर्मणि ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामो मातङ्गगतिलक्षणम् ॥ ५६२ ॥

समा च लघुपादा च वेगे चाप्ययुता सदा ।
दीर्घक्रमा सुखक्षिप्तगात्रसंचारहारिणा ॥ ५६३ ॥

शुभलक्षणयुक्ता स्यान्नरस्य च गजस्य च ।
मत्तगोवृषसिंहानां गतेस्तुल्या शुभा गतिः ॥ ५६४ ॥

क्लेशचालितगात्रा या विषमासु लघुक्रमा ।
वेगे च मन्दसंचारा विशेषान्दोलितासना ॥ ५६५ ॥

मृगस्य कृकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य च ।
गमनेन समा या तु साधमा दन्तिनां गतिः ॥ ५६६ ॥

सांप्रतं च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् ।
चतुर्विधानां जातीनामुत्तमाधममध्यतः ॥ ५६७ ॥

न वालं नैव वृद्धिं च पञ्चद्वयपदे स्थितम् ।
गजोत्थानसहोत्थानं नरवेगप्रधाविनम् ॥ ५६८ ॥

पञ्चाशत्क्रममात्रेण यश्च गृह्णाति वारणम् ।
कोपाविष्टेन मनसा स वेगेनोत्तमो गजः ।
यस्तु गृह्णाति वेगेन नरं सप्तपदान्तरम् ॥ ५६९ ॥

पदानां शतमात्रेण स मध्यमजवो मतः ।
यस्तु पञ्चपदस्थं हि नरं गृह्णाति चाग्रतः ॥ ५७० ॥

पदानां च शते सार्धे स हीनजव उच्यते ।
शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुन्नमिताननः ॥ ५७१ ॥

द्वात्रिंशता च मात्राभिः स उत्तमगजो मतः ।
पञ्चाशता च मात्राभिः यो याति च शतद्वयम् ॥ ५७२ ॥

स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणां च शतेन हि ।
एवं परीक्ष्यते तावद्वेग उत्तमहस्तिनः ॥ ५७३ ॥

चतुष्पदानां सर्वेषां सन्तापेन श्रमेण च ।
ततो गजमुखे तावत्सर्गाः स्वेदवहाःशिराः ॥ ५७४ ॥

विमुञ्चन्ति क्रमेणैव सर्वस्वेदसमुद्भवम् ।
तच्च संगृह्य मुखतः करश्रोतोभिरम्बरे ॥ ५७५ ॥

दिक्षु देहे च भूमौ च क्षिपन्ति कृतशीकरम् ।
यथा हिमवतः श्वभ्रमार्गादायति वै जलम् ।
सन्तापेन मुखादेवं स्वेदः स्रवति दन्तिनाम् ॥ ५७६ ॥

गजानामथ वक्ष्यामः स्वरांश्चैव शुभाशुभान् ।
जिह्वामूलस्तालुगळ[कण्ठ]हस्त........शिरोधराः ॥ ५७७ ॥

कपोलश्च भवन्त्यष्टौ स्वरस्थानानि दन्तिनाम् ।
ताल्वोष्ठस्वनितं स्निग्धं द्योतायितमुदाहृतम् ॥ ५७८ ॥

जिह्वामूलसमुत्थं च फेनायितमुदाहृतम् ।
कण्ठदेशसमुद्भूतः शब्दो गर्जितसंज्ञिकः ॥ ५७९ ॥

कपोलजनितःशब्दो हास इत्यभिधीयते ।
हस्ताग्रविवरोद्भूतः शब्दो वासः प्रकीर्त्यते ॥ ५८० ॥

मुखचन्द्रकपोलाभ्यां बृंहितं यत्प्रजायते ।
असकृन्मधुरं हृष्टं सहितं तत्प्रचक्षते ॥ ५८१ ॥

हसक्रोधस्वरैस्ताल्वैः स्वरो दारो हसो द्विधा ।
शुभान्येतानि नागानां लक्षणानि महीपतेः ॥ ५८२ ॥

सुवर्णवंशयानानि नियतं वर्धयन्ति हि ।
मुखेन दर्दुररवं कर्णाभ्यां दुन्दुभिस्वनम् ।
करेण मर्दलध्वानं यः कुर्यात्स शुभप्रदः ॥ ५८३ ॥

घनानां दुन्दुभीनां च मृदङ्गानां स्वनोपमाः ।
स्वरा गजानां जायन्ते यदा ते शुभदास्तदा ॥ ५८४ ॥

गम्भीरास्सौम्यहृष्टाश्च स्वस्थाः शृङ्गारिणस्तथा ।
स्निग्धाः स्वराःकरीणां च भवन्ति शुभकारिणः ॥ ५८५ ॥

यदा करोति मातङ्गः चिबुकार्पितशब्दितम् ।
काष्ठभङ्गध्वनिनिभं नादं वा न शुभं तदा ॥ ५८६ ॥

खरोष्ट्र(पिक)कपिकाकानां जम्बूकस्य च नादवत् ।
यदा भवन्ति नागानां स्वरास्ते न शुभास्तदा ॥ ५८७ ॥

रौद्रा रूक्षास्तथा शोकभयजाताश्च निस्वनाः ।
शुभावहा न विज्ञेया गजशास्त्रेषु निश्चितम् ॥ ५८८ ॥

अन्येऽपि गात्ररन्ध्रेभ्यः संभवन्ति हि निस्वनाः ।
मतङ्गजानां तैर्ज्ञेयं न शुभाशुभलक्षणम् ॥ ५८९ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामो निश्वासस्य तु लक्षणम् ।
निश्वासो द्विविधो ज्ञेयः शुभश्चैवाशुभस्तथा ।
शुभः सुरभिगन्धिः स्याद्दुर्गन्धिस्त्वशुभो मतः ॥ ५९० ॥

विशेषेण पुनश्चैव लक्षणं तस्य कीर्त्त्यते ।
सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता च सुगन्धिता ॥ ५९१ ॥

सौकुमार्यमनुष्णत्वं निश्वासस्य गुणास्तु षट् ।
स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धित्वं तथोष्णता ॥ ५९२ ॥

पारुष्यं विषमत्वं च दोषा अपि भवन्ति षट् ।
दशारत्निप्रमाणं तु रेणुकंपनलक्षितम् ॥ ५९३ ॥

यो निश्वसति दीर्घं च दीर्घायुस्स गजो मतः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामो गजानां वर्णलक्षणम् ॥ ५९४ ॥

आहारस्य विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा ।
देशकालगुणैश्चैव बीजयोनिवशेन च ॥ ५९५ ॥

ग्रहालोकननक्षत्रलग्नराशिबलेन च ।
पूर्वकर्मवशाच्चापि धातूनां च विपर्ययात् ।
भवन्ति कारणैरेभिः वर्णा नानाविधाः खलु ॥ ५९६ ॥

दिव्यशस्त्रशुभै[र्भे]दैस्त्रिविधास्ते भवन्ति हि ।
सिन्दूररेणुवैडूर्यविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः ॥ ५९७ ॥

लाक्षानीलोत्पलादित्यहरितालनिभाश्च ये ।
अतिश्वेतास्सुरक्ताश्च शुकबर्हिणसप्रभाः ॥ ५९८ ॥

ते तु देवगजास्सर्वे भूतले न भवन्ति हि ।
दैवयोगाब्दके प्रा(प्ते)च्यं तेषां कश्चिद्यदा भवेत् ॥ ५९९ ॥

वन्दनीयश्च पूज्यश्च नासौ शीघ्रो धरापतेः ।
दिव्यवर्णास्त्वमी प्रोक्ता वक्ष्यन्ते शस्त्रवर्णिनः ॥ ६०० ॥

आलोहितश्च कृष्णश्च श्यामो वर्णास्त्रयः शुभाः ।
स्निग्धच्छायासमायुक्तं भवेद्भूतलदन्तिनाम् ॥ ६०१ ॥

गोशृङ्गाङ्गारभस्मास्थिपङ्कमञ्जिष्ठसन्निभाः ।
म्लानपुष्पसवर्णाश्च गजास्त्वेतेऽतिनिन्दिताः ॥ ६०२ ॥

छाया च द्विविधा प्रोक्ता प्रभाच्छायाविभेदतः ।
देहस्य भञ्जनी च्छाया देहद्योतकरी प्रभा ॥ ६०३ ॥

स्थिरा च्छाया हि सहजा बलवृद्ध्या प्रभा स्थिरा ।
स्निग्धा रक्ता च ताम्रा च च्छाया वै तैजसी मता ।
जीमूतसन्निभा स्निग्धा च्छाया सलिलसंभवा ॥ ६०४ ॥

स्निग्धा विविधरूपा च गम्भीरा पार्थिवी स्मृता ।
एतच्छायात्रयं सर्वदोषघ्नं शुभवर्धनम् ॥ ६०५ ॥

निःप्रभा परुषा रूक्षा भस्माकारा तु वा यदि ।
तन्वरूक्षा कृष्णरूपा नाभसी परिकीर्त्तिता ॥ ६०६ ॥

एतच्छायाद्वयं प्रोक्तं निन्दितं सर्वदुःखदम् ।
विनाशयति दावाग्नीन्महावृष्टिर्यथा वने ॥ ६०७ ॥

वारणानां शुभच्छाया कुलक्षयगुणान्हरेत् ।
अशुभापि तथा च्छाया नाशयेत् शुभलक्षणान् ॥ ६०८ ॥

घोरा (चिता)ग्निज्वालेव चन्दनागरुकालिनम् ।
मतङ्गजानां संप्रोक्तं यच्छुभाशुभलक्षणम् ॥ ६०९ ॥

करिणीष्वपि तद्दोषमविरुद्धं च यद्भवेत् ।
यथा गृह्णाति भागेन दोषान् लोकःसमाहितः ।
गुणान् करोति हृदये न तथा कथितानपि ॥ ६१० ॥

दोषघ्नं लक्षणं शस्तं पूर्वाचार्यैरुदाहृतम् ।
तत्तथा वानुमन्तव्यं नान्यथा परिभावयेत् ॥ ६११ ॥

गजाना[म]थ वक्ष्यामः सम्यग्बलपरीक्षणम् ।
गजेन बलहीनेन सुरूपेणापि किं रणे ॥ ६१२ ॥

गुणेभ्योऽपि बलं श्रेष्ठं तत्परीक्षेत पण्डितः ।
शरीरानुगतः प्राणो बलशब्देन कीर्त्यते ।
क्रियते वारणस्थस्य तस्योपायैः परीक्षणम् ॥ ६१३ ॥

जाम्बूनदस्य ताम्रस्य पलानां रजतस्य च ।
अष्टादशसहस्राणि युक्त्या संगृह्य वेगवान् ॥ ६१४ ॥

दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः ॥ ६१५ ॥

यश्चतुर्दशसाहस्रं भारमादाय गच्छति ।
सप्तयोजनमध्वानं स मध्यमबलो मतः ॥ ६१६ ॥

दशसाहस्रिकं भारं(गृही)त्वा पञ्चयोजनम् ।
अध्वानं यो हि संयाति स हीनबल उच्यते ॥ ६१७ ॥

अथवा खादिरं स्तम्भं [शिंशुपा] मयमेव वा ।
निर्ग्रन्थिशुभवक्त्व हीनं द्वादशहस्तकम् ॥ ६१८ ॥

सति भागद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् ।
सुखान्वितं चतुर्हस्तं यो [भिनत्त्यु] त्तमो हि सः ॥ ६१९ ॥

उत्खन्य पातयेच्चापि बलेन महता युतः ।
त्रिहस्तमद्विहस्तं च निखातं च मनोहरम् ॥ ६२० ॥

सप्तहस्तोच्छ्रितं स्तम्भं ग्रन्थिवक्रविवर्जितम् ।
पञ्चाशदङ्गुलीकेन परिणाहेन संयुतम् ॥ ६२१ ॥

भिनत्ति यो गजश्शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः ।
स गजानां तु सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः ॥ ६२२ ॥

सुनिखातं त्रिहस्तं स्यात् षड्ढस्तोच्छ्रयमेव तु ।
युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वसंख्यार्धमात्रया ॥ ६२३ ॥

भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा करोति यः ।
स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते ॥ ६२४ ॥

गुरुत्वं रूपतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् ।
बलादभ्यधिकं सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं सत्त्वं हृदि शरीरिणाम् ॥ ६२५ ॥

दुर्लक्षं विद्यते सम्यगुपायैस्तत्तु लक्षयेत् ।
पदात्यश्वसमूहं वा गजमालातिभीषणम् ॥ ६२६ ॥

वेगोत्थानसमुद्भूतकोलाहलसमन्वितम् ।
उत्थानसमवे(ग)स्तु रोषरञ्जितलोचन ॥ ६२७ ॥

प्रसारितैरतिस्तब्धैर्निःशङ्कं कर्णपल्लवैः ।
यो भिनत्ति हि वेगेन स भवेत् सत्ववान् गजः ॥ ६२८ ॥

शार्दूलादीनि सत्वानि त्रासवर्जितमानसः ।
कृतकं च तथा नागं यो भिनत्त्युत्तमो हि सः ॥ ६२९ ॥

दावानलशिखाश्रेणीशब्दसन्त्रासवर्जितः ।
वनेषु विचरेद्यस्तु स सत्वसहितो गजः ॥ ६३० ॥

कृतशब्दो बलाद्यस्तु वरारोहेण नीयते ।
संकुचन्विमना दीनो मन्दान्मन्दतरो भवेत् ॥ ६३१ ॥

आलोकयति पार्श्वाणि चीत्कारकरणप्रियः ।
नालोकयति हीनाभ्यां लोचनाभ्यां प्रतिद्विपम् ॥ ६३२ ॥

पदात्यश्वसमूहं च ज्वलन्तमिव मन्यते ।
अधमस्तु स विज्ञेयो गजः संग्रामवर्जितः ॥ ६३३ ॥

यस्तु संघट्टयेन्मन्दं घटितश्चापसर्पति ।
तथोपसर्प्य वेगेन दन्तघातान्प्रयोजयेत् ॥ ६३४ ॥

किञ्चिदग्रमुखो भूत्वा कृतसीत्कारनिस्वनः ।
कुरुते दन्तसंघट्टं ससत्वः स च कीर्तितः ॥ ६३५ ॥

रूपवान्बलसंपन्नो विन्ध्याचलसमप्रभः ।
जायते हीनसत्वस्तु कुञ्जरो येन हेतुना ॥ ६३६ ॥

येन वा रूपहीनोऽपि महोत्साहविवर्जितः ।
सत्ववान् जायते नागः एतदाख्यायतेऽधुना ॥ ६३७ ॥

यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभावहम् ।
तथा बन्धनकालोत्थं गजानामपि जायते ॥ ६३८ ॥

सुलग्ने च स्थितैस्सौख्यैर्ग्रहैः पीडाविवर्जितैः ।
बन्धनं यस्य जायेत स भवेत्सत्त्ववान् गजः ॥ ६३९ ॥

स्त्रीनक्षत्रैश्च गृह्यन्ते ये गजाः क्रूरदृष्टिभिः ।
समालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति भयालवः ॥ ६४० ॥

मृतं सत्त्वं न गृह्णाति मूत्रादीन्न च जिघ्रति ।
यः कुञ्जरः स विज्ञेयो देवसत्त्वः शुभप्रदः ॥ ६४१ ॥

यो गजो मृतसत्त्वं च मूत्रादीनि च जिघ्रति ।
पिशाचसत्त्वो विज्ञेयो गजो गजविचक्षणैः ॥ ६४२ ॥

एवमुक्तप्रकारैस्तु ज्ञात्वा सर्वाधिकान्गजान् ।
दन्तघातेषु कुशलान् कारयेद्युद्धपण्डितान् ।
धनुर्वेदादिकैः शास्त्रैर्नरा युद्धविशारदाः ॥ ६४३ ॥

यथा नरसहस्राणि घ्नन्ति संग्रामभूमिषु ।
तथा शिक्षावशान्नागाः कुशला युद्धकर्मणि ॥ ६४४ ॥

परानीकेभवृन्दानां कुर्वन्ति बलनाशनम् ।
बलसत्त्वगुरुत्वादिगुणयुक्तोऽपि वारणः ॥ ६४५ ॥

दन्तघातान्न जानाति यो रणे निष्फलो हि सः ।
संघातश्च तथा लेखः परिलेखस्तथैव च ॥ ६४६ ॥

कर्तरीतलघातश्च पार्श्वघातस्तथैव च ।
आराघातश्च शूची च ताडकस्तद्धतस्तथा ॥ ६४७ ॥

मर्दश्च परिघावर्तो दन्तघाताः प्रकीर्तिताः ।
तलघातस्तु दन्ताधःक्रियते यो मुखेऽपि वा ॥ ६४८ ॥

पार्श्वघातः स विज्ञेयो यमृतेन न युज्यते ।
आराघातस्तु दन्ताभ्यां संमुखाभ्यां सुलक्षकः ॥ ६४९ ॥

मुखो विषाणपातानां प्रतिमातङ्गदारकः ।
प्रतीक्ष्य प्रतिघातश्च दन्तेनैकेन यो भवेत् ॥ ६५० ॥

करमध्यप्रदेशे तु शूचीघातः स उच्यते ।
अन्योन्यदन्तसंघट्टजनितस्ताडको भवेत् ॥ ६५१ ॥

एतेषां च समायोगे यो भवेन्मिश्रलक्षणः ।
दन्तघातस्तु नागानां मर्दितस्सोऽभिधीयते ॥ ६५२ ॥

परिवृत्य गजो वेगात्पार्श्वे यः कुरुते दृढम् ।
दन्तघातं द्विपस्याथ परिवर्तस्स उच्यते ।
कुलक्रमागतो धीमान्गजकर्मविशारदः ॥ ६५३ ॥

वाहने पालने दक्षो वेदनेषु च लक्षणः ।
ढौकयेत्तं कृतोत्साहं परिवृत्य पुनः पुनः ॥ ६५४ ॥

एवमभ्यस्तघातस्य कुञ्जरस्य महारणे ।
मदक्लिन्नकपोलस्य प्रतिरोधं करोति यः ॥ ६५५ ॥

सद्रत्नैश्चामरैश्चापि न तथा जायते रुचिः ।
मन्दपट्टकृता शोभा यथा भवति दन्तिनः ॥ ६५६ ॥

कफमेदःपित्तरक्तमांसैरन्योन्यमूर्च्छितैः ।
ईश्वरेण परामृष्टो जायते दन्तिनां मदः ॥ ६५७ ॥

कटमेढ्रमुखाक्षिभ्यो मदोद्भवदशासु च ।
पितुर्मदानुरूपेण मदोऽयं भवति ध्रुवम् ॥ ६५८ ॥

पञ्चाशतं दानवहाः शिराः कुञ्जरगा मताः (?) ।
दश चक्षुर्गतास्तत्र दश गण्डस्थलानुगाः ॥ ६५९ ॥

मेहनस्थाः पञ्चदश मुखे पञ्चदश स्मृताः ।
शौर्यादभिजनाद्धर्षात्परिणामान्निसर्गतः ॥ ६६० ॥

सन्तापात्गश्चिता व्याधेरुपधानाच्च माद्यति (?) ।
प्रतिकुञ्जरसंग्रामबलहर्षोद्भवः शुभः ।
सदा भवति नागानां तापादिजनितोऽशुभः ॥ ६६१ ॥

सप्तच्छदेन चूतेन केतकीकुसुमेन च ।
नीलोत्पलेन पद्मेन तथा मलयजेन च ॥ ६६२ ॥

एलयागुरुणा चैव समानसुरभिर्यदा ।
भवेन्मदो गजेन्द्राणां तदा शुभकरः स्मृतः ॥ ६६३ ॥

विण्मूत्ररक्तलशुनस्वेदशुक्रादिसंभवैः ।
गन्धैस्सदृशगन्धश्चेत् मदोऽशुभकरः स्मृतः ॥ ६६४ ॥

दक्षगण्डोद्गतं दानं राज्ञः पुष्टिं प्रयच्छति ।
तच्च वामोद्गतं पातुर्विशेषसुखदं भवेत् ॥ ६६५ ॥

गण्डद्वयाद्यदा दानमेकदा निर्गतं भवेत् ।
विषयस्य समग्रस्य सस्यवृद्धिकरं स्मृतम् ॥ ६६६ ॥

सुरभीकृतनिश्वासः किंचिच्चाताम्रलोचनः ।
घर्षणाकंप्रहस्ताग्रः संपूर्णकटमण्डलः ॥ ६६७ ॥

स्तम्भपीडाकरः कण्ठकुम्भाभ्यां स्तोकजृम्भणः ।
क्वचित्प्रसन्नो भवति निरतो मेढ्लम्बने ।
रूपगन्धरसानां हि विषये मुक्तनिस्वनः ॥ ६६८ ॥

स्वच्छन्दगश्च मातङ्गो भवत्यासन्नदानवान् ।
दानाभिमुखनागस्तु भवेद्बहुविकारवान् ॥ ६६९ ॥

मृगे मन्दे च भद्रे च मदावस्था जयावहाः ।
त्रिपञ्चसप्तविख्याताः संभवन्ति क्रमेण हि ॥ ६७० ॥

अन्धो रोमाञ्चितकटः कटाघ्राणपरायणः ।
विमुक्तरोषी विज्ञेय आद्यावस्थां गजः श्रितः ॥ ६७१ ॥

शीकरोद्गिरणाकंपिकरः कारणरोषवान् ।
गण्डोद्गतमदो ज्ञेयो द्वितीयावस्थको गजः ॥ ६७२ ॥

कटमेढ्रकराप्रान्तफीतसामोददानवान् ।
मदजृम्भादिनोपेतः तृतीयावस्थको गजः ॥ ६७३ ॥

सत्वशक्तिगुणोपेतो मदामोदितदिङ्मुखः ।
प्रत्यर्थिकुञ्जरं दृष्ट्वा सरोषः शीलसंयुतः ॥ ६७४ ॥

स्त्रीबालवृद्धभृत्यादि भवनोद्धाररक्षकः ।
प्राप्यावस्थां चतुर्थीं तु राजयोग्यो भवेद्द्विपः ।
दानधारातिरेकेण तीव्ररोषोऽतिवेगवान् ॥ ६७५ ॥

करदन्तपदाघातैश्चतुरङ्गविनाशनः ।
अंकुशस्य वशेनैव दुर्वृत्तोऽति[प्र]धावति ॥ ६७६ ॥

अवस्थां पञ्चमीं प्राप्तो वर्जनीयो मतङ्गजः ।
टंकारगजघण्टाश्वखुरकोलाहलस्वनम् ॥ ६७७ ॥

नवाम्बुधरनादं च श्रुत्वा कोपेन धावति ।
अपि स्यात्कुशघातानां भ्रमः प्राकारभञ्जनः(?) ॥ ६७८ ॥

कराङ्घ्रिचू(र्णित)र्णकरसोऽवस्थां षष्ठीं गतो गजः ।
करास्यकटदृङ्नेत्र मदसंसिक्तभूतलः ॥ ६७९ ॥

संग्रामे शरसंघातसंपातसहनक्षमः ।
करोररक्तनयनः प्रतिकुञ्जरदारणः ॥ ६८० ॥

न शृणोति न जा(ना)यति सर्वसत्वकृतं भयम् ।
न पश्यति तथा सत्वयुक्तोऽत्यन्तं प्रधावति ॥ ६८१ ॥

पवनाघातमुखरं रूक्षदावहुताशनम्(?) ।
गन्धं तस्य समाघ्राय गजा यान्ति दिगन्तरम् ।
एवं गजानां दुर्धर्षः सप्तम्यां समुपस्थितः ॥ ६८२ ॥

मदावस्था तु या षष्ठी पञ्चमी च चतुर्थ्यपि ।
अक्रमापि भवेत्सत्ववतां बलविशेषतः ॥ ६८३ ॥

भद्रादीनां मदावस्था विज्ञेया मिश्रदन्तिनाम् ।
मदाधिकारे संप्रोक्तं बृहस्पतिमते यथा ॥ ६८४ ॥

यथावर्णितमस्माभिः तदेतच्च परीक्ष्यते ।
मदोद्वहा यदा नाड्यः कटमेढ्रमुखाक्षिगाः ॥ ६८५ ॥

अवस्थावर्णने कस्मादुच्यते करतो मदः ।
वायुना कटमेढ्रेभ्यः खेभ्यश्चास्य प्रसर्पति ॥ ६८६ ॥

पालकाप्येन मुनिना कथमेवं च वर्णितम् ।
मदोद्वहानां नाडीनां सर्वच्छिद्रेष्वसंभवात् ॥ ६८७ ॥

कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
इत्युवाच कथं व्यासो भगवान् भीष्मपर्वणि ॥ ६८८ ॥

कटमेढ्रमुखाक्षिभ्यः चतुर्भ्यो मद(सं)भवात् ।
कटौ द्वौ च तथा चक्षुर्द्वयं षट्सु तथापि हि ।
अत्र ब्रूमो मुखगता नाड्य एव मुखे करे ॥ ६८९ ॥

उभयत्र स्रावयति मार्गसत्वान्मदाम्बु तत् ।
सामान्योक्ते विशेषेषूपसंहारस्तथैव च ॥ ६९० ॥

बृहस्पतिमते प्रोक्तविशेषे पर्यवस्यति ।
पालकाप्यमुनेर्वाक्यं सामान्यं न विरुद्ध्यते ॥ ६९१ ॥

सप्तधेति व्यासवाक्यमपि नैव विरुद्ध्यते ।
पूर्वोक्तस्थानषट्केषु करस्यापि प्रवेशनात् ॥ ६९२ ॥

करेऽपि नासामार्गेण मदाम्बुस्रवणं यतः ।
ततो गण्डद्वयं चक्षुर्द्वयं नासीद्वयं तथा ॥ ६९३ ॥

मुखमेढ्रद्वयं स्थानान्यष्टा[वे]व च दन्तिनाम् ।
मदस्येति वयं ब्रूमः सप्तत्वं तु कटे(कु)कतः ॥ ६९४ ॥

सप्तावस्था प्रभेदेन दन्तिनां मदसम्भवात् ।
सप्तधावाक्यमूले वा वेदव्यासेन धीमता ॥ ६९५ ॥

ऋतौ यस्मिन्मदं यस्तु परिगृह्णाति वारणः ।
स पुनर्दानयुक्तो हि तस्मिन्नेव भवेदृतौ ।
स्थैर्यं धैर्यं बलं वेगः क्षुत्पिपासासहिष्णुता ॥ ६९६ ॥

हर्षस्सहिष्णुता सत्वं भवेद्दानेन दन्तिनः ।
भूयो मुखं कंपयति भूमिं चाघ्राय कंपति ॥ ६९७ ॥

॥ पुष्करम् ॥

क्षिपदूर्ध्वं रशनया सञ्चालयति रक्रणिम् ।
अङ्गुलिं पुष्कराग्रेण संपीड्य निमिताननः ॥ ६९८ ॥

निश्वसत्यनिशं कुर्यात्कर्णकण्डूयनं तथा ।
तिर्यग्वशी भवेत्स्थित्वा क्षणं मुद्रितलोचनः ॥ ६९९ ॥

उन्नामितकरप्रान्तः स्वच्छन्दं क्वापि गच्छति ।
व्यावृत्तवदनो हृष्टो बन्धस्तम्भे प्रदीव्यति ॥ ७०० ॥

दन्तस्य मध्ये संवेष्ट्य करं धावति मत्सरी ।
नाशयेत्कोपकृण्मूत्रं किञ्चिन्मेढ्रं प्रदर्श्य वै ॥ ७०१ ॥

कटं जिघ्रति हस्तेन जलपूर्णघनस्वनः ।
वेणुघातादिसहनो हस्तिनोलालसस्तथा ॥ ७०२ ॥

रमते पांसुविक्षेपे भूयःकर्दममर्दिने ।
तथावगाहनादौ च चतुरङ्गविनाशने ॥ ७०३ ॥

एवंविधस्वभावः स्यात्कुञ्जरोमदपो[यो]गतः ।
ये गुणा गजशास्त्रोक्ता गजानां सर्वं एव ते ॥ ७०४ ॥

आसादितमदं नागं भजन्ते पूर्वसंस्थिताः ।
पूर्वस्थिता आपि गुणा मदयोगान्मतङ्गजे ॥ ७०५ ॥

वर्धन्ते चन्द्रकिरणै स्समुद्रस्योर्मयो यथा ।
उल्कानलप्रतापेन मतङ्गजविघातनात् ॥ ७०६ ॥

दवाग्नियोगाद्व्याघ्रादिभीतेः कुत्सितभोजनात् ।
अतिदूराध्वगमनात्तथा बन्धनदोषतः ॥ ७०७ ॥

क्षुत्तृषापीडनाच्चापि मदो नश्यति दन्तिनाम् ।
रक्तच्छायाविनिर्मुक्तो लोचको निम्नदण्डधृक् ॥ ७०८ ॥

येभ्यः कुप्यति सत्वेभ्यः तेभ्यश्शङ्कां करोति च ।
रूक्षच्छायो निश्चलास्यो नैव स्पृशति धेनुकाम् ॥ ७०९ ॥

नैव संक्रीडते स्त(म्बे)म्भे गण्डं नैवावजिघ्रति ।
कर्णे कटे च हस्ते च कुरुते नैव घर्षणम् ।
मदमूत्रपुरीषाणि वारणानां न जिघ्रति ॥ ७१० ॥

समभ्येति वशं पातुर्निद्रालुरलसान्वितः ।
महा(दा)वरोहिमातङ्गचिह्नान्येवं भवन्ति हि ॥ ७११ ॥

अथ साग्रामिकान् ब्रूमो युद्धयोग्यान् महागजान् ।
अतः संपूर्णकण्ठश्च शिखिपिङ्गललोचनः ॥ ७१२ ॥

घनमांसचिताङ्गस्तु स्तम्भप्राणेन(च)तत्परः(?) ।
वराहजघनश्चैव सुविषाणकराननः ॥ ७१३ ॥

सुप्रतिष्ठितपादस्तु यो भवेद्रुरुमक्षिकः ।
प्राजापत्यो गजो ह्येष संग्रामार्हः प्रकीर्त्तितः ॥ ७१४ ॥

मधुपिङ्गलदन्तो यः किञ्चिचापिङ्गलच्छविः ।
रोमाणि चैकजातानि मुखं च कमलप्रभम् ॥ ७१५ ॥

रक्तोत्पलदलच्छाये सूक्ष्मे तीक्ष्णे च लोचने ।
ऐन्द्रो गजस्स विज्ञेयः शत्रुवृन्दविमर्दनः ।
ताम्रतालुकजिह्वोष्ठसुता च निबिडापरः ॥ ७१६ ॥

आयतेम(ना)नुवृत्तेन करेण मुखशोभिना ।
पीयूषपिङ्गदन्तस्तु गजः कौबेर उच्यते ॥ ७१७ ॥

तरुणाम्बुदसंकाशो घृतप्रभविषाणधृक् ।
संपूर्णकण्ठपादस्तु संपूर्णासनमस्तकः ॥ ७१८ ॥

मृदङ्गध्वनिगम्भीरनादपूरितदिङ्मुखः ।
आयतेन च हस्तेन शीकरोद्गिरणप्रियः ॥ ७१९ ॥

वारुणोऽयं गजस्तावत्संग्रामेष्वतिपूजितः ।
कण्ठस्त्रिबलिसंयुक्तो हस्तिनो यस्य दृश्यते ॥ ७२० ॥

लोचने चातिपिङ्गे च दन्तौ केतकसप्रभौ ।
पादौ च बलिनौ स्थूलौ पीनगात्रसमाश्रितौ ॥ ७२१ ॥

पृथुलौ बिन्दुचित्रौ च कर्णौ चाताम्रपल्लवौ ।
कौमारस्स गजः श्रेष्ठो रणकर्मणि पूज्यते ॥ ७२२ ॥

ताल्वन्युरसि वक्त्रे च पक्षयोरुभयोरपि ।
आताम्रा यस्य दृश्येत च्छाया मृदुतनूरुहा ॥ ७२३ ॥

पेचके कोष्ठमध्ये च पक्ष्ममध्ये च नित्यशः ।
यस्तु सौम्यस्स विज्ञेयः कुञ्जरस्समरोचितः ।
अतिपिङ्गलरोमा यः केशैर्वालैश्च पिङ्गलैः ॥ ७२४ ॥

पिङ्गलाक्षिविषाणैश्च रक्तपुष्करतालुकः ।
आग्नेयस्सगजो ज्ञेयस्तेजसाग्निसमो भवेत् ॥ ७२५ ॥

राज्ञा वृ(ऋ)द्धिमता नित्यं कार्यस्समरकर्मणि ।
कृष्णवर्णस्य ताम्राणि मुखश्रोतांसि लोचने ॥ ७२६ ॥

निर्धूमाग्निसमच्छाये विंशतिर्निशिता नखाः ।
कायस्तु पीनमांसस्स्याद्वेगवाजिसमप्रभः ॥ ७२७ ॥

आग्नेयस्सोऽपि मन्तव्यो गजस्संग्रामदुर्जयः ।
अन्ये वायवमिच्छन्ति तं गजं शास्त्रकोविदाः ॥ ७२८ ॥

वाय्वग्न्यङ्गोद्भवं त्वन्ये तमिच्छन्ति महागजम् ।
स संग्रामे प्रयुक्तस्तु नाशयेद्रिपुवाहिनीम् ॥ ७२९ ॥

निरङ्कुशत्वं चण्डत्वं तस्य दोषद्वयं भवेत् ।
निरङ्कुशत्वं निर्याणप्रलेपैः प्रशमं नयेत् ।
चण्डत्वं च यथानित्यं सुकुमारक्रियादिभिः ॥ ७३० ॥

शो(सी)रचक्रगदावज्रधनुर्निस्त्रिंशसन्निभैः ।
बिन्दुभिश्चित्रितं यस्य मुखं चित्रस्त्वसौ गजः ॥ ७३१ ॥

तेन संग्रामकर्माणि कुरुते यो नराधिपः ।
नित्यं तु विजयस्तस्य स्वाराज्यफलमश्नुते ॥ ७३२ ॥

सुदन्तो दीर्घहस्तश्च बृहदङ्गुलिपुष्करः ।
घनमांसशरीरश्च कूर्माकाराङ्घ्रिसुक्रमः ॥ ७३३ ॥

सांग्रामिको गजो ह्येष जिह्वयापि समाशतम् ? ।
महाबल इति ख्यातः प्रतापजननक्षमः ॥ ७३४ ॥

महाशिरा महाकायो महामेढ्रो महाकरः ।
महादन्तोदरश्चैव महागात्रापरासनः ॥ ७३५ ॥

मणिनेत्रो महोष्ठश्च महाकर्णो महामुखः ।
महाकण्ठो महापादो भवेत् सांग्रामिको गजः ॥ ७३६ ॥

पीनमांससमाङ्गस्तु सुवृत्तजघनापर ।
छागकुक्षिः सुपार्श्वश्च कण्ठनाहसमन्वितः ॥ ७३७ ॥

ज्वलनोज्ज्वलनेत्रश्च सुविषाणो महाकरः ।
संपूर्णचिबुकश्चैव कूर्मपादो जवान्वितः ।
बलसत्वसमायुक्त स्निग्धच्छविमनोरमः ॥ ७३८ ॥

सांग्रामिको भवेद्राज्ञस्त्वभिषेकोचितो गजः ।
गजस्त्वेकादशगुणः कथ्यते मुनिसंमतः ॥ ७३९ ॥

मधुसन्निभदन्तश्च श्यामो मधुनिभेक्षणः ।
उदरे पाण्डुवर्णश्च वक्त्रे च कमलप्रभः ॥ ७४० ॥

द्विरेफसमवालश्च कुन्देन्दुसदृशैर्नखैः ।
चूतपल्लवमेढ्रश्च शेषैरङ्गैश्च पीतकः ॥ ७४१ ॥

विचित्रितं मुखं यस्य रक्तै श्लक्ष्णैश्च बिन्दुभिः ।
स नागो नागयूथानां मध्ये रोद्धा तु जायते ॥ ७४२ ॥

तं प्राप्य नृपतिः भुङ्क्ते सागरान्तं महीतलम् ।
अथ सांग्रामिकान् ब्रूमो गजान् दृष्टा कुलक्षणा[न्] ॥ ७४३ ॥

भू[मीभु]जा परित्या(गा)ज्यान् गजशास्त्रेषु भाषितान् ।
यस्य दन्तावतिस्थूलौ ह्रस्वौ रूक्षौ च मांसलः ॥ ७४४ ॥

हस्तश्च चिबुकं मांसं युक्तस्थूले च तारके ।
स्थूलं मुखं स दुष्टात्मा नासौ सांग्रामिको गजः ।
अत्यन्तदुष्टचरितो वर्जनीयो भयालुकः ॥ ७४५ ॥

कर्णदन्तौ समौ यस्य मानेन स गजस्सदा ।
करोति समरेष्वस्य चतुरङ्गविनाशनम् ॥ ७४६ ॥

गच्छत्येव विचित्राणि गात्रे रोमाणि यस्य हि ।
स गजः प्रतिनागस्य भीत्या श(स्व)बलनाशकृत् ॥ ७४७ ॥

मुखे मेढ्रे(च)हस्ते च कर्णोदरशिरस्सु च ।
कौष्ठाकारैः कषायैस्तु पृथुलैर्बिन्दुमण्डलैः ॥ ७४८ ॥

शबलैश्च युतो यश्च विलासः सोऽभिधीयते ।
किलासवर्णे संस्थानगजो गजविनाशनः ॥ ७४९ ॥

ह्रस्वांगुलीवालखरः कर्णापरशरीरधृक् ।
आनाहायाम[सं]युक्तः सोच्छ्रायोऽत्यन्तकोपनः ॥ ७५० ॥

महाशिरा वामनामो यदि युद्धप्रियो गजः ।
राज्ञा तथापि संत्याज्यो लक्षणैः परिवर्जितः ।
काकवत्कृष्णनयनो ह्रस्वापरशरीरधृक् ॥ ७५१ ॥

अधोमुखस्थूलरूक्षदन्तयुग्मो बृहन्मुखः ।
बहिर्मुखः प्रस्फुटितः पादोद्दष्टो बृहन्नखः ॥ ७५२ ॥

स्थूलपुष्करहस्तश्च वामनोऽयं गजाधमः ।
वलितास्यो ह्रस्वतनुस्त्वनिलम्बितपेचकः ॥ ७५३ ॥

अधोमुखः स्थूलरदो दुष्टो विषममस्तकः ।
स्तब्धवक्त्रः स्तब्धगात्रस्तब्धरोमा निरङ्कुशः ॥ ७५४ ॥

महाशिरा महास्कन्धः पक्ष्मान्तरिततारकः ।
कषायवर्णवृषणः स्तब्धकर्णयुगस्तथा ॥ ७५५ ॥

असंग्राह्यो गजो राज्ञा व्यालोऽयमतिगर्हितः ।
अतिदीर्घविषाणाभ्यां विनाशितमुखद्युतिः ॥ ७५६ ॥

पृथुलम्बोदरः स्थूलपादो भस्माभदन्तधृक् ।
स्थूलास्थिकोलजघनः श्यावास्यो वक्रपुच्छधृक् ॥ ७५७ ॥

कृष्णोवकीलको नाम व्यालोऽयं सर्वदोषधृक् ।
वदनं यस्य नागस्य मांसपूर्णमधोगतम् ॥ ७५८ ॥

ह्रस्वांगुलिकरो देहो मांसलस्स्थूललोचनः ।
निर्याणे चातिकठिने कर्णौ ह्रस्वौ च मण्डलौ ।
सर्परूपमुखो व्यालो ह्रस्वो दुष्टोऽतिगर्हितः ॥ ७५९ ॥

यावदुत्थाय शयनात् कृच्छ्रेण परिवर्तते ।
वाजति स्र(श्र)वसी नेत्रं पापो निभृतदेहधृक् ॥ ७६० ॥

याति प्रत्युषसि क्वापि यस्समुन्नमिताननः ।
ज्ञेयो वातकरी नाम सर्वदोषकरो गजः ॥ ७६१ ॥

यस्य सुप्तोत्थिते तस्य मुखाद्रक्तजलस्रवः ।
प्रपातोऽग्निकणानां वा भर्तृघाती स राक्षसः ॥ ७६२ ॥

नयनव्याधिमुक्तस्य यस्य नागस्य नेत्रजम् ।
जलं स्रवति नित्यं हि भर्तुस्तस्य रतोमृदुः? ॥ ७६३ ॥

नखानि नयने जिह्वा लपनं मेहनं तथा ।
देहस्य यस्य कृष्णानि तस्य भर्तुःक्षयं ध्रुवम् ॥ ७६४ ॥

करकर्णशिरःपुच्छदन्तगात्राणि दन्तिनः ।
न्यूनाधिकानि यस्य स्युः स पापः स्वामिनाशकः ॥ ७६५ ॥

खरदग्धस्तनुस्तब्धैः कुलत्थच्छायरोमभिः ।
चालयित्वा पातयति दुष्टात्मा त्याज्य एव सः ।
आयामहीनो नम्रास्यः समानाहोच्छ्रयस्तथा ॥ ७६६ ॥

उच्चवंशश्च कुब्जश्च हीनमूर्धा समासनः ।
एवं भूतो गजो राज्ञा त्याज्यो यत्नेन धीमता ॥ ७६७ ॥

यो मन्दधीस्तं गृह्णाति कुलं तस्य क्षयं व्रजेत् ।
मञ्जिष्ठांशुकसंकाश कपिसंकाशलोचनः ॥ ७६८ ॥

निकृष्टाङ्गकरी त्याज्यः पापात्माऽयं दुराशयः ।
यत्र देशे निवसति दिनमेकमपि द्विजः ॥ ७६९ ॥

तं देशं यावतः क्षिप्रं भस्मसात्कुरुते यतः ।
तस्मादयं शत्रुराष्ट्रोदरे विन्ध्यवनेऽथवा ॥ ७७० ॥

मोक्तव्योऽतिप्रयत्नेन भूभुजा शुभमिच्छता ।
हीनकर्णकरो हीनवालो हीननखस्तथा ॥ ७७१ ॥

मञ्जिष्ठया लाक्षया च सवर्णो वातिलोमशः ।
स नागः पूतनो नाम यत्र देशेऽवतिष्ठते ॥ ७७२ ॥

विनाशयति तं देशं शस्त्रदुर्भिक्षवह्निभिः ।
हरिद्वर्णः कालनखः हर्यक्षो ह्रस्ववालधिः ।
बहुपक्ष्मा च दुर्गन्धी मसीमद्दशतालुकः ॥ ७७३ ॥

रूक्षो भवति यो नागः सोऽनेकास्त्रकृतव्रणः ।
निवर्तते म्रियते वा तस्माद्वर्ज्यतमो हि सः ॥ ७७४ ॥

कर्कशः श्यामलच्छायः काकजंघो दुराशयः ।
निश्शेषं हि कराग्रेण कुरुते भूमिताडनम् ॥ ७७५ ॥

कुर्यान्निश्शेषशब्दं यो हस्तनि(षे)[क्षेप]संज्ञकः
स गजः परिहर्तव्यो राज्ञा यत्नेन धीमता ॥ ७७६ ॥

कर्णौ तनुत्वचौ ह्रस्वौ नखाश्च जनितान्तराः ।
निरन्तमणिपद्मानि सूक्ष्माणि विषमाणि च ॥ ७७७ ॥

ह्रस्वाङ्गुलिर्ह्रस्वहस्तो ह्रस्वकीलालमेहनः ।
यस्य गात्रापरं दीर्घमुत्कृष्टमुदरं भवेत् ॥ ७७८ ॥

स वै द्विपो दुष्टगजस्त्याज्योऽयं भूभुजा सदा ।
विधूयास्यं प्रसार्यास्यं यः पातयति हस्तिपम् ॥ ७७९ ॥

जले स्थले च दुष्टात्मा स त्याज्यो वारणाधमः ।
तिर्यक्प्रेक्षी पूतिमुखो विण्मूत्राघ्राणतत्परः ।
कालकुम्भं(म्भः) च नागोऽयं त्याज्यश्चण्डालसंज्ञकः ॥ ७८० ॥

करालौ यस्य वदनौ ह्रस्वगात्रापरं शिरः ।
निम्नपक्षः संकटं च त्याज्योऽसौ दुर्भगः करी ॥ ७८१ ॥

दीर्घाननः कृष्णचक्षुरधोमुखतनूरुहः ।
शिरापकृष्टश्रवणस्त्याज्योऽयं गक्षमो गजः ॥ ७८२ ॥

स्तब्धोऽतिरक्तपक्ष्मा च ध्यानंनिष्ठोऽतिशब्दधृक् ।
कराग्रं द्विगुणीकृत्य संक्रीडयति भूतले ॥ ७८३ ॥

महीं खनति वामेन कुञ्चिताग्रेण योऽङ्घ्रिणा ।
रूक्षजर्झरकर्णश्च पापोऽसौ त्यज्यते गजः ॥ ७८४ ॥

पादो वाजिशफाकारः पृष्ठं करभपृष्ठवत् ।
मुख वानरवद्यस्य स भवेन्निन्दितो गजः ॥ ७८५ ॥

महाशिरा बृहन्नेत्रो हीनमत्वतनूरुह ।
नपुंमको नाम गजस्त्याज्योऽयं समरे सदा ॥ ७८६ ॥

स्वभावेनैकरदनो मातङ्गो योऽभिजायते ।
अप्रशस्तः परित्याज्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ।
कुलीनो रूपयुक्तोऽपि यदि स्याद्गर्भदोषजः ॥ ७८७ ॥

अजातदन्तस्त्याज्योऽयं मत्कुणाख्यो गजो नृपैः ।
सत्वं बलं तथा वेगं गजमध्यगतो यतः ॥ ७८८ ॥

कुञ्जराणां हरत्याशु ततोऽयं त्यज्यते नृपैः ।
हस्तिनीष्वविरुद्धैश्च व्यालादीनां कुलक्षणैः ॥ ७८९ ॥

लक्षिता करिणी या स्यात्तत्तत्फलकरी हि सा ।
पीना निर्गतदन्ता च ह्रस्वग्रीवा बृहच्छिराः ॥ ७९० ॥

स्थूलायतेन हस्तेन युक्ता कुञ्जरसंस्थितिः ।
या हस्तिनी भवेदेवं तां तु स्वामिविनाशिनीम् ॥ ७९१ ॥

निर्वासयेत्प्रयत्नेन स्वदेशादवनीपतिः ।
कुब्जः काणस्तथा खञ्जः खर्वो वृद्धः शिशुस्तथा ॥ ७९२ ॥

विकृताङ्गोऽधिकाङ्गश्च हीनाङ्गो व्याधिपीडितः ।
कुष्ठी सत्वविहीनश्च तथैवातिविमूढधीः ।
नैतांश्च राजाधिरोहेत्तन्निराधानममन्त्रवित् ? ॥ ७९३ ॥

युवराजोनवामुखाः सर्वेऽप्येते हि निन्दिताः ।
करिणोऽपि तथा कुब्जाः काणाः खञ्जादिकास्तथा (?) ॥ ७९४ ॥

कुब्जादिकरिवद्धेया गजशास्त्रविशारदैः ।
गजानामथ वक्तव्यमायुर्लक्षणमुत्तमम् ॥ ७९५ ॥

आभ्यन्तरं च बाह्यं च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ।
आभ्यन्तरं योगिसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते ॥ ७९६ ॥

तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुच्यते ।
देहावयवसंस्थानि क्षेत्राणि दश दन्तिनाम् ॥ ७९७ ॥

छायासत्वसमायोगाद्भवन्ति द्वादशैव हि ।
एकं[कर]गतं [तत्र] द्वितीयं वदनाश्रितम् ।
तृतीयं च विषाणस्थं चतुर्थं शिरसि स्थितम् ॥ ७९८ ॥

पञ्चमं नयनस्थं हि षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् ।
कण्ठस्थं सप्तमं ज्ञेयं अष्टमं गात्रसंस्थितम् ॥ ७९९ ॥

नवमं चोरसि ज्ञेयं शेषाङ्गस्थं द्विपञ्चकम् ।
एकादशं तु कान्तिस्थं द्वादशं सत्वसंस्थितम् ॥ ८०० ॥

क्षेत्राणि द्वादशानीह मातङ्गानां भवन्ति हि ।
द्वादशैकादशो ज्ञेया दशवर्षाणि लक्षिताः ? ॥ ८०१ ॥

विंशसंवत्सरशतं भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् ।
अ(य)द्वा अशीति[:]म(न्दं)लस्य चत्वारिंशन्मृगस्य हि ॥ ८०२ ॥

मिश्रस्याप्यायुषः संख्या भद्राद्यङ्गादियोगतः ।
प्रदेशज्ञानतत्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् ॥ ८०३ ॥

सर्वैः क्षैत्रैश्च संपूर्णैः संपूर्णायुर्गजो भवेत् ।
हीनैरायुः प्रहीयेत यथावत्प्रतिलक्ष्यते ॥ ८०४ ॥

दशाब्दानां क्षयं कुर्याद्धस्तो लक्षणवर्जितः ।
विंशत्यब्दविनाशस्तु हीने क्षेत्रद्वये भवेत् ॥ ८०५ ॥

क्षेत्रत्रये त्वसंपूर्णे त्रिंशदब्दपरिक्षयः ।
चत्वारिंशत्समानाशो हीने क्षेत्रचतुष्टये ॥ ८०६ ॥

पञ्चाशदब्दा हीयन्ते हीने क्षेत्रे तु पञ्चके ।
षट्क्षेत्रहीनता या तु षष्टिवर्षविनाशनम् ॥ ८०७ ॥

सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रात्वहीनता ।
अशीतिरष्टभिर्हीनैः वर्षाणां च विनश्यति ।
नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं प्रयाति च ॥ ८०८ ॥

दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् ।
दशोत्तरं चाब्दशतं हीना च्छाया(?) विनाशयेत् ॥ ८०९ ॥

क्षेत्राणां सर्वनाशेन स्याद्विंशतिशतक्षयः ।
एवं दशाब्दनाशं तु क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् ॥ ८१० ॥

एवमायुः क्षयं विद्याद्गजस्य गजकोविदः ।
भद्रवन्नैव विज्ञेयो न मन्दमृगदन्तिनोः ॥ ८११ ॥

एकक्षेत्रविनाशेन दशाब्दानां परिक्षयः ।
किन्तु द्वादशभागेन विभाज्यायुस्तयोरपि ॥ ८१२ ॥

भागैकस्य क्षयं विद्यादेकक्षेत्रविनाशनम् ।
[सा]मान्यलक्षणं ह्येतत्तज्जीवितपरीक्षणे ।
विशेषलक्षणं तावद्गूह जतिमतं भवेत् ॥ ८१३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारित
कनककेसरिचतुष्टयावेष्टितशातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडम्ब-
राभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गवपण्डितराज-
राजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्र-
विरचितेहरिहरचतुरङ्गे प्रथमो
गजपरिच्छेदः ॥

॥ अथ रथपरिच्छेदः ॥

वर्णितश्चतुरङ्गस्य प्रथमाङ्गं गजाभिधम् ।
क्रमप्राप्तं रथाङ्गं च संक्षेपादथ वर्ण्यते ॥ १ ॥

शिल्पिप्रवरनिर्व्यूढा युक्ताः सारथिभिस्तथा ।
सुध्वजास्सुपताकाश्च दृढचक्राः सुरश्मयः ॥ २ ॥

रथयोग्यहयैर्युक्ता रथिनाधिष्ठिता रथाः ।
सांग्रामिकाः शोभमानाः परसैन्यविदारकाः ॥ ३ ॥

समुद्रवलयां पृथ्वीं नृपस्य वशवर्तिनीम् ।
रथिनश्च हितैषी यः पार्थिवस्य तथैव सः ॥ ४ ॥

महारथीति विज्ञेयो ज्ञेया रथकुटुम्बिनः ।
वक्ष्यन्तेऽश्वपरिच्छेदे रथयोग्या हयोत्तमाः ॥ ५ ॥

शस्त्रास्त्रनिपुणानां च रथिनां श्रमशालिनाम् ।
सुसारथिभिरिद्धानां नाशक्यं हि महीतले ॥ ६ ॥

रथिनस्संमुखे स्थातुं नोत्सहन्ते महीहतले ।
प्रावृण्मेघध्वनिनिभं रथघोषं निशम्य च ॥ ७ ॥

पलायते द्रुततरं गजवाजिपदाति यत् ।
सैन्यं गजाश्वबहुलं बहुपत्तिसमाकुलम् ॥ ८ ॥

जगक्षमाणां रथिनां ब्रूमः सोभारतं परम् ।
महारथा यत्र सैन्येऽतिरथा वोभयं च वा (?) ॥ ९ ॥

तत्र देवा अपि स्थातुं नोत्सहन्ते महामृधे ।
रथेनैकेन यः शत्रून् साहंकारोवजत्फलम् (?) ॥ १० ॥

आत्मानं सारथिं चाश्वान् स्वसैन्यं रक्षितुं क्षमः ।
प्रहर्ता परसैन्यानां युद्धशास्त्रविशारदः ॥ ११ ॥

युद्धशास्त्रेषु निपुणैः स रथित्वेन संमतः ।
एको दश सहस्राणि योधयेद्यश्च धन्विनाम् ॥ १२ ॥

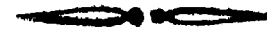
पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तः पार्थिवस्यापि रक्षकः ।
महारथीति कथितो युद्धशास्त्रविशारदैः ॥ १३ ॥

अमितान् योधयेद्यश्च पूर्वोक्तगुणसंयुतः ।
विज्ञेयोऽतिरथी नाम्ना शस्त्रास्त्रनिपुणः सदा ॥ १४ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरि-
चतुष्टयावेष्टितशातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडम्बराभिधान-
सितातपत्रशोभमानकविपुङ्गवपण्डितराजगुरु-
वाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे द्वितीयो रथपरिच्छेदः ॥

॥ अथ अश्वलक्षणपरिच्छेदः ॥

वर्णितं चतुरङ्गस्य द्वयमङ्गं गजा रथाः ।
अथाश्वा अपि वर्ण्यन्ते संक्षेपेण यथाश्रुतम् ॥ १ ॥

इह राज्ञां परो धर्मः पृथिव्याः परिपालनम् ।
शक्यं तद्बलिना तच्च बलमग्र्यं तुरङ्गमाः ॥ २ ॥

तस्माद्धर्मार्थकामार्थं पार्थिवैस्स्वार्थवेदिभिः ।
सर्वदा सर्वथा यत्नाद्रक्षणीयास्तुरङ्गमाः ॥ ३ ॥

राज्यग्रहणकामेन नीतिज्ञेन महीभुजा ।
वाजिनो बहवः कार्या यस्याश्वास्तस्य मेदिनी ॥ ४

वेदाश्वशास्त्रतत्वज्ञैः सेव्या धर्मयशोर्थिभिः ।
श्रियं कामयमानेन राज्ञा पोष्यास्तुरङ्गमाः ॥ ५ ॥

सुलक्षणा भृता यस्माल्लक्ष्मीपुत्रास्तुरङ्गमाः ।
अश्वैर्हस्तगता पृथ्वी श्रीरश्वैर्विपुलं यशः ॥ ६ ॥

विजयश्च भवत्यश्वैरश्वा राज्यविभूषणा ।
तस्य राज्यं यशो लक्ष्मीर्धर्मकामार्थसंपदः ॥ ७ ॥

वाजिनो यस्य तिष्ठन्ति सर्वलक्षणसंयुताः ।
सुलक्षणाश्च यस्याश्वा निवसन्ति गृहाजिरे ॥ ८ ॥

विष्णोर्वक्षस्थलं मुक्त्वा लक्ष्मीस्तस्य गृहे चिरम् ।
सुलक्षणा[श्व] सं(घा)हातैर्नगरं यस्य पूर्यते ॥ ९ ॥

तस्य सागरपर्यन्ता हस्ते तिष्ठति मेदिनी ।
शिक्षालक्षणयुक्तेन शूराधिष्ठानशालिना ॥ १० ॥

शक्यमश्वसहस्रेण कृत्स्नां जेतुं वसुन्धराम् ।
नयच्छक्यं गजैर्जेतुं पत्तिभिर्वा प्रहारिभिः ॥ ११ ॥

तत्स्थानं सहसा शक्यं जेतुमश्वैर्बलाधिकैः ।
आशु कार्याणि भूपा(नां) यथाश्वाः पृथिवीतले ॥ १२ ॥

कुर्वन्ति हि तथा शीघ्रं न गजाश्च पदातयः ।
पदातिगजमुख्यैश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥

वेष्टितोऽपि व्रजत्यश्वो यथेष्टं पक्षिराडिव ।
मृगयायां शीघ्रयाने तथा संग्रामकर्मणि ॥ १४ ॥

अश्वेभ्यः परम नास्ति राज्ञां विजयकारणम् ।
रणाद्यातोऽपि तुरगो देशकालाद्यपेक्षया ।
पुनः प्रतिनिवृत्त्याशु हन्ति शत्रुचमूं रणे ॥ १५ ॥

क्षणादेकत्वमायान्ति क्षणाद्यान्ति सहस्रधा ।
क्षणादेव रिपुं वीक्ष्य नयन्ति यमसादनम् ॥ १६ ॥

गत्वा घ्नन्ति हयारोहाः पुनश्चायान्ति तत्क्षणात् ।
तन्मध्ये तुरगाश्चापि नाश्नन्ति न पिबन्ति च ॥ १७ ॥

दूरदेशान्तरस्थोऽपि रिपुस्तिष्ठति शङ्कितः ।
सुलक्षणा हया यस्य ब्रूमस्त्वेव वयं पुनः ॥ १८ ॥

प्रसङ्गादुच्यतेऽश्वानां समुत्पत्तिः श्रियो यथा ।
यज्ञीयत्वं यथा ते च वाहुकत्वं त(य)था गताः ? ॥ १९ ॥

निवृत्तसकलालोके सिसृक्षोः ब्रह्मणः पुरा ।
वेदोक्तेनैव मार्गेण जुह्वतोऽग्निं विधानतः ॥ २० ॥

आहुत्यां च द्वितीयायामश्वः समभवच्छुभः ।
सुसंस्थानश्च तुपक्षः श्वेतःपरमरूपधृक् ॥ २१ ॥

शुभलक्षणसंयुक्तो दुष्टलक्षणवर्जितः ।
ततः प्रजापतेर्हव्यधूमव्याकुलचक्षुषः ।
अदृष्ट एव सर्गस्य समुत्पेते[दे] मनोजवः ॥ २२ ॥

ततः स भगवान्ब्रह्मा तमश्वं वाक्यमब्रवीत् ।
प्रथमाचक्षुषि क्षिप्रं न यातव्यमिति स्वयम्(?) ॥ २३ ॥

ततः शीघ्रं महामेघमहानागस्वनोपमम् ।
शब्दं कृत्वा स तुरगो बलाद्भूयो दिवं ययौ ॥ २४ ॥

ततस्स भगवान्क्रुद्धः सर्वलोकपितामहः ।
रोषात्सगद्गदां वाणीमुत्सृज्याश्वं न्यवर्तयत् ॥ २५ ॥

ततस्सपतितस्तूर्णं हेषमाणो महोदधौ ।
उक्तोऽत्र तिष्ठ सलिले यावत्कालस्य पर्ययः ॥ २६ ॥

देवासुरैर्मथ्यमाने प्रादुर्भूतो महोदधौ ।
सोऽश्वो महाबलस्तस्मादब्धेरुच्चैश्श्रवाः पुरा ॥ २७ ॥

मेघदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खभेरीमहास्वनः ।
उच्चैश्श्रावयते येन तेन शब्देन नामतः ॥ २८ ॥

उच्चैश्श्रवा इति प्रोक्तस्तेन देवासुरैस्तथा ।
बलिर्दैत्योऽमराश्शोभ्यो जग्राहाश्ववरं तु तम् ।
समुद्रोत्थितरत्नानि सर्वाण्यादातुमिच्छया ॥ २९ ॥

उच्चैश्श्रवसमारुह्य हयं शीघ्रबलान्वितम् ।
सुमहान्त्यप्यनीकानि देवानां निजघान सः ॥ ३० ॥

उत्थायोत्थाय तुमले देवासुरमृधे बलिः ।
ये तु तत्र हता देवैः संग्रामे दैत्यदानवाः ॥ ३१ ॥

अमृतास्ते हयेन्द्रेण संजिजीवुः पुनः पुनः ।
ततस्संमुमुहुर्देवा वध्यमाना महासुरैः ।
ब्रह्माणं संप्रतस्थुस्ते शरण्यं शरणार्थिनः ॥ ३२ ॥

वाहनं दिव्यमस्माकं भगवन्दातुमर्हति ।
वयमप्यसुरान्संख्ये येन सर्वान् जयेम हि ॥ ३३ ॥

तानाह भगवान्ब्रह्मा वाक्यमेतच्च सान्त्वयन् ।
मिसृक्षोर्जुह्वतो वह्निं पुरा दक्षाध्वरे मम ॥ ३४ ॥

प्रादुरासीन्महाधूमः तस्मादश्रूणि जज्ञिरे ।
श्रीस्तानि प्रतिजग्राह पाणिभ्यां हृष्टमानसा ॥ ३५ ॥

ततोऽस्या गात्रसंभूतास्तस्मात्पुत्राः श्रियो मताः ।
तत्र यद्दक्षिणे पाणावश्रु तत्तुरगोऽभवत् ॥ ३६ ॥

वामहस्तेन बडवा शुभसत्त्वजवौजसा ।
श्रियः पाणौ ममाश्रूणि तत्र ते ब्राह्मणा हयाः ॥ ३७ ॥

श्रियश्च तानि पाणिभ्यां यान्यश्रूणि तथा मम ।
स्थितान्युरसि ते ज्ञेयाः क्षत्रिया रणकर्कशाः ॥ ३८ ॥

नाभेरधस्तादूरुभ्यां वैश्याः शूद्रास्तु पादयोः ।
वामपार्श्वे स्त्रियस्तत्र दक्षिणे तुरगाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

ततोऽन्यत्तत्समं सर्गाच्चातुर्वर्ण्यं विधीयते ।
ब्राह्मण्यादौ [वि]जातीयवाजियोगात्तु संकराः ॥ ४० ॥

एवमश्वाश्च संभूता वर्णै रेभिर्मनोजवाः ।
शुद्धवर्णानुवर्णाश्च तथा चित्रललामिनः ॥ ४१ ॥

विचित्रबालकेशाः स्युः कल्माषा बिन्दुचित्रिताः ।
शबलाः पुष्पचित्राश्च सिताश्चाञ्जनमूर्धजाः ।
मनोहरा केसरिणः शुभस्निग्धतनूरुहाः ॥ ४२ ॥

चतुर्भिर्गात्रजैः पक्षैः पूरयन्त इवाम्बरम् ।
देवताङ्गमयैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च महौजसः ॥ ४३ ॥

श्रीमन्तः श्रीयुतास्सत्त्ववन्तश्चाश्रुसमुद्भवाः ।
अग्निसन्तापसंभूतः स्वेदो नाभिसमुद्भवः ॥ ४४ ॥

जगाम भस्म यत्तस्मात्खरी खरमजायत ।
लाङ्गूलिनो दीर्घकर्णा गौरपृष्ठा दृढैः शफैः ॥ ४५ ॥

रूक्षस्वराभरसहाः शीलकर्कशिनःस्वराः ।
उत्पन्ना भस्मतो यस्माद्भस्मवर्णास्तु गर्दभाः ॥ ४६ ॥

एवमुत्पन्नदेहास्ते दक्षस्याश्रमवासिनः ।
क्रीडन्तस्ते ततो दर्पादाग्निहोत्रं स्रुवं स्रुचम् ॥ ४७ ॥

स्थाली कपालं कलशं मोहादध्वंसयन्हयाः ।
तदग्निसदनं दृष्ट्वा दर्भभस्माकुलीकृतम् ॥ ४८ ॥

शशाप तुरगान् दक्षः ततः कोपसमन्वितः ।
पक्षच्छेदं वधं बन्धं भूमिचारित्वमेव च ।
देवानां मानुषाणां च वाहनत्वं गमिष्यथ ॥ ४९ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं ते तु तदा दक्षं तुरङ्गमाः ।
तमेव शरणं जग्मुः चक्रे चानुग्रहं मुनिः ॥ ५० ॥

अश्वमेधहता यज्ञे निहताश्च रणाजिरे ।
विधिवद्दक्षिणा दत्ताः पुण्यान् लोकान्गमिष्यथ ॥ ५१ ॥

दक्षिणानां तथा श्रेष्ठाद्भविष्यन्ति तुरङ्गमाः ।
हृष्टास्तेऽनुग्रहं प्राप्य दक्ष कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ५२ ॥

प्रणम्य शिरसा वाचमूचु किंकरवामहै ।
आदिदेशाऽथ तान्दक्षो हिमवन्तं निगच्छथ ॥ ५३ ॥

गिरिसानुषु रम्येषु स्रवन्तीषु चरिष्यथ ।
तथेत्युक्त्वा हया जग्मुः प्रहृष्टाः पर्वताधिपम् ॥ ५४ ॥

जगाम हिमवत्पार्श्वे यत्र चाश्वाश्चरन्ति ते ।
तप स्वाध्यायनिरतः शालिहोत्रमहामुनिः ॥ ५५ ॥

स तत्रारचयद्वासं रमणीये गिरिध्वजे ।
नानामृगगणाकीर्णे सिद्धगन्धर्वसेविते ।
प्रमेदिरे तत्र चाश्वा आश्रमेऽतिमनोहरे ॥ ५६ ॥

तान् शालिहोत्रस्तुरगान्पुत्रवत्परिरक्षति ।
आश्रमं शालिहोत्रस्य सुरा गच्छत मा चिरम् ॥ ५७ ॥

तत्र दास्य[ति]त्रो वाहान् शालिहोत्रो महाजवान् ।
एवमुक्तास्सुरश्रेष्ठाः ब्रह्मणा तेऽदितेस्सुताः ॥ ५८ ॥

बाढमित्येव संहृष्टाः प्रस्थितास्ते नगोत्तमम् ।
उपगम्याश्रमस्थं तं शालिहोत्रं महामुनिम् ॥ ५९ ॥

अभ्यवृर्ण्यं[ण्वन्]ततो देवा मनस्संकल्पितान् हयान् ।
श्वेताचलनिभान्सोमः शुकपत्रनिभान् रविः ॥ ६० ॥

हरीनमरराडिन्द्रः कालांश्चैव ततो यमः ।
हुताशन किंशुकाभान् बभ्रून्वक्रे[त्रे]पदागतिः ॥ ६१ ॥

अवृणोन्निर्ऋतिन[र्नी]लान्पाटलांश्च गभस्तिमान् ।
तथा पीतान्वृषाङ्कश्च शारङ्गान् विश्वकर्मकृत् ॥ ६२ ॥

विष्णुर्जग्राह कर्कोश्च अश्विनौ नीलपाटलान् ।
श्यामवर्णान् हयान्पूषा त्वष्टा शोणानर्निन्दितान् ॥ ६३ ॥

मनोभिलषितानश्वानगृह्णन्नरे सुरा ।
विबुधेभ्यः प्रदत्तानामवशिष्टास्तु ये हयाः ।
संप्रदत्ता नरेन्द्राणां सर्वे ते परमेष्ठिना ॥ ६४ ॥

पृथिव्यां प्रविभक्ता ये दिक्षु जानपदेषु च ।
तेषां पुत्रैश्च पौत्रैश्च सर्वा व्याप्ता वसुन्धरा ॥ ६५ ॥

यथा ह्येकरसं वारि खातभूमि विशेषतः ।
नानारसत्वमाप्नोति बहुधा शुभनिन्दितम् ॥ ६६ ॥

एकमेवेह संभूता हयास्तु परमेष्ठिनः ।
तुल्यकारणसंयुक्ता युगपत्तुल्ययोनयः ॥ ६७ ॥

तुल्याभिजनसंस्थानास्तुल्याङ्गा वातरंहसः ।
देशभेदादुत्तमा स्युः मध्यमाश्चाधमास्तथा ॥ ६८ ॥

संभवो वाजिनामेवं कथितस्त्वधुनोच्यते ।
तेषामाश्रयदेशश्च देशनाम्ना कुलं तथा ॥ ६९ ॥

समुद्रमाश्रिताः केचित्तथान्ये सिन्धुमाश्रिताः ।
श्रिता यवनकाम्बोजांस्तथा वानायुजान्परे ।
शकगान्धारदरदान् हूषदान् मन्द्रकैकयान् ॥ ७० ॥

कलिङ्गपुण्ड्रमगधान् मेकलामत्सतैतिलान् ।
सुराष्ट्रान् शूरसेनांश्च काश्मीरारट्टभूमिकान् ॥ ७१ ॥

पाञ्चालककुराम्बष्ठान् तथा यवनवर्तरान् ।
दशार्णान्मध्यदेशांश्च सौवीरनिषधानपि ॥ ७२ ॥

पूर्ववङ्गकलिङ्गांश्च विदर्भान् क्रथकशिकान् ।
शतद्रुं च विपाशां च चन्द्रभागां च(श्च)तापिनीम् ॥ ७३ ॥

सरस्वतीं कौशिकीं च गङ्गामैरावतीं तथा ।
महानदीनामेतासामन्तर्द्वीपाश्रिताः परे ॥ ७४ ॥

कच्छकं हिमवन्तं च मलयं गोरसं गिरिम् ।
गन्धमादकुलीरौ च कैलासमपि चाश्रिताः ॥ ७५ ॥

दिशो जनपदास्तद्वत्पृथिव्यामाश्रिता हयाः ।
यद्यप्यनेके देशाः स्यु वाजिनामाश्रयाः क्षितौ ॥ ७६ ॥

चतुःपञ्चाशदेव स्युः तथाप्यश्वकुला गिरः(?) ।
हया काम्बोजबाह्लीकाः वानायुजकुलोद्भवाः ।
गान्धारकुलसंभूतास्तथारट्टकुलोद्भवाः ॥ ७७ ॥

चांपेया सैन्धवाश्चापि तैतिलाश्चापि वाजिनः ।
कुलजाश्चोपकुलजा मेचका ह्युपमेचकाः ॥ ७८ ॥

त्रैगर्ताश्चार्जुनेयाश्च सार्वत्रेयास्तथैव च ।
यौधेया यावनाश्चैव ये चान्ये ह्रस्वयावनाः ॥ ७९ ॥

तुखाराः कान्दरेयाश्च वार्ष्मनेयास्तथैव च ।
आवर्तोग्सनाश्मीरा हया ये च सकानकाः ॥ ८० ॥

पार्वत्योत्तरमाद्रेया दाक्षिणा[त्या]श्च ये हयाः ।
अन्तर्द्वीपोद्भवा वाहा कैकेयाम्बष्ठसंज्ञकाः ॥ ८१ ॥

वासन्तकाश्च सौवीरा दारदाः सैवकास्तथा ।
क्षुद्रकैरावता वाहा मालवावन्त्यकास्तथा ॥ ८२ ॥

कालिङ्गाः मौकुराश्चैव वानवास्यास्तथैव च ।
तैलि[त्रैलि]ङ्गिकाश्चक्रथना तथा प्रावृतका हयाः ॥ ८३ ॥

सौराष्ट्रकाश्च शाल्वेयाः कौरक्षेत्रास्तथैव च ।
पाञ्चालाः प्रोथजाश्चैव कुकुरा ह्रस्वकुक्कुराः ॥ ८४ ॥

तथा हैमवता ये च ये चोक्ता मगधोद्भवाः ।
चतुःपञ्चाशदश्वानां कुलान्येतानि भावयेत् ।
देशेष्वन्येषु ये जाताः खशादिष्वपि लक्षणैः ॥ ८५ ॥

चतुःपञ्चाशतो मध्ये कुलस्यान्तर्भवन्ति ते ।
संकीर्णे गुणभूयस्त्वान्निर्दिशेच्च कुलोद्भवम् ॥ ८६ ॥

चतुःपञ्चाशतो मध्ये षड्विंशति कुलानि तु ।
आजान्यांजननादाहुराजाने यांस्तदुद्भवान् ॥ ८७ ॥

आजानेयेषु वाहेषु लक्षणं कथ्यते पुरः ।
समुद्यतशिरोग्रीवा ह्रस्वश्रवणकुष्ठिकाः ॥ ८८ ॥

विभक्तोपरिताङ्गाश्च दृढपादाः सुसंहताः ।
वर्मवन्तः सुनेत्राश्च ऋज्वायतमुखास्तथा ॥ ८९ ॥

मृदुवाला दीर्घकेशा ह्रस्वस्निग्धतनूरुहाः ।
भूयिष्ठवर्णसंपन्ना गतिस्वरसमन्विताः ॥ ९० ॥

ह्रस्वपृष्ठखुराश्चैव ह्रस्वमेढ्रखुरास्तथा ।
तेजःसारबलैर्युक्ताः सुशीलाः सुजितेन्द्रियाः ॥ ९१ ॥

क्षुत्पिपासासहाश्चैव बलवन्तो नमालिनः ।
जिताश्रमाः ह्रस्वमुखा न व्यथन्ते प्रहारतः ।
आयुष्मन्तोऽल्परोगाश्च क्षम[मा]वन्तश्च ते हयाः ॥ ९२ ॥

सुमेधसो जितक्रोधाः सत्त्ववन्तो न कर्कशाः ।
वडवामभिद्वेषन्ते भूयिष्ठं लक्षणान्विताः ॥ ९३ ॥

आवध्यं भर्तृवशगा आजानेया भवन्ति च ।
कुलभेदास्समाख्याता वाजिनामधुनोच्यते ॥ ९४ ॥

कुलप्रभेदविज्ञाननिमित्तं वाजिलक्षणम् ।
काम्बोजास्तुरगाः श्रेष्ठाः सर्वदेशोद्भवेषु च ॥ ९५ ॥

महास्रक्का महाप्रोथा महानासाश्च ते हया: ।
महाहनुललाटाश्च शंकु(क)वर्णा महामुखाः ॥ ९६ ॥

महा मुद्गगादास्ते उच्चरोमान्तपार्ष्णयः ।
समकायोदरावृत्ता महाजघनवालिन: ॥ ९७ ॥

मण्डूकाक्षाः स्फुटमुखा. दीर्घग्रीवास्समुच्छ्रिताः ।
दीर्घैर्म्मुजातैश्च भुजैस्संपूर्णसमवक्षसः ॥ ९८ ॥

पीनवृत्तोरुजंघाश्च हयास्ते स्थूलकुण्ठिकाः ।
तनुस्निग्धसुरोमाणो मृदुरोमतनुत्वच. ॥ ९९ ॥

रूपतेजोबलश्रेष्ठा वर्ष्मवन्त सुसंहताः ।
विनीता शौर्यवन्तश्च श्रीमन्तः प्रियदर्शनाः ॥ १०० ॥

श्वेताः शोणाश्च कृष्णाश्च न विवर्णा भवन्ति ते ।
दृष्ट्वा ते नाभिद्वेषन्ते वाडबामश्वमेव च ॥ १०१ ॥

शीलवन्तस्सदाचाराः सत्ववन्तो न कर्कशाः ।
स्वामिनो हितकर्तारो मनोज्ञाः प्रियदर्शनाः ॥१०२

शुभानूकाः समरसा: काम्बोजास्संप्रकीर्त्तिता: ।
तेषामुपकुले जाताः बाह्लिकेया स्तुरङ्गमाः ॥ १०३ ॥

अल्पोदरा दर्शनतो दुर्ज्ञेयास्ते विजानताम् ।
काम्बोजा बाह्लिकेयाश्च तुल्यसंस्थानसंस्थिताः ॥ १०४ ॥

समानवर्णरूपाश्च तुल्यतेजोजवाश्च ते ।
समानि तेषां लिङ्गानि विशेषस्तत्र कथ्यते ॥ १०५ ॥

दीर्घाङ्गा मृदवस्ते च दीर्घपृष्ठत्रिकाश्च ते ।
आयामपरिणाहाभ्यां किञ्चिद्ध्रस्वतराकृतेः ।
सुपृष्ठह्रस्वजघना चियुवृत्ताः सुकुण्ठकाः ॥ १०६ ॥

पृथ्वायतोद्यतग्रीवाः पूर्वकायसमुद्यताः ।
द्विजैः क्रुद्धास्त्वभिकान्ति न दीना भर्तृवत्सलाः(?) ॥ १०७ ॥

महासनाः स्थिराश्शूराः भूयिष्ठं पिङ्गलाश्चते ।
न च त्यजन्ति पतितं संकटेष्वपि सादिनम् ॥ १०८ ॥

एतावदेव विज्ञानं बाह्लिकानां प्रकीर्तितम् ।
वानायुजा नातिह्रस्वा न महान्तस्सुसंस्थिताः ॥ १०९ ॥

सुप्रमाणाः सुकोलाक्षाः पूर्वकायसमुच्छ्रिताः ।
शंकुकर्णा ह्रस्वमुखा वृत्ताङ्गास्तुङ्गनासिकाः ॥ ११० ॥

ह्रस्वमेढ्राण्डकोशाश्च सुनेत्राश्चारुगामिनः ।
खुरैर्गदभिसंस्थानैर्गम्भीरपरिमण्डलैः ॥ १११ ॥

रथे योक्तुं न शक्यन्ते न सहन्ते च यन्त्रणाम् ।
स्थिराः कर्मसु सर्वेषु भारेऽध्वनि च पारगाः ॥ ११२ ॥

हृष्टास्तरस्विनः शीघ्रा धुरिकर्मणि सुक्षमाः ।
ये चाभिजानते कर्म ते भवन्त्युत्तमा हयाः ॥ ११३ ॥

कृष्णानुवर्णा भूयिष्ठं संकराश्च भवन्ति ते ।
सत्वतेजोबलोपेता हया वानायुजाः स्मृताः ।
तेषामुपकुले जाताः गान्धारा वाजिनो मताः ॥ ११४ ॥

गान्धारजानां विज्ञानलक्षणं कीर्त्यतेऽधुना ।
शोणाश्च बहुवर्णाश्च चाम्पेयास्तुरगाः स्मृताः ॥ ११५ ॥

सैन्धवाः स्थिरपादाश्च विस्तीर्णजघरा[ना]स्थिराः ।
दीर्घग्रीवमुखास्ते वै स्थूलाक्षास्तनुकेशराः ॥ ११६ ॥

शंकुकर्णा महाकाया महोच्छ्रायास्तनुत्वचः ।
नतसृक्का महाप्रोथा हयास्ते बडबोघसः ॥ ११७ ॥

लम्बमेहनमुष्कास्ते स्थूलजत्रुमहोजसः ।
रथे व्रजे च कल्याणा हयास्तेजस्विनश्चते ॥ ११८ ॥

शीलवन्तो बलोपेताः सर्वकर्मानुयायिनः ।
सत्त्ववन्तश्च तुरगाः सैन्धवास्समुदाहृताः ॥ ११९ ॥

तेषामुपकुले येऽश्वास्तैत्तिला (मन्यन्तेऽधमाः) [वाजिनो मताः] ।
स्थूलग्रीवाः सुहनवः स्थूलवालधिकेसराः ।
स्थूलमेढ्रफलाः क्षान्ता बलवन्तो जवान्विताः ॥ १२० ॥

सारवन्तस्सुपादाश्च समुच्छ्रितशिरोधराः ।
पृथुवक्षोललाटास्ते विशालजघनेक्षणाः ॥ १२१ ॥

भारेऽध्वनि क्लेशसहाः क्षुत्पिपासासहाश्च ते ।
सत्ववन्तश्च तुरगाः तैत्तिलास्संप्रकीर्तिताः ॥ १२२ ॥

सुसंस्थानाश्चतुर्वर्णा मेचकाः स्थूलवक्षसः ।
शंकुकर्णाः स्पष्टमुखाः तनुसृक्का महोषणाः(?) ॥ १२३ ॥

दीर्घायतमृदुग्रीवा विस्तीर्णजघनास्तथा ।
ह्रस्वकुष्ठिककूर्चास्ते तनुमध्यमितोदराः ॥ १२४ ॥

मध्यमेधानचपना मध्यसारबलान्विताः ।
सत्वतेजोजवैर्मध्या मेचकास्तुरगाः स्मृताः(?) ॥ १२५ ॥

तथोपमेचका ह्रस्वाः स्थूलवालधिकेसराः ।
मृद्वङ्गा दुर्बलशफास्तनुगात्राः सुकुण्ठिकाः ॥ १२६ ॥
उच्चैर्वर्धशिरोग्रीवा दुर्मुखा बहलैः कटैः(?) ।
ह्रस्वोरस्का विरूपाक्षा हयास्स्युरुपमेचकाः ॥ १२७ ॥
कुलजा दीर्घपृष्ठास्स्युर्ह्रस्वमेढ्रफलास्तथा ।
वृत्तग्रीवाः शुभमुखाः तनुमध्योरुकुष्ठिकाः ।
दीर्घवालधिकेशाश्च कुलजास्समुदाहृताः ॥ १२८ ॥
अथोपकुलजा ह्रस्वास्तनुग्रीवोरुकुष्ठिकाः ।
कुलजैस्समलिङ्गास्ते किञ्चिदायतदेहिनः ॥ १२९ ॥
मन्दप्राणाल्पतेजा ये ते चोपकुलजा हयाः ।
त्रैगर्ताश्चान्तरस्थाश्चं बलवन्तो न कर्कशाः ॥ १३० ॥
ह्रस्वग्रीवा महोरस्का रूक्षवालधिकेसराः ।
प्रायशः शशवर्णास्ते दृढपादशफास्तथा ॥ १३१ ॥

शशक्रोडाः शशमुखाः शशवालधिकेसराः ।
नातिक्रूराः क्रोधनाश्च त्रैगर्ता दुःखवाहिनः ॥ १३२ ॥

आयुजेया[आर्जुनेया] महोरस्काः स्थूलायाः[स्याः]स्थूलकेसराः ।
सूचीमुखा ह्रस्वमुखा लम्बमेढ्रफलास्तथा ॥ १३३ ॥

महास्कन्धाः पृथुग्रीवाः कृष्णवर्णानुवर्णिनः । (?)
अतीव जवनाः क्रूराः आर्जुनेयास्तुरङ्गमाः ॥ १३४ ॥

सावित्रेया ह्रस्वपृष्ठाः स्थूलवालधिकेसराः ।
मृद्वङ्गाश्च सुनेत्राश्च पृथुपादा महौजसः ।
दीर्घपृष्ठोरुसत्वास्ते स्थिरमांसाः सुगन्धयः ॥ १३५ ॥

वर्ष्मवन्तश्च शूराश्च सावित्रेयास्तुरङ्गमाः ।
यौधेयाः ह्रस्वकर्णोष्ठाः सारतेजोजवान्विताः ॥ १३६ ॥

वृत्तायतोन्नतग्रीवा वृत्तमध्योरुकुक्षिकाः ।
दीर्घवालधिकेशाश्च सुखुरा नातिपिङ्गलाः ॥ १३७ ॥

यौधेयाश्च भवन्त्यश्वा भारेऽध्वनि च पारगाः ।
विज्ञानं यवनाश्वानां यथा भवति लिख्यते ॥ १३८ ॥

सुललाटाः सुनेत्राङ्गाः ते च स्पष्टायतैर्मुखैः ।
तनुत्वक्सूक्ष्मरोमाणः शंकुकर्णा लघुक्रमाः ॥ १३९ ॥

सुपृष्ठजघनोरस्का वर्ष्मवन्तस्सुमेधसः ।
बहुवर्णानुवर्णाश्च मनोज्ञाः प्रियदर्शनाः ॥ १४० ॥

सारवन्तस्सुगंभीराः सत्वतेजोबलान्विताः ।
सुकुक्षिकखुराश्शीघ्राःसुस्थिराः सर्वकर्मसु ॥ १४१ ॥

यवनाश्वाश्च बोद्धव्या वृत्ताङ्गा दीर्घबाहवः ।
अन्तैर्वर्म्यपि [अथान्येऽपि च] वक्ष्यन्ते यवनाश्वास्तु वामनाः । (?)
स्वभावतो ह्रस्वकायाः सत्ववन्तो बलान्विताः ॥ १४२ ॥

पूर्णाङ्गास्सुविभक्ताङ्गास्तन्वङ्गास्ते सुसंहताः ।
मनोज्ञरूपास्सुसमाः शुभभाराः सुवर्णिनः ॥ १४३ ॥

कर्कशाः क्रीडनपराः ज्ञेया यवनवामनाः ।
तुखारजा वर्ष्मवन्तः तेजोजवबलान्विताः ॥ १४४ ॥

खराश्चैव तुखाराश्च तुल्यरूपायतास्तनौ ।
भारेऽध्वनि क्लेशसहाः शुभानूका मनस्विनः ॥ १४५ ॥

सुविक्रान्ता वृत्तशफास्तुखारा वाजिनः स्मृताः ।
तुखारा इव विज्ञेयाः केशैः सूक्ष्मतरैः स्थिताः ॥ १४६ ॥

जवोपेता अविषमा वृत्ताङ्गा यस्य कुष्ठिकाः ।
वृत्तदन्ता निरुदराः पृथूरस्का लघुक्रमाः ॥ १४७ ॥

श्वेतशाराः शिरोमाणोभिसहेयाः हयाः स्मृताः(?) ।
कान्दरेयास्तु ये वाहास्तेषां लक्षणमुच्यते ॥ १४८ ॥

कायबन्धाः सुसंबन्धाः दृढपादाः सुकुष्ठिकाः ।
स्थूलत्वक्सूक्ष्मरोमाणः स्थूलवालधिकेसराः ।
अकोपनाः सुशीलाश्च कान्दरेयास्तुरङ्गमाः ॥ १४९ ॥

वार्ष्मनेयास्तनुग्रीवा ह्रस्वाङ्गा ह्रस्वकुष्ठिकाः ।
पश्चाधिकायेषु समाः पूर्वकायेषु च स्थिराः ॥ १५० ॥

तनूदरा ह्रस्वपृष्ठाः स्पर्शवन्तस्सुसंहताः ।
शीलवन्तश्च विज्ञेया वार्ष्मनेयास्तुरङ्गमाः ॥ १५१ ॥

विषमेयास्तथावन्त्याः स्थूलगात्रास्सुकुष्ठिकाः ।
गात्रवन्तो निरुदराः सुबद्धांसशिरोधराः ॥ १५२ ॥

शोणाश्च बहुवर्णाश्च वृत्तमध्याः पृथूरसः ।
आवन्त्याः सूक्ष्मरोमाणो महाजवनवस्तयः ॥ १५३ ॥

औरसा बलवन्तोऽश्वा वीर्यवन्तो मनस्विनः ।
महोरस्कशिरोग्रीवाः पृथुजंघोरुकुष्ठिकाः ॥ १५४ ॥

मृदुभृङ्गाङ्गकेशास्ते दृढपादा महोदराः ।
विज्ञेया औरसा एवं श्वेतवर्णानुवर्णिनः ॥ १५५ ॥

काश्मीरका वर्ष्मवन्तः तेजोवन्तश्शुभेन्द्रियाः ।
पृथ्वायतललाटास्ते शुद्धादाश्शुद्धविक्रमाः ।
तद्वच्च शंकुकर्णाश्च सुरोमाणस्तनुत्वचः ॥ १५६ ॥

स्पष्टायतमुखाः शूरास्सुविभक्ताः सुसंहताः ।
दृढाङ्गा बलसंपन्ना दृढपादा मनस्विनः ॥ १५७ ॥

शोणवर्णानुवर्णाश्च हयाः काश्मीरकास्तु ते ।
शाकानकानामश्वानां लक्षणं कथ्यतेऽधुना ॥ १५८ ॥

नदी शाकानका नाम प्रभूतयवसोदका ।
सुरोघाः शुभतीर्था च तत्रोत्पन्नाश्शाकानकाः ॥ १५९ ॥

पूर्वकायेऽप्युदग्रास्ते पश्चार्धेषु समुद्यताः ।
तन्वायतपृथुग्रीवा दीर्घवालधिकेसराः ॥ १६० ॥

उच्चगात्रोरुजघना हयाः शाकानकाः स्मृताः ।
पार्वतेयास्तनुग्रीवा महाजघनवक्षसः ॥ १६१ ॥

प्रस्तब्धपृष्ठगात्रास्ते दीर्घवालधिकेसराः ।
महाजवा बलोपेताः पारगास्सर्वकर्मसु ॥ १६२ ॥

हृष्टाश्च दृढपादाश्च पार्वतेयास्तुरङ्गमाः ।
हया उत्तरमाद्रेया दीर्घवालधिकेसराः ।
पृथुग्रीवा महाकर्णाः सर्वे ते दीर्घगामिनः ॥ १६३ ॥

न च कर्मणि योग्यास्ते न च शीलान्विता हयाः ।(?)
दुराशया दुःखशीलाः प्रायशो मधुपिङ्गलाः ॥ १६४ ॥

हरिद्वर्णानुवर्णाश्च दृढपादखुराश्च ते ।
एवमुत्तरमाद्रेयास्तुरङ्गा लघुचारिताः ॥ १६५ ॥

हया दक्षिणमाद्रेयाः शूराश्च कलहप्रियाः ।
मन्दप्रकृतयःस्थूलाः स्थूलवालधिकेसराः ॥ १६६ ॥

दीर्घग्रीवमुखा दीनास्तनुगात्रखुराश्च ते ।
एवं दक्षिणमाद्रेयास्तामसाख्सकाः स्मृताः ॥ १६७ ॥

मृदुवालचयाल्पाङ्गा बलवन्तस्सुकेशिनः ।
सुसंस्थितास्ते यवना येऽन्तर्द्वीपोद्भवा हयाः ॥ १६८ ॥(?)

कैकेयका वर्ष्मवन्तो महापोथमुखा हयाः ।
दीर्घग्रीवा महोच्छ्राया दीर्घकेसरवालिनः ॥ १६९ ॥

सुबाहुदृढपादास्ते कैकया जवनास्सदा ।
अपरान्तभवा मृष्टा महास्कन्धा महाबलाः ।
वृत्तग्रीवमुखैर्भुग्नैः पाण्डरा विकटाश्च ते ॥ १७० ॥

महोरस्का महाकक्षा लंबश्रवणमेहनाः ।
दीर्घग्रीवमुखास्ते तु महास्कन्धाः सुकुष्ठिकाः ॥ १७१ ॥

वाजिनोऽम्बष्ठका ज्ञेयास्तानेवमभिनिर्दिशेत् ।
वासन्तकाः सुविक्रान्ताः दीर्घग्रीवामुखा हयाः ॥ १७२ ॥

मृगोदरा ह्रस्वपृष्ठा ह्रस्वश्रवणमेहनाः ।
महोरस्काश्च चपला महाजघनवक्षसः ॥ १७३ ॥

एवं वासन्तका ज्ञेयास्तुरङ्गाः शीलकर्कशाः ।
सौवीरका ह्रस्वपृष्ठा दृढगात्राः क्षमान्विताः ॥ १७४ ॥

उदग्रगामिनो दृप्ताः स्थिरा भारे तथाध्वनि ।
समसंपूर्णसर्वाङ्गा हयाः सौवीरकाः स्मृताः ॥ १७५ ॥

दारदा ह्रस्वजघना ह्रस्वपूर्वाल्पमेधसः ।
महोदरशिरस्कन्धा महाकायाः चलक्रमाः ॥ १७६ ॥

सारवन्तो दृढपदा वर्णवन्तो जवान्विताः ।
ह्रस्वाक्षिपृष्ठलाङ्गूला दारदा वाजिनः स्मृताः ।
सैवकाः स्थूलवालाश्च स्थूलरोमत्वचस्तथा ॥ १७७ ॥

विकटा वर्ष्मवन्तश्च महास्थूलमुखा दृढाः ।
प्रबद्धस्कन्धजघना महोच्छ्वासा महाबलाः ॥ १७८ ॥

स्थूलकुक्षिकजंघाश्च सैवकास्तुरगाः स्मृताः ।
क्षुद्रका वर्ष्मवन्तोऽश्वा बलवन्तो जवान्विताः ॥ १७९ ॥

महोदरशिरस्कन्धाः महोरस्का न कर्कशा ।
चतुरश्रास्पुजघनाः स्वायतास्युप्रतिष्ठिताः ॥ १८० ॥

दीर्घश्रवणमेढ्राश्च सुखुराः क्षुद्रकाः स्मृताः ।
मालवा वर्ष्मवन्तोऽश्वा विस्तीर्णजघनाशयाः ॥ १८१ ॥

पूर्वकायोद्धता दृप्ता लोहिताक्षा मनोरमाः ।
लम्बोष्ठा ह्रस्वकर्णास्ते ह्रस्वग्रीवा महोरसः ॥ १८२ ॥

तेजोभृतोऽतिजवना मालवा दीर्घवाहिनः ।
ऐरावता रूक्षवर्णा मन्दमेधा जवाधराः ॥ १८३ ॥

स्थूलरोमास्थिवालास्ते हीनसत्वाल्पतेजसः ।
विवर्णवर्णाः प्रायेण विषमाङ्गा दृढैः शफैः ।
स्थूलपर्वास्थिमांसाश्च हया ऐरावताः स्मृताः ॥ १८४ ॥

आवन्त्यका भारसहा दीर्घवर्णमहाशिराः ।
महाकायाः पृथुग्रीवा महाजघनवक्षसः ॥ १८५ ॥

शबला बहुवर्णाश्च मृद्वङ्गाः प्रायशश्च ते ।
एवमावन्त्यका ज्ञेया सत्वहीना न कर्कशाः ॥ १८६ ॥

कालिङ्गकाः स्थूलपादाः महावर्णा दृढैः खुरैः ।
आयता विनतास्तब्धाः पश्चार्द्धे विषमाश्च ते ॥ १८७ ॥

कुब्जा दण्डायतग्रीवा भग्नास्या लम्बमेहनाः ।
अल्पतेजोजवबला हयाः कालिंगकाः स्मृताः ॥ १८८ ॥

मौकुगाः स्थूलमांसा स्युर्दुर्मेधाः(?) क्रोधनालसाः ।
ह्रस्वपृष्ठाङ्गजघनाः स्थूलकुक्षिकजानवः ॥ १८९ ॥

भीरवोऽल्पबला मन्दा हीनतेजोजवाश्च ते ।
बह्वाशिनो निरुत्साहा मौकुरास्तुरगाःस्मृताः ॥ १९० ॥(?)

ह्रस्वपृष्ठोरुजघनाः पूर्वकायेषु संस्थिताः ।
पश्चार्धविकृता मन्दाः दृढपादाः क्षमान्विताः ।
मध्यप्रमाणाल्पबलाः सत्वतेजोजवाधराः ॥ १९१ ॥

वानवासिकजातानामेतद्भवति लक्षणम् ।
महोरस्का महास्कन्धा पश्चार्धेषु सुसंहताः ॥ १९२ ॥

दृढकुष्ठिकपादाश्च हयास्तैलैघकाः स्मृताः ।(?)
क्रथना दीर्घकर्णाश्च दीर्घोरुजघनाननाः ॥ १९३ ॥

उदग्राः पूर्वकायेषु पश्चार्द्धविकृताश्च ते ।
हीनवर्णाल्पतेजस्काः स्तब्धगात्रा महोदराः ॥ १९४ ॥

स्थूलकुष्ठिकलाङ्गूलाः क्रथनास्ते हयाः स्मृताः ।
अथोपवृत्तका मन्दाः स्थूललाङ्गूलकुष्ठिकाः ॥ १९५ ॥

लम्बकर्णपृथुस्कन्धा ह्रस्वसृक्काण्डमेहनाः ।
महापृष्ठाश्च कुब्जाश्च दण्डशक्तिविषाणिनः ॥ १९६ ॥

पिङ्गलाक्षाश्च भूयिष्ठं हया ह्यौपावृतेषु ते ।
सौराष्ट्राः स्थूलपादाश्च दृढरोमान्तपार्ष्णयः ॥ १९७ ॥

दीर्घविस्तीर्णसवथुङ्गादर्शनीयावुरस्तते ।(?)
पश्चार्धविकृताश्चैव स्थूलजानूरुकुष्ठिकाः ।
एवं सौराष्ट्रका ज्ञेयाः सुपादा नरमेहनाः ॥ १९८ ॥

शाल्वेया वेशरा ज्ञेयाः स्थिराङ्गा ह्रस्वकुष्ठिकाः ।
तन्वायतपृथुग्रीवा दीर्घकर्णा महोरसः ॥ १९९ ॥

पश्चार्धविकृता रूक्षास्तनुवालधिकेसराः ।
वेसरा शल्यजाश्चैव तनुत्वङ्मध्यमेधसः ॥ २०० ॥

कुरुक्षेत्रेषु जाताश्च पश्चार्धगुरुविक्रमाः ।
अत्युग्रा पूर्वकायेषु पश्चाद्भूस्वार्धतेजसः ॥ २०१ ॥(?)

युक्ताः पृष्ठे तथा स्कन्धे निवहन्ति गुरुक्रमाः ।
कुरुक्षेत्रेषु जातानामेतद्भवति लक्षणम् ॥ २०२ ॥

पाञ्चालजा दीर्घमुखाः स्थूलाङ्गाः स्थूलकुष्ठिकाः ।
विनतायतपूर्वास्ते मृदुगात्राल्पतेजसः ॥ २०३ ॥

सुप्रतिष्ठितपादास्ते विषमा दृढगाणयः ।
दुर्गमध्यासितुं शक्ताः पाञ्चालेषु हयाः स्मृताः ॥ २०४ ॥

कायोपचितमांसाश्च सुविभक्तदृढा भृशम् ।
मन्दतेजोजवाश्चैव प्रोथजा वेसराः स्मृताः ।.
ह्रस्वायामपरीणाहाः खादकाश्चाश्च कुक्कुसाः ॥ २०५ ॥

एतावत्खलु विज्ञानं द्वितीये ह्रस्वकुक्कुसे ।
हिमवस्तू[त्यु]त्तरेयास्ते दीर्घाङ्गास्तनुकुक्षिकाः ॥ २०६ ॥

महाकायशिरःपादाः पूर्वकायेषु संस्थिताः ।
पश्चार्धकाये विकृता जवना विषमाग्रतः ॥ २०७ ॥

दृढपादखुराश्चैव तुरगास्ते प्रकीर्तिताः ।
हिमवत्युत्तरेयास्तु विज्ञेयास्सर्वतः समाः ॥ २०८ ॥

मागधाश्च सुरोमाणो दीर्घाङ्गा नतकुक्षिकाः ।
निर्मांसाल्पस्थिरबला निरुत्साहाल्पतेजसः ॥ २०९ ॥

अल्पाहारा न कर्मण्याः कृच्छ्रं जीवन्ति ते भुवि ।
लम्बोष्ठमेढ्रकर्णाश्च तुरगा मागधास्स्मृताः ॥ २१० ॥

चतुःपञ्चाशदश्वानां कुलं लक्षणसंयुतम् ।
कथितं लक्षणैरेतैः तत्तद्देशसमुद्भवम् ।
श्रियस्सुतानामश्वानां चातुर्वर्ण्यं निवेदितम् ॥ २११ ॥

पूर्वं न तल्लक्षणेन विना ज्ञातुं हि शक्यते ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणामपि वाजिनाम् ॥ २१२ ॥

लक्षणं तत्प्रसङ्गाच्च संकराणां च वक्ष्यते ।
रूपोपपन्ना श्रीमन्तो विमताश्चारुशीलिनः ॥ २१३ ॥

भृशं यत्नोपपन्नाश्च स्मृतिवन्तः सुमेधसः ।
गुरूणामपि राज्ञां च यत्नान्निर्देशकारिणः ॥ २१४ ॥

तेजस्विनस्समर्थाश्च शुचयः शुचिसेविनः ।
क्षुधासहा भारसहाः सुकोपाः सुप्रसादिनः ॥ २१५ ॥

गन्धमाल्यप्रिया नित्यं तूर्यघोषप्रियास्तथा ।
पूजिताः संप्रहृष्यन्ति भवन्त्येवाग्रजास्सदा ॥ २१६ ॥

नित्यं प्रमुदिताश्चैव जायन्ते चारुदर्शनाः ।
पानखादनभोज्यानि उच्छिष्टान्यशुचीनि च ॥ २१७ ॥

पुरीषमथ मूत्रं च वर्जयन्तीह ते हयाः ।
मधुलाजघृतापूपपायसाद्यभिलाषिणः ॥ २१८ ॥

अभीरवो भारसहा यशस्यन्तो महास्वनाः ।
हरिश्वेतारुणा गौराः प्रायशो मधुपिङ्गलाः ॥ २१९ ॥

उदग्रगामिनो हृष्टाः सुखिनस्सर्वमैत्रिणः ।
क्षिप्रं सुप्ता विबुध्यन्ते लाजाज्योशीरगन्धयः ॥ २२० ॥

देवगन्धर्वसत्वास्ते कल्याणाभिजना हयाः ।
एवमाचारवन्तश्च विज्ञेया ब्राह्मणा हयाः ॥ २२१ ॥

सर्वमैत्रित्वमात्रं च ज्ञेयं ब्राह्मण्यलक्षणम् ।
इति ब्रूमो वय तच्च ब्राह्मणेष्वेव संभवि ॥ २२२ ॥

क्षत्रिया दुःखशीलाश्च कोपना ब्रह्मवर्चसः ।
तीक्ष्णप्रकृतयः शूरा महागंभीरनिस्वनाः ।
मानवन्तो महासत्वाः शुद्धसत्वा जवक्रियाः ॥ २२३ ॥

वर्षादिजलसंह्रादे ताडने पतने भये ।
कर्कशोष्णस्पर्शनेषु न विषीदन्ति ते हयाः ॥ २२४ ॥

कल्याणाभिजनोपेताः कल्याणाः प्रियदर्शनाः ।
रथनेमिनिनादेषु शंखतालस्वनेषु च ॥ २२५ ॥

बृंहितेष्वथ नागानां घण्टास्वाडम्बरेषु च ।
प्रत्यश्वानां हेषणेन वेणुदुन्दुभिनिस्वनैः ।
ध्वजच्छत्रपताकासु महाव्यूहेषु गर्विताः ॥ २२६ ॥

विकिरन्ति हि ते वालान् हेषन्ते मुदितेन्द्रियाः ।
खुराग्रैः दारयन्तश्च ते जिगीषन्ति मेदिनीम् ॥ २२७ ॥

स्वेदमूत्रपुरीषाणि चोत्सृजन्ति मुहुर्मुहुः ।
हस्त्यश्वरथपादातं गाहन्ते तेऽभीरवो हयाः ॥ २२८ ॥

अन्येषां पृष्ठतोऽश्वानां क्षमन्ते गमनं न ते ।
न व्यथन्ते प्रहारैश्च शत्रुं दृष्ट्वा न बिभ्यति ॥ २२९ ॥

क्षिप्रकाराश्च शूराश्च युद्धशीघ्रपराक्रमाः ।
मणिमल्लिकपिङ्गाक्षा न विवर्णाः सुवर्णिनः ॥ २३० ॥

मेधा [वि] नोऽथ जवना दक्षा दीनासु तृप्तिगाः ।
सर्वकर्मसहा नित्यं न क्लिष्टा न प्रमादिनः ॥ २३१ ॥

पुण्यपुष्पफलाढ्यानां सगन्धा जागरिष्णवः ।
देवगन्धर्वसत्वास्ते विज्ञेयाः क्षत्रिया हयाः ॥ २३२ ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाननादृत्य मुहुर्मुहुः ।
युद्ध एवोत्सुका एते क्षत्रिया इति नो मतम् ॥ २३३ ॥

वैश्याः पालप्रियाः शान्ता गुरुमेधाः स्थिरालसाः ।
न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति स्थिरात्मानो जितेन्द्रियाः ।
विनीताचारवर्ता[न्त]श्च जितक्रोधा न मानिनः ॥ २३४ ॥

मृदवः सौम्यशीलास्ते वेदनोष्णक्षुधासहाः ।
भाराधानेऽध्वगमने स्थिरा मध्यजवाश्च ते ॥ २३५ ॥

मध्यसारबलाश्चैव हरिपिङ्गेक्षणास्तथा ।
क्रौञ्चपत्राः शिताश्शोणाः पल्लवारुणरोमकाः ॥ २३६ ॥

तालतालीसमाभाश्च प्रायशः पाटलाश्च ते ।
हरितालसगन्धा ये तथोष्ट्रक्षीरगन्धयः ॥ २३७ ॥

सुप्तप्रमादिनः शान्ताः मानुषं सत्वमाश्रिताः ।
एवंविधसमाचारा वैश्या ज्ञेयाः समन्विताः ॥ २३८ ॥

न ब्राह्मणसमा मैत्री शूद्रवन्न च हिंस्रता ।
न युद्धोत्सुकता येषां क्षत्रवत्ते तुरङ्गमाः ।
भवन्ति वैश्यजातीया इति ब्रूमो वयं पुनः ॥ २३९ ॥

अनिष्टशीलाः स्युश्शूद्राः पादैर्भूमिं लिखन्ति च ।
उच्छिष्टं तेऽभिमन्यन्ते परेषां पानभोजनम् ॥ २४० ॥

शुष्कामि(ष्ट)[ष]मपि क्लिष्टं सेवन्ते तेऽसकृन्मुदा ।
पुरीषमूत्रं जिघ्रन्ति भक्षयन्ति जुगुप्सितम् ॥ २४१ ॥

असेव्यमपि सेवन्ते निघ्नन्ति परिचारकान् ।
आत्मानं कुड्यकाष्ठानि दन्तैस्तेऽपार्थयन्ति च ॥ २४२ ॥

वेत्रदण्डकशाघातैः नाभिजानन्त्यमर्षिणः ।
शूरं चैव जुगुप्सन्ते न ग(ति)[तौ] शुचयश्च ते ॥ २४३ ॥(?)

चतुष्पथेषु द्वारेषु पुरीषं चोत्सृजन्ति ते ।
धूमभ्रमरवर्णाभा न प्रशान्ता दुरासदाः ॥ २४४ ॥

ध्वाक्षार्नी उषगन्धास्ते ऋक्षाभिन्नस्थिरास्तथा ।(?)
सुप्तप्रमादिनःसर्वे दक्षाः पैशाचसात्विकाः ।
एवमाचारसंस्थानाः शूद्रा ज्ञेयास्तुरङ्गमाः ॥ २४५ ॥

अतिहिंस्रा अप्रशान्ता येऽश्वा नित्यममर्षिणः ।
ते शूद्रा इति विज्ञेया इति ब्रूमो वयं पुनः ॥ २४६ ॥

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणो वाजी सवर्णाज्जायते तथा ।
क्षत्रियायां क्षत्रियः स्याद्वैश्यायां वैश्यजातिमान् ॥ २४७ ॥

शूद्र्यां शूद्र प्रजायेत वदामः संकरानथ ।
मूर्धाभिषिक्तो विप्रात् स्यात्क्षत्रियायां हयस्त्रियाम् ॥ २४८ ॥

वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातमम्बष्ठमिति निर्दिशेत् ।
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातं निषादमिति निर्दिशेत् ॥ २४९ ॥

वैश्यायां क्षत्रियाज्जातः माहिष्यः स्यात्तुरङ्गमः ।
क्षत्रियेण तु शूद्रायामुग्रमुत्पन्नमादिशेत् ॥ २५० ॥

वैश्यन शूद्र्यां संजातं करणं वाजिनं दिशेत् ।
अनुलोमा अमी उक्ता वदामः प्रतिलोमजान् ॥ २५१ ॥

अवरासूत्तमाज्जातमनुलोमं प्रकीर्तयेत् ।
उत्तमास्ववराज्जातः प्रतिलोम इति स्मृतः ॥ २५२ ॥

क्षत्रियेण च ब्राह्मण्यां जाताः सूता इति स्मृताः ।
ब्राह्मण्यां तु यदा वैश्यो जनयेन्मागधस्ततः ॥ २५३ ॥

ब्राह्मण्यां च यदा शूद्रो शाव[ऽश्वाया]मुत्पादयेत्तु यम् ।
सगणा इति विज्ञेयाः पापाभिजनगोचराः ॥ २५४ ॥

नाभिजानन्ति कर्माणि प्रमत्ताः खरनिस्वनाः ।
रूक्षभिन्नस्वराः क्रूराः अप्रशस्ता दुरासदाः ॥ २५६ ॥

उपदिग्धा अप्रशस्तैः व्यञ्जनाचारलक्षणैः ।
पुष्पैः पुण्ड्रैश्च विविधैर्निन्दितैः परिमण्डिताः ॥ २५७ ॥

भर्तृबन्धकयोक्तृणां प्रमादेषु प्रहारिणः ।
पुरीषमूत्रमुत्कृष्टं खादन्ति न जुगुप्सिताः ॥ २५८ ॥

भिन्नागारेष्वशुचिषु शून्यागारेषु मोदिनः ।
सृगालवृकवर्णाश्च धूम्रवर्णा विवर्णिनः ॥ २५९ ॥

घोरस्वराः पूतिगन्धाः प्रियमांसाः सुरादनाः ।
पिशाचरक्षोभिजनाश्चाण्डालाश्च दुरासदाः ॥ २६० ॥

चाण्डाला वाजिनोऽश्वायामुत्पन्नं वाजिनं दिशेत् ।
श्वपाकं च तथायामं स्वम्बष्ठं च [चैव] शूद्रतः ।(?)
उत्पन्नं वाजिनं विद्यात्तं वैदेहिकसंज्ञिकम् ॥ २६१ ॥

शूद्रेण च निषादायां जायते कुक्कुरो हयः ।
कुक्कुरस्तु भवेदश्व शूद्रायां यो निषादत ।
श्वपाकाद्याश्च चत्वारश्चण्डालाः संप्रकीर्त्तिताः ॥ २६२ ॥

बलवान् स्निग्धवर्णश्च सौम्यरूपो गुणान्वितः ।
ब्रह्मचारी क्षपाशायी नालसो नातिमत्सरी ॥ २६३ ॥

उत्थानशीलो निद्रां च सेवते चोत्थितस्सदा ।
स्वामिभक्तश्च भवति शिक्षां शीघ्रं प्रपद्यते ॥ २६४ ॥

न च त्यजति तां प्राप्य शौर्यं सर्वत्र सेवते ।
युद्धेऽध्वनि तथा शौचे न च पीडां स गच्छति ॥ २६५ ॥
व्याधिना पीडितोऽत्यर्थं न म्लानिमधिगच्छति ।
पुष्टिं व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदाशितः ॥ २६६ ॥
धृतिं बध्नाति सर्वत्र भद्रजात्यास्तुरङ्गमाः ।
सत्वं रजस्तमश्चेति सर्वं स्यात्त्रिगुणात्मकम् ।
सत्वप्रधाना भद्राः स्युरितिब्रूमो वयं पुनः ॥ २६७ ॥
ह्रीमन्तस्सुखबोधाश्च सात्विका दीर्घदर्शिनः ।
आयुष्मन्तश्च विज्ञेयाः क्षमावन्तश्च ते हयाः ॥ २६८ ॥
सात्विका राजवाहाश्च यज्ञाश्वाश्च सुपूजिता ।
विबुधाश्वाश्च विज्ञेया युवराजस्य वै तथा ॥ २६९ ॥
सान्नाह्याश्वाश्च [विज्ञेया] राज्ञः सेनापतेरपि ।
पुरोधोऽमात्ययोश्चापि वाहनार्थेऽतिपूजिता. ॥ २७० ॥
चतुरङ्गबलं दृष्ट्वा परेषामतिहर्षिताः ।
आरोहमवरोहं च सहन्ते तुरगोत्तमा. ॥ २७१ ॥
न चावसीदन्ति तथा सात्विकास्सर्वकर्मसु ।
माङ्गल्यलक्षणैर्युक्त किञ्चिदुच्चैर्विगर्हित. ॥ २७२ ॥
शीघ्रं गृह्णाति शिक्षां च क्षिप्र च प्रतिमुञ्चति ।
रात्रौ स्वपिति च तथा तूपविष्टस्तुरङ्गमः ।
(च) तुरङ्गमाणां क्रोधाच्च कामो चेर्ष्यालुरेव च ॥ २७३ ॥
आदौ शूद्रस्तत.पश्चाद्भीरुत्वमुपगच्छति ।
स्तोकेनापि प्रहारेण चिरं वोपयते हयः ॥ २७४ ॥(?)
एवंविधस्तु विज्ञेयो मन्दजात्यस्तुरङ्गमः ।
पूर्वाचार्यानुसारेण प्रोक्तं मन्दस्य लक्षणम् ॥ २७५ ॥
रजःप्रधानो मन्द.स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ।
दु खभाजो मत्सरिणः सुतीक्ष्णाः साहसप्रियाः ।
ह्रस्वायुषो रोषणाश्च विज्ञेया राजसा हयाः ॥ २७६ ॥

रूक्षो भीरुस्तथा त्रासी निद्रा[लु]रलसः शठः ।
प्रसार्य गात्रं सकलं दिवा वा यदि वा निशि ॥ २७७ ॥

सततं भजते निद्रां बाधते च तुरङ्गमान् ।
चिरेण शिक्षां गृह्णाति क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति ॥ २७८ ॥

न च वेत्ति प्रहाराणि ग्लानिं शीघ्रं च गच्छति ।
न च पुष्टिमवाप्नोति मृगजात्यस्तुरङ्गमः ॥ २७९ ॥

पूर्वाचार्यानुसारेण मृगस्यैतत्तु लक्षणम् ।
मृगस्तमःप्रधानः स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ २८० ॥

तत्त्रि[न्द्रि]णः स्वप्नशीलाश्च मृगा हीनास्तथैव च ।
दुर्मेधसोऽलसाश्चै[व] विज्ञेयास्त[ता]मसा हयाः ॥ २८१ ॥

मिश्रैर्गुणैः स्यान्मिश्रश्च तथैव च तुरङ्गमः ।
भद्रः श्रेष्ठो हयो ज्ञेयो मन्दो मध्यम उच्यते ।
अधमस्तु मृगो ज्ञेयो जातिरेषां च वाजिनाम् ॥ २८२ ॥

भद्रादयश्चतस्रोऽपि जातयोऽन्तर्भवन्ति हि ।
चतुर्विधासु पूर्वोक्तब्राह्मणादिषु जातिषु ॥ २८३ ॥

अथोच्यते तुरङ्गाणां यत्सत्त्वमिति भण्यते ।
त्रिविधं सत्वमिच्छन्ति शुद्धं राजसतामसम् ॥ २८४ ॥

शुद्धं सप्तविधं ज्ञेयं राजसं षड्विधं तथा ।
तामसं त्रिविधं ज्ञेयममीषां रूपमुच्यते ॥ २८५ ॥

ब्राह्ममार्षं च माहेन्द्रं याम्यं कौबेरवारुणम् ।
गान्धर्वं चैव सप्तैव शुद्धभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ २८६ ॥

आसुरं राक्षसं चैव पैशाचं नागमेव च ।
पैत्रं तथा शाकुनं च राजसं षड्विधं विदुः ॥ २८७ ॥

पाशकं चैव मात्स्यं च वानस्पत्यं तथैव च ।
तामसं त्रिविधं प्रोक्तमेषां लक्षणमुच्यते ॥ २८७ ॥

सर्वभागस्थितात्मानं सत्यसन्धं शुचिं तथा ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नं स्मृतिमन्त्रिप्रकोपनम् ॥ २८८ ॥

कामात् क्रोधादपेतं च लोभान्मोहात्तथैव च ।
एभिश्च लक्षणैर्युक्तं ब्राह्मं सत्वं विनिर्दिशेत् ।
विज्ञानं ग्रहणं चैव प्रतिभा धारणा तथा ॥ २८९ ॥

मनसश्चोपशान्तिश्च यस्मिन्नेतानि नित्यशः ।
मन्द्रो मनोऽनुरागश्च सत्वमार्षं विनिर्दिशेत् ॥ २९० ॥

ऐश्वर्यवन्तं धन्यं च तथैवानिष्टकारणम् ।
तैजसं प्राप्तिकुशलमैन्द्रसत्वं विनिर्दिशेत् ॥ २९१ ॥

द्वेषाद्रागादपेतश्च भयान्मोहात्तथैव च ।
स्मृतिमान्प्राप्यकारी च याम्यसत्वस्तथा हयः ॥ २९२ ॥

व्यक्तकोपप्रसादं च स्मृतिमन्तं शुचिं तथा ।
स्थाने माने च भोगे च संपन्नं कामदं सदा ॥ २९३ ॥

उत्थानशीलं कौबेरं तथा सुखविहारिणम् ।
ऐश्वर्यभागिनं शूरमशुचिद्वेषिणं शुचिम् ॥ २९४ ॥

अम्भोविहाररुचिकमक्षुद्रं प्रियदर्शनम् ।
स्थानकोपप्रसादज्ञमभीष्टं वारुणं विदुः ॥ २९५ ॥

गान्धर्वं सप्तमं चैव प्रियगन्धानुलेपनम् ।
पुण्यशब्दाभिरागं च विहारप्रियमेव च ।
पानमाल्यप्रियं नित्यमनसूयं च तं विदुः ॥ २९६ ॥

ऐश्वर्यवन्तमद्वेषं चण्डमौत्पथिकं तथा ।
शूरं तीक्ष्णं प्रहर्तारममर्षात्परुषाशयम् ॥ २९७ ॥

निरतं चात्मपूजायां निरनुक्रोशमेव च ।
साभ्यसूयं तथा रौद्रमासुरं तु विनिर्दिशेत् ॥ २९८ ॥

व्यक्तक्रोधान्वितं चैव तथा छिद्रप्रहारिणम् ।
अमर्षिणं प्रियस्वप्नमावासप्रियमेव च ॥ २९९ ॥

तथा महास्वनं चैव राक्षसं सत्वमेव च ।
भीरुं शुचिद्वेषिणं च रूक्षमप्रियदर्शनम् ॥ ३०० ॥
महास्वनं भेदरुचिं क्रूरं भिन्नस्वनं तथा ।
शून्यागारप्रमुदितं पैशाचमशुचिं विदुः ॥ ३०१ ॥
अक्रुद्धभीरुशूरं च तीक्ष्णमायासशालिनम् ।
प्रियपानविहारं च नागसत्वं विनिर्दिशेत् ॥ ३०२ ॥
दुःखाचारप्रचारं च दुःशीलं भोजनप्रियम् ।
कर्मण्यपि च वाहानां पैत्र्यं सत्वं विनिर्दिशेत् ॥ ३०३ ॥
अस्थानक्रोधसत्वं च अजस्राहारमैथुनम् ।
अनवस्थितचित्तं च सामर्षं शाकुनं विदुः ॥ ३०४ ॥
अजागरिष्णुं भीरुं च स्वप्नशीलममेधसम् ।
आहारमैथुने रक्तं पाशवन्तं विनिर्दिशेत् ॥ ३०५ ॥
आहारलुब्धं मुग्धं च भीरुमप्यनवस्थितम् ।
मात्स्यमेवं विजानीयाद्वारुणं च जलप्रियम् ॥ ३०६ ॥
सर्ववृद्धाङ्गहीनं च ध्यानशीलं प्रियालसम् ।
आहारे केवलं युक्तं वानस्पत्यं च तं विदुः ॥ ३०७ ॥
प्रदेशान्वाजिदेहस्थान् यो न जानाति तत्वतः ।
लक्षणं न स जानाति नापि वेत्ति चिकित्सितम् ॥ ३०८ ॥
अतः प्रदेशान्वक्ष्यामो वाजिदेहेषु संस्थितान् ।
अतिप्रसिद्धं वदनं जानीयादग्रतस्ततः ॥ ३०९ ॥
कण्ठनाडीनिबद्धान्तु जिह्वां विद्याद्रसायिनीम् ।
अनुजिह्वोपरि भवेत्सुनापीठस्ततस्त्वधः ।
हनोर्जाताश्च हानव्या भक्षार्थदशनाःस्मृताः ॥ ३१० ॥
ते चतुर्विंशदंष्ट्राश्च चतस्रस्त्वधरोत्तराः ।
हान्य[न]व्यानामनुभवाद् द्वादश द्वादशाग्रतः ॥ ३११ ॥
ज्ञेया व्यञ्जनिनस्त्वेवं चत्वारिंशद्भवन्ति ते ।
प्रपाणमुत्तरोष्ठस्य विद्यादुपरि वाजिनः ॥ ३१२ ॥

प्रपाणादुपरिष्टाच्च प्रोथं समुपलक्षयेत् ।
उभयो. पार्श्वयोः प्रोथाद्विद्यान्नासापुटौ तथा ॥ ३१३ ॥

प्रोथाक्ष्णोरन्तरे या च घोणां तामुपलक्षयेत् ।
घोणापार्श्वगतेऽश्वस्य गण्डपार्श्वे प्रकीर्त्तिते ॥ ३१४ ॥

तस्योपरिष्टाद्दन्तानामुत्तरा वाजिनां भवेत् ।
दशनाच्छादनौ चोभौ विद्यादोष्ठौ ततःपरम् ॥ ३१५ ॥

ओष्ठसन्धौ निबद्धे च पार्श्वयोः सृक्कणी तथा ।
अधस्ताच्चाधरोष्ठस्य चिबुकं परिकीर्त्तितम् ॥ ३१६ ॥

घोणा घाटाग्रविवरावश्रुपातौ विभावयेत् ।
अश्रुपातोपरि भवेन्नेत्रयोः समवस्थितिः ।
अक्ष्णोः प्रसादनान्याहुः वर्त्मान्यपि च वाजिनाम् ॥ ३१७ ॥

वर्त्मसन्धे ततो विद्याच्छुक्लभागौ च वाजिनाम् ।
शुक्लमण्डलयोर्मध्ये विज्ञेयं दृष्टिमण्डलम् ॥ ३१८ ॥

वर्त्मोपरि ततो विद्यादक्षिकूटो हयस्य च ।
अक्षिकूटोपरिष्टाच्च भ्रुवौ विद्याद्विचक्षणः ॥ ३१९ ॥

अक्ष्णोरभ्यन्तरगते कनीने प्रतिभावयेत ।
अपाङ्गावपि चाश्वस्य घाटां च तदनन्तरम् ॥ ३२० ॥

स्तुवभ्रुवोरन्तरं च ललाटं परिकीर्त्तितम (?) ।
ललाटोपरिचास्यस्त द्वन्द्वं समुपलक्षयेत (?) ॥ ३२१ ॥

ततो विद्याच्छिरः कर्णौ शिरः पार्श्वगणैस्तथा(?) ।
कर्णशंखान्तरस्थौ तु कटौ विद्याद्विचक्षणः ॥ ३२२ ॥

कटापाङ्गसमीपस्थौ शंखौ संपरिकीर्त्तितौ ।
चिबुकादुपरिष्टाच्च गण्डौ संपरिकीर्त्तितौ ॥ ३२३ ॥

गण्डयोः पार्श्वयोर्ज्ञेये हन्यचक्रे इति स्थितिः(?) ।
हन्योश्च गलनाडीनां निगालः सन्धिरुच्यते ।
कर्णयोः पृष्ठतश्चापि बिन्दुः[न्दुं] समुपलक्षयेत् ॥ ३२४ ॥

तत्रस्थे चापि वाहस्य विज्ञेये विदुमर्मणी ।
पार्श्वयोः कण्ठनाड्याश्च मन्ये समुपलक्षयेत् (?)॥ ३२५ ॥

शिरोंऽसयोश्च यन्मध्य ग्रीवा सा परिकोर्त्तिता ।
ग्रीवा [या]ह्युपरि स्कन्धस्तुरगस्य प्रकीर्तितः ॥ ३२६ ॥

स्कन्धस्योपरि निर्देश्यं केसरं शास्त्रकोविदैः ।
पार्श्वयोश्चापि केशानां केशान्तं प्रविभावयेत् ॥ ३२७ ॥

जतुकस्य पुरस्ताच्च वहमस्य विनिर्दिशेत् ।
काकसावहयोर्मध्ये जतुकं परिकीर्त्तितम् ॥ ३२८ ॥

जतुकः ककुदोर्मध्ये काकसां तु विनिर्दिशेत् ।
काकसानयोर्मध्ये ककुदं परिकोर्तयेत् ॥ ३२९ ॥

आसनं च विजानीयात्ककुदः समनन्तरम् ।
अतःपरं पृष्ठवंशं पृष्ठं चैवोपलक्षयेत् ॥ ३३० ॥

ककुदासनसंधौ च विद्यादंशं हयस्य तु ।
अंशमूलाश्रिते चोभे तुरगस्योपलक्षयेत् ।
निगालकण्ठयोर्मध्ये गलं विद्याद्विचक्षणः ॥ ३३१ ॥

गलवक्षोऽन्तरे चापि कण्ठं समुपलक्षयेत् ।
उभयोरन्तरं तत्तु बाह्वोरुपरि यद्भवेत् ॥ ३३२ ॥

कण्ठादधस्तनश्चापि वक्षोऽश्वस्य विनिर्दिशेत् ।
हृद्वक्षोत्तरमश्वस्य क्रोडं विद्याद्विचक्षणः ॥ ३३३ ॥

क्रोडादधस्ततश्चापि बाहू समुपलक्षयेत् ।
बाह्वोरधस्ततश्चापि जानुनी संप्रकीर्त्तिते ॥ ३३४ ॥

जान्वोरभ्यन्तरगते कितो चाप्युपलक्षयेत् ।
जान्वोरधस्ताज्जंघां च पुरस्तादुपलक्षयेत् ॥ ३३५ ॥

पृष्ठतश्च कलेऽश्वस्य कूर्चादुपरि निर्दिशेत् ।
अधस्तात्कलयेश्चापि पलिहस्तौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ३३६ ॥

पलिहस्तसमीपस्थौ कूर्चौ समुपलक्षयेत् ।
अधस्तात्कूर्चयोश्चापि कुष्ठिके परिकीर्त्तिते ॥ ३३७ ॥

क्षुरसन्धिस्ततोऽधस्तात्पार्ष्णि शीर्षे च वाजिनाम् ।
ततः खुरान्नखाश्चापि तलांश्चाप्युपलक्षयेत् ।
मण्डूक्यश्चापि वाहस्य तलमध्यगता विदुः ॥ ३३८ ॥

बाह्वोश्च पृष्ठतोऽश्वस्य कक्षौ विद्याद्विचक्षणः ।
क्रोडस्यानन्तरं चैव हृदयं परिकीर्त्तितम् ॥ ३३९ ॥

हृन्नाभ्योरन्तरे चापि जठरं वाजिनां मतम् ।
ततोऽपि जघनासेहं पुच्छादुपरि निर्दिशेत् ॥ ३४० ॥

कुक्षो[क्षे]रुपरिचाश्वस्य तथा विद्यात्ककुदरं ।
पश्चाद्वंशस्तुरङ्गस्य सन्धिश्चोपरि गात्रयोः ॥ ३४१ ॥

त्रयाणां सन्निपाताच्च त्रिकमित्यभिधीयते ।
त्रिकादनन्तरं चापि जघनं परिकीर्त्तितम् ॥ ३४२ ॥

ततोऽपि जघनारोहं पुच्छादुपरिनिर्दिशेत् ।
तथैव रोहिणीं सन्धि त्रिकादुभयतो विदुः ।
तयोश्चाधस्तताऽश्वस्य पाण्डुसन्ध्याप्रकार्तितौ(?) ॥ ३४३ ॥

जघनस्य निरोहान्ते पुच्छं विद्यादधस्ततः ।
ततश्च वर्तिका ज्ञेया वालाश्च तुरगे स्मृताः ॥ ३४४ ॥

पुच्छमूलप्रतिच्छन्नं गुदं विद्याद्विचक्षणः ।
गुदमासलयोश्चाधः स्फिक्कपर्णौ परिकीर्त्तितौ ॥ ३४५ ॥

गुदादधस्तत्सक्थ्योश्च विवरं सावनं विदुः ।
कटिसन्धि ततो विद्यात्कुटिं च तदनन्तरम् ॥ ३४६ ॥

सक्थ्यन्तरस्थौ मुष्कौ तु तुरगस्य विनिर्दिशेत् ।
मुष्कनाभ्यन्तरेऽश्वस्य शिश्नं विद्याद्विचक्षणः ॥ ३४७ ॥

मूत्रकोशस्ततोऽश्वस्य शिश्नमुष्कान्तरे ततः ।
विण्मूत्रकोशयोर्मध्ये नाभिं समुपलक्षयेत् ॥ ३४८ ॥

कुक्षिनाभ्यन्तरस्थौ च उपरन्ध्रे प्रकीर्तितौ ।
रन्ध्रौ चाप्युपरन्ध्रौ च कुक्षेरभ्यन्तरस्थितौ ।
पाण्डुमूलनिबद्धे च सक्थनी परिकीर्तिते ॥ ३४९ ॥

स [कृथनो] श्चैवोभयोस्सन्धि विद्यादुपरि वाजिनः ।
अधस्तादुभयोरूरू तुरगस्याभिनिर्दिशेत् ॥ ३५० ॥

तयोरधस्तनेऽश्वस्य विज्ञेये वक्रसक्थिनी ।
वक्रसक्थ्योरधस्तात्तु स्थूरा सन्धिप्रकीर्त्तितौ(?) ॥ ३५१ ॥

ततःस्थूरे च विज्ञेयं मन्दिरं च तदाश्रितम् ।
पूर्वगात्रानुमानेन पृष्ठतोऽप्युपलक्षयेत् ॥ ३५२ ॥

अग्रजंघाद्वयं चैव वक्षो ग्रीवा शिरो मुखम् ।
पूर्वकायस्समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ॥ ३५३ ॥

आकटेः पश्चिमो भागः खुरान्तश्चापरः स्मृतः ।
विशेषतः पूर्वमुक्ता अन्या अवयवा अपि ॥ ३५४ ॥

अश्वायामाधिकं यच्च कथ्यतेऽवयवान्तरम् ।
गुदादधस्ततोऽश्वाया योनिं समुपलक्षयेत् ॥ ३५५ ॥

नाभ्या अधस्ताच्च तथा मधः समुपलक्षयेत् ।
मधोमध्ये विजानीयात्स्तनौ चापि विचक्षणः ॥ ३५६ ॥

उक्ताः प्रदेशा अश्वस्य तेषां मानमथोच्यते ।
लक्षणं शक्यते ज्ञातुं न मानज्ञानतो विना ॥ ३५७ ॥

न केवलमिहाङ्गानामङ्गानामपि लक्ष्यते ।
मानं तु त्रिविधं ज्ञेयं श्रेष्ठमध्यकनीयसम् ॥ ३५८ ॥

श्रेष्ठाश्वाद्दशभागोनं प्रमाणं स्यात्तु मध्यमे ।
मध्यमाद्दशभागोनं प्रमाणं स्यात्कनीयसः ।
केचित्तु वाजिशास्त्रज्ञा मानमेवं प्रचक्षते ॥ ३५९ ॥

आयामोत्सेधविष्कंभाः परिणाहश्चतुर्थकः ।
एते मानस्य भेदाः स्युः एषां रूपं च कथ्यते ॥ ३६० ॥

प्रोथादिवर्तिकाप्रान्त आयामः स्यादिति स्थितिः ।
उत्सेधस्तु तलादूर्ध्वमाककुद्देशकादिति ॥ ३६१ ॥

पृष्ठमध्ये परीणाहः स्तुरगस्य विधीयते ।
विष्कम्भश्चापि तत्रैव तुरगस्य प्रकीर्तितः ॥ ३६२ ॥

तत्रोत्तमाश्व[स्या]यामः शतं षष्टिश्च कीर्तितः ।
अङ्गुलीनामशीतिश्च परिणाहः प्रकीर्तितः ॥ ३६३ ॥

उत्सेधश्च तथाशीतिरङ्गुलीनां प्रकीर्तितः ।
परिणाहत्रिभागश्च विष्कम्भ परिकीर्तितः ॥ ३६४ ॥

अङ्गिरो मानवो वंशदङ्गानां मानमुच्यते ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रं तुरगाणां प्रकीर्तितम् ॥ ३६५ ॥

अष्टाविंशत्यङ्गुलं तु मुख केचित्प्रचक्षते ।
द्वात्रिंशदङ्गुला जिह्वा तद्वत्ताल्वपि कीर्तितम् ॥ ३६६ ॥

केचित्तु दङ्गुलं तालु विंशत्यङ्गुलमायतम्(?) ।
प्रवदन्ति तुरङ्गाणां सुना तु त्र्यङ्गुला मता ॥ ३६७ ॥

हानव्यास्त्वङ्गुलसमा द्विजा ह्यध्वर्धमङ्गुलम् ।
प्रमाणं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं कैश्चिद् द्व्यङ्गुलमिष्यते ॥ ३६८ ॥

प्रायोऽङ्गुलचतुष्कः स्यात्केषांचित्त्र्यगुल मतम् ।
स्यादङ्गुलं समं चैव प्रमाण प्रोथकान्तरम् ॥ ३६९ ॥

नासापुटौ च विज्ञेयौ सार्धाङ्गुलकविस्तृतौ ।
[षा]डशांगुलका घाणा स्यात् षडंगुलिकोत्तरा ॥ ३७० ॥

ओष्ठौ तु द्व्यङ्गुलौ कैश्चिदुत्तरश्चतुरङ्गुलः ।
द्व्यर्धाङ्गुले सृक्कणी च केषांचिच्चतुरंगुले ॥ ३७१ ॥

द्व्यङ्गुलं चिबुकं चाश्रुपातौ च चतुरङ्गुलौ ।
पञ्चांगुलायते नेत्रे वर्त्मनी चापि वाजिनाम् ॥ ३७२ ॥

केषांचित्त्र्यंगुले नेत्रे वर्त्मनी त्र्यंगुलं(ले) तथा ।
पञ्चांगुलो वर्त्मसन्धिः द्व्यंगुलश्चाक्षिगोलकः ॥ ३७३ ॥

अर्धांगुला भवेत् दृष्टिरक्षिकूटौ भ्रुवौ तथा ।
पञ्चांगुलौ भ्रुवोर्मानं केषांचिच्चतुरंगुलम् ।
तुरङ्गाणां भवेतां तु यवमात्रे कनीयके ॥ ३७४ ॥

अपांगो यवमात्रस्याद्घाटा तु चतुरंगुला ।
द्वादशांगुलमानं स्याल्ललाटस्त्वंगुलस्तवः ॥ ३७५ ॥

द्वादशांगुलमानं तु स्तवं केचित्प्रचक्षते ।
कटे चाष्टांगुले प्रोक्ते केषांचिच्चतुरङ्गुले ॥ ३७६ ॥

शंखोऽगुलचतुष्कः स्यात्केषांचिद्द्व्यङ्गुलो मतः ।
षोडशांगुलमायातौ गण्डौ संपरिकीर्तितौ ॥ ३७७ ॥

सप्तांगुलं हनुचक्रे केषांचित् षोडशांगुले ।
चतुरंगुलं निगालं तु केचिदेकांगुलं विदुः ॥ ३७८ ॥

विदुरष्टांगुलायामौ केचिदूचुः षडंगुलौ ।
मन्यं ग्रीवाथ स्कन्धश्च केषां तच्च तथैव च(?) ॥ ३७९ ॥

तुल्यानि मानतो विद्यात् त्रिविधेष्वपि वाजिषु ।
ग्रीवामानं भवेत्त्रिंशद्वहः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥ ३८० ॥

चतुर्विंशांगुलं तु स्याज्जत्रुकं शास्त्रसंमतम् ।
षडंगुला काकशा तु ककुदं स्यात् षडंगुलम् ॥ ३८१ ॥

द्वात्रिंशदंगुलं पृष्ठं केचित्तु त्रिंशदंगुलम् ।
कण्ठस्य मानं मन्यवद् वक्षो द्वात्रिंशदंगुलम् ।
क्रोडं षडंगुलं ज्ञेयं बाहू चाष्टादशांगुलौ ॥ ३८२ ॥

जान्वोश्च मानं विज्ञेयं शास्त्रज्ञैश्चतुरंगुलम् ।
जान्वोरधस्तात्कूर्चान्ताज्जंघा स्यात् षोडशांगुला ॥ ३८३ ॥

कूर्चः षडंगुलो ज्ञेयः कुष्ठिका च षडंगुला ।
षडंगुलश्च विज्ञेयं शफमित्युच्यते बुधैः ॥ ३८४ ॥

चतुरंगुलमानौ तु कक्षौ संपरिकीर्तितौ ।
घ्यङ्गुलं हृदि निष्ठो च द्वादशांगुलमायतम् ॥ ३८५ ॥

त्र्यंगुलं हृदयं केचित्तुरगाणां प्रचक्षते ।
विंशत्यंगुलमानं तु जठरस्य प्रकीर्तितम् ॥ ३८६ ॥

हृन्नाभ्योरन्तरं केचिद्वदन्ति त्रिदशांगुलम् ।
ककुदं च द्व्यंगुलं स्यात्केचित्त्र्यंगुलं विदुः ॥ ३८७ ॥

दशांगुलप्रमाणं तु त्रिकं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
अष्टाविंशत्यङ्गुलं तु जघनं परिकीर्तितम् ॥ ३८८ ॥

अष्टाविंशत्यंगुला तु वर्तिका परिकीर्तिता ।
गुदं तु घ्यङ्गुलं विद्यात्केचित्तचतुरङ्गुलम् ॥ ३८९ ॥

जायते तुरगाणां तु सृक्किपण्डश्चतुरङ्गुलः ।
द्वात्रिंशदङ्गुला ज्ञेया तुरगाणां च सावनीम् ॥ ३९० ॥

कट्वामानं सावनीवक्ष्या शास्त्रज्ञैः परिकीर्तितम्(?) ।
मुष्कबन्धनमानं तु त्र्यङ्गुलं वाजिनो मतम् ॥ ३९१ ॥

समौ विल्वोपमौ मुष्कौ मेहनं द्वादशांगुलम् ।
त्र्यङ्गुलो मूत्रकोशः स्यान्नाभिस्तद्वत्प्रकीर्तिता ॥ ३९२ ॥

मरुर[द्व]शांगुलो ज्ञेयः पश्चाच्छ्रोरुरुत्तरः ।
तुरङ्गमाणां विज्ञेये स्थूरे पञ्चांगुले बुधैः ॥ ३९३ ॥

वर्ष्मायामप्रमाणस्था मांसैर्देहाश्रयैर्युताः ।
समकाया निरुदरा मनोनयननन्दनाः ॥ ३९४ ॥

समा श्रोणिषु संवृत्ताश्चतुरस्रास्सुसंहताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णाः सर्वाङ्गेष्वभिपूजिताः ।
शीलवन्तो बलोपेताः वयस्थाश्शुभदर्शनाः ॥ ३९५ ॥

ग्रीवास्कन्धौ च वंशश्च समा येषां प्रमाणतः ।
वक्त्रसक्थि च वक्षश्च यस्य जंघा समं तथा ॥ ३९६ ॥

खुरश्च कुक्षिकाश्चैव समा यस्य प्रमाणतः ।
एते मेया ह्यविकृताः सान्नाह्याः सुभगा हयाः ॥ ३९७ ॥

एवं विधो भवेद्यस्तु स विज्ञेयः स[प्र]माणवान् ।
ईदृशाःस्युर्गुणा हीमे यस्यामौ मानमर्हति ॥ ३९८ ॥

वयस्थश्चाविकारी च शोभां भिन्नबलिं गतः ।
समश्च सुविभक्तश्च माङ्गल्योऽविकलश्च यः ॥ ३९९ ॥

बधिरा ये जडा मूका जात्यन्धाःकोपमेहिनः ।
नपुंसका हयाश्चैव तथा भूतोपसर्गिणः ॥ ४०० ॥

प्रकृत्या चैव हीनाङ्गा विकलास्ते प्रकीर्तिताः ।
कुब्जा हीनमुखग्रीवः संक्षिप्तोऽत्यर्थमायतः ।
उपरिष्टाद्विशालः स्यादुरोहीनस्तथैव च ॥ ४०१ ॥

पूर्वकायाधिको यश्च नतपृष्ठस्तथैव च ।
अत्यर्थदीर्घग्रीवश्च तथा हीनकटिश्च यः ॥ ४०२ ॥

अङ्गप्रत्यङ्गविषमा अमेया विकृता हयाः ।
न मेया न च सान्नाह्या विकृता दुर्बलाश्च ते ॥ ४०३ ॥

उक्तं गजपरिच्छेदे यद्यद् लांगूललक्षणम् ।
तदत्रापि च विज्ञेयं वाजिमाने विचक्षणैः ॥ ४०४ ॥

अथ शोभां प्रवक्ष्यामो हयानां पञ्चधा स्थिताम् ।
आहारपरिणामोत्थां मानयोग्यतृतीयकम् ॥ ४०५ ॥

आहारगुणनिर्वृत्या हयानां मांससंचयः ।
यस्मात् शोभयते देहं तस्मात् शोभा स्मृता बुधैः ॥ ४०६ ॥

अन्नपानोपयोगेभ्यः तृणधान्योदकैः हितैः ।
क्षीरैश्च प्रतिपानैश्च तथाहारैश्चतुर्विधैः ॥ ४०७ ॥

अश्वानां पुष्टिराख्याता स्नेहेन लवणेन च ।
सालोहिता तु प्रथमा द्वितीया पक्षलेपिनी ॥ ४०८ ॥

ततो भिन्नबली ज्ञेया तृतीया हयकायजा।
भिन्नमांसा चतुर्थी स्याद्द्रोणा शाभा तु पञ्चमी ॥ ४०९ ॥

आषोडश चतुर्थात्स्युर्वर्षाच्छोभास्तुरङ्गमे।
जिह्वानयनपर्यन्तौ सूना सृक्क च तालु च(?) ॥ ४१० ॥

चन्द्रो मेढ्राण्डकोशश्च वलय पार्श्ववक्षसः।
ऊर्वन्तरविभागश्च ककर्णौ नासिकापुटौ ॥ ४११ ॥(?)

एते प्रदेशाःस्युरुक्ता बहुसूत्रत्वमेव च।
तनुमांसोपदिग्धो यो मृदुमांसश्च वर्णवान् ॥ ४१२ ॥

स लोहित इति ज्ञेयो हयःप्रथमशोभकः।
समपार्श्वोदरो यः स्यान्मांससंभृतपार्श्वकः ॥ ४१३ ॥

अंसो वंशस्तथा क्रोडं ओमसन्धिश्च वाजिनः।(?)
ग्रीवा वक्षश्च मांसैस्तु सूपलिप्ताश्च सर्वतः ॥ ४१४ ॥

स्कन्धे चोरसि वाहस्य वलयः पुरुषच्छवेः।(?)
लिप्तपक्षेति तामाहुः द्वितीयां शोभिकामिह ॥ ४१५ ॥

मांसोपचयविस्तीर्णा वलयो भिन्नरूपिणः।
ऊरू च वालधानं च वक्षोवंशांससन्धयः ॥ ४१६ ॥

ओमा च मग्नमांसैस्तु स्कन्धश्च भृशमाचितः।
एषा भिन्नबली नाम्ना तृतीया शोभिका हये।
पार्श्वोदरमुरश्चैव बालव्यूहस्त्रिकं तथा ॥ ४१७ ॥

वृत्तमांसोपचय....मग्नाःसर्वास्थिसन्धयः।
ओमावंशस्तथा वंशः समसूपचितो भवेत् ॥ ४१८ ॥

स भिन्नमांसो विज्ञेयश्चतुर्थी शोभिका च सा।
जाङ्गलं पाण्डुभागं च मांसैर्विभजितैरिव ॥ ४१९ ॥

पृष्ठवंशस्य पार्श्वाभ्यां मांसमत्युच्छ्रितं स्थिरम्।
द्रोणा भवति पृष्ठे च सर्वाङ्गोपचिता दृढः ॥ ४२० ॥

पञ्चमी द्रोणिका द्वे(त्वे)षा शोभा निर्दिश्यते परा ।
पञ्चमीतः परं यस्य मांसकाये प्रवर्धते ॥ ४२१ ॥

स मेदुरोऽश्वो विज्ञेयो मांसवृद्ध्या तु सर्वतः ।
स्थूलश्वासः स भवति गुरुप्रक्रमणो हयः ॥ ४२२ ॥

न कर्मकाले योद्धाऽसौ न च पृष्ठेन चाधनिः ।(?)
अभिसंपन्नमांसस्य विकारोऽप्युपजायते ॥ ४२३ ॥

उष्णं न सहतेऽत्यर्थं छायाकामः पिपासितः ।
भिन्नं पुरीषं सृजति बहुमूत्रो न चाशुगः ।
मात्रया योजयेत्तस्मात्क्षीणमश्वं यथाक्रमम् ॥ ४२४ ॥

अत्यर्थशोभां क्षपयेत् युक्तां शोभां च रक्षयेत् ।
शोभाः पञ्च हये प्रोक्ता वाजिशास्त्रानुसारतः ॥ ४२५ ॥

अत.परं प्रवक्ष्यामः स्वेदो यैः कारणैर्भवेत् ।
वहतां वाजिनां वेगात्स्वेदो भवति कर्मणा ॥ ४२६ ॥

वाततः पित्ततश्चैव श्लेष्मतश्च तृतीयकः ।
वातिको मधुवर्णस्तु प्रशस्तो वाजिनां सदा ॥ ४२७ ॥
पित्तजस्तैलवर्णस्तु प्रशस्तः सोऽपि कीर्तितः ।
पाण्डरः श्लेष्मजोऽपथ्यं सदानिष्टश्च वाजिनाम् ॥ ४२८ ॥
संसृष्टस्त्रिभिरेतैस्तु स्वेदो ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।
अथोच्यते तुरङ्गाणां प्रदेशेषु शुभाशुभम् ॥ ४२९ ॥
लक्षणं हयशास्त्रज्ञसंमतं मुनिभाषितम् ।
मुखं प्रसिद्धं तुंगं च चतुरस्तं(स्रं) समाहितम् ॥ ४३० ॥
ऋजु तन्वायतं चैव तुरगस्य प्रशस्यते ।
विपरीतमतः स्याच्चेदप्रशस्तं च तद्भवेत् ।
आस्यं च संवृतं श्लिष्टं सुमहच्च सुगन्धि च ॥ ४३१ ॥
अकालपोथशुष्कं च तुरगस्य प्रशस्यते ।
तदास्यं शस्यते यच्च लाजास्यमिव पाटितम् ॥ ४३२ ॥

विपरीतगुणं चास्यमशुभं परिकीर्त्तितम् ।
जिह्वा तन्वी चला भद्रा गुरुर्दीर्घा समाहिता ॥ ४३३ ॥(?)

मृदुश्लक्ष्णा च रक्ता च श्वजिह्वेव प्रशस्यते ।
यत्र क्वचिद्धवेतावत्कृष्णजिह्वास्तुरङ्गमाः ॥ ४३४ ॥

तेनार्था न प्रवर्ध[ध्य]न्ते कुलान्तकरणश्च सः ।
अल्पेनापि स कृष्णेन कुलान्तकरणश्च सः ।
बहुजिह्वस्तु यो वाजि[जी] स्वामिनं घातयेत्तु सः ॥ ४३५ ॥

यमजिह्वश्च यो वाजि[जी] भर्तुरर्थापहश्च सः ।
स्निग्धं तालु सुगम्भीरं रक्तं तनु च पूजितम् ॥ ४३६ ॥

तीव्ररागं बहुव्यापि स्निग्धं चापि महाफलम् ।
बालार्कसदृशं यच्च शोणपद्मदलोपमम् ॥ ४३७ ॥

प्रवालाङ्कुरवर्णं वा स्निग्धं तालु महाशुभम् ।
अर्थसिद्धिकरं भर्तुरारोग्यप्रदमुत्तमम् ।
श्वेतादयो न शस्यन्ते वर्णाः सर्वे च तालुनि ॥ ४३८ ॥

तालुकैः कृसरैर्वापि बिन्दुभिश्चित्रितं सदा ।
यस्य तत्तालु कल्माषं सोऽश्वः क्लेशकरो भवेत् ॥ ४३९ ॥

यत्कृष्णरेखया व्याप्तं प्रान्ते मध्येऽप्यनिन्दितम् ।
परिणद्धं च तत्तालु भर्तुःक्लेशावहं च तत् ॥ ४४० ॥

तिलच्छायं च यत्तालु कृसरं तत्प्रचक्षते ।
गृहनाशं वित्तनाशं निर्दिशेत्तेन तालुकम् ॥ ४४१ ॥

तालुदेशो भवेद्यस्य कृष्णः सोऽश्वः पराजयम् ।
निर्दिशेत्स्वामिनस्तस्माद्वर्जयेत्तं रणे नृपः ॥ ४४२ ॥

भर्तुर्वधोऽर्धकृष्णे च तिर्यक्कृष्णे च वामतः ।
राज्ञो बन्धनमादेश्यं दक्षिणे तु सुतक्षयः ॥ ४४३ ॥

निर्वाणाङ्गारवर्णाभे राज्यभ्रंशं समादिशेत् ।
कालतालुर्भवेद्यस्तु तं चापि तुरगं बुधः ॥ ४४४ ॥

न क्रीडायाश्च गृह्णीयात्कुलश्रेष्ठं निहन्ति सः ।
अग्राह्यः कीर्तिनस्तस्मात्तुरगः कालतालुकः ।
तमारुह्य हयं याता न जीवति कदाचन ॥ ४४५ ॥

समानवर्णे वर्णस्य तालु वाहस्य यद्भवेत् ।
एकवर्णेतथा तस्य फलमल्पं प्रचक्षते ॥ ४४६ ॥

सुनासयुक्तोत्पतिता श्लक्ष्णा रक्ता समाहिता ।
स्थिरा निरूपदिग्धा च स्निग्धवर्णा च पूजिता ॥ ४४७ ॥

दशनाश्च समा वृत्ताः सुस्निग्धाभ्यन्तरोन्नताः ।
अनुन्नताश्च सुव्यक्तव्यञ्जनाः संहता दृढाः ॥ ४४८ ॥

स्वभावान्मधुवर्णाश्च तुरगस्याभिपूजिताः ।
अचितैर्दशनैर्वाजी भर्तुःसर्वार्थनाशकः ॥ ४४९ ॥

वाजिनाशुचिदन्तेन पानस्यान्नस्य च क्षयः ।
वक्त्रजैर्मुकुलैर्वाजी विज्ञेयो वित्तनाशनः ॥ ४५० ॥

द्विजैस्तु विषमैर्वाजी पुत्रघ्नः परिकीर्तितः ।
द्वितीयवर्षमारभ्य यावत्पञ्चमवत्सरम् ॥ ४५१ ॥

उत्पत्तिकालो दन्तानां मुनिभिः परिकीर्तितः ।
पञ्चमान्तेऽपि चेद्दन्ताः कतिचिन्नैव वाजिनः ।
हीनदन्तः स विज्ञेयो मित्रघ्नो दारदूषण ॥ ४५२ ॥

उभाभ्यां दन्तपालिभ्यां यस्यैकोऽभ्यधिको भवेत् ।
तं करालं विजानीयादधरोत्तरसंज्ञितम ॥ ४५३ ॥

अधरेषु करालेषु [उ]युभयं भर्तुरादिशेत् ।(?)
उत्तरेषु करालेषु भर्ता जीयेत शत्रुभिः ॥ ४५४ ॥

विरला विषमा दन्तास्तीक्ष्णाग्रा यस्य वाजिन. ।
स करालः कुलश्रेष्ठं निहन्यात्तुरगाधमः ॥ ४५५ ॥

तुरगोऽधिकदन्तश्च प्रजाघ्नो भर्तृनाशनः ।
अप्रशस्तेन रूपेण दन्तमूलादद्विजोऽधिकः ॥ ४५६ ॥

निर्गतो यस्य सोऽश्वस्तु कलिदन्तः कुलान्तकृत् ।
हातव्यपतने विद्यान्न शुभ नाशुभं फलम् ॥ ४५७ ॥

दंष्ट्रापतनभङ्गेषु लक्षणं कथ्यते पुनः ।
राजपत्नीवधं वामे दक्षिणे मन्त्रिदूषणम ॥ ४५८ ॥

उत्तराधरयोर्दंष्ट्रे भज्येते यस्य दक्षिणे ।
ताभ्यां मन्त्रिक्षयं विद्याद्वामायां मन्त्रिदूषणम् ।
उत्तरा दक्षिणा यस्य वामाप्यधरजा पतेत् ॥ ४५९ ॥

ताभ्यां जनपदो नश्येदधराभ्यां पुरक्षयः ।
यथात्वधरजे दंष्ट्रे भज्येते वाजिनः समे ॥ ४६० ॥

पार्थिवस्याभिषिक्ताया देव्यास्तत्र वधो भवेत् ।
यस्यैव तूत्तरा दंष्ट्रा भज्यतेऽश्वस्य दक्षिणे ॥ ४६१ ॥

युवराजवधायैषा राजकन्यावधाय वा ।
दंष्ट्राणां तिसृणां भङ्गे नृपतेर्वधमादिशेत् ॥ ४६२ ॥

दंष्ट्राश्चतस्रो भज्यन्ते युगपद्यस्य वाजिनः ।
सामात्यस्य सराष्ट्रस्य राज्ञस्तस्य भयं भवेत् ॥ ४६३ ॥

दक्षिणे चोत्तरे दंष्ट्रे द्वे चाप्यधरजे समे ।
भज्येते युवराजो वा राजा वाथ विनश्यति ॥ ४६४ ॥

स दंशस्तूत्तरो यस्य युगपद्भज्यते यदा ।
क्षुद्भयं तत्र जानीयात्पुरे राष्ट्रे च दारुणम् ॥ ४६५ ॥

अमङ्गल्यश्च सोऽप्यश्वो न भवेद्राजवाहनः ।
यागाश्वेषूत्तमाश्वेषु फलं संपूर्णमिष्यते ।
मध्यमे फलमर्धं स्याच्छेषे स्वल्पफलोदयः ॥ ४६६ ॥

व्याधिना जरया चैव भङ्गेषु पतनेषु च ।
दन्तानां नाशुभं ज्ञेयमेकद्विपतनेऽपि वा ॥ ४६७ ॥

यत्तु कल्पे वयस्थे वाप्यकस्मादभिघाततः ।
पतनं मुनिभिस्तावदशुभं परिकीर्तितम् ॥ ४६८ ॥

तिथिनक्षत्रयोगेषु लघुष्वथ शिवेषु च ।
फलादयो यथो[द्दि]दिष्टः स एवाल्पफलो भवेत् ॥ ४६९ ॥

सुवर्णगोप्रदानैश्च द्विजानां तर्पणेन वा ।
शान्तिपुण्याहहोमैश्च शमयेद्यत्नवान्नृपः ॥ ४७० ॥

चतुरस्रं समं वृत्तं प्रमाणं शुभमिष्यते ।
विपरीतगुणं भर्तुः सर्वानर्थकरं भवेत् ॥ ४७१ ॥

प्रोथस्समो मृदुर्वृत्तो गुरुः श्लक्ष्णस्समाहितः ।
तनुर्मध्योन्नतश्चैव सुश्लिष्टस्य (श्च) प्रशस्यते ॥ ४७२ ॥

कृष्णप्रोथश्च यो वाजी स्वामिनं बान्धवैस्सह ।
स नाशयति वेगेन तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।
उष्णोच्छ्वासौ महान्तौ च संवृत्तौ मृदुलौ समौ ॥ ४७३ ॥

वृत्तौ श्लक्ष्णौ च विज्ञेयौ प्रशस्तौ नासिकापुटौ ।
विपरीतगुणौ तौ चेदप्रशस्तगुणौ बुधैः ॥ ४७४ ॥

तनुत्वग्रोमनिर्मांसा घोणा वाहस्य पूजिता ।
समांसा रूक्षरोमत्वक् न प्रशस्ता च वाजिनः ॥ ४७५ ॥

ओष्ठौ श्लक्ष्णौ न वलितौ मृदुकौ पीनसंस्थितौ ।
नातिलम्बौ प्रशस्तौ च दशनाच्छादनावुभौ ॥ ४७६ ॥

वक्त्रौ च वलितौ रूक्षौ लम्बमानौ च दुःखदौ ।
कृष्णोष्ठः स्याच्च भर्तृघ्नः तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ४७७ ॥

सृक्कणी महती पूज्ये सुश्लिष्टे संवृते घने ।
समे च्छिद्रे च ऋजुनी वैपरीत्येऽवहारके ॥ ४७८ ॥

सृक्कणी च यदा कृष्णे स्वामिनो वधबन्धनम् ।
निर्दिशेच्च तदा विद्वान् तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ४७९ ॥

समं निरूपदिग्धं च रोमशं चिबुकं शुभम् ।
विपरीतगुणं चेत्स्यात्स्वामिनोऽनर्थकारकम् ।
मग्नमांसशिरास्नायू अश्रुपाते शुभे मते ॥ ४८० ॥

विपरीते तु ते भर्तुः सर्वानर्थकरे मते ।
मणिवैडूर्यवर्णाभे विशाले मधुसन्निभे ॥ ४८१ ॥

स्निग्धे हिरण्यसदृशे शुद्धे च स्फटिकप्रभे ।
मल्लिकाभे सय्यु(मयू)रोष्ट्रकलविङ्काक्षिसन्निभे ॥ ४८२ ॥(?)

क्रौञ्चतित्तिरिनेत्राभे वारणाक्षिनिभे तथा ।
कुरङ्गहंसनेत्राभे टिट्टिभाक्षिनिभे तथा ॥ ४८३ ॥

महती तनुपक्षान्ते श्वेते कृष्णान्तरे तथा ।
पारावताक्षिप्रतिमे प्रशस्ते हयलोचने ॥ ४८४ ॥

एवंविधानि नेत्राणि येषां स्युर्वाजिनां पुनः ।
भर्ता तेषां च विजयी सर्व(कामा)कर्मार्थदाश्च ते ॥ ४८५ ॥

अस्थूलान्यक्षिकूटानि शुभान्यविषमाणि च ।
भर्तुरर्थहराणि स्युः स्थूलानि विषमाणि च ॥ ४८६ ॥

पृथुः स्निग्धा समा चैव मल्लिकापुष्पसन्निभा ।
राजी यस्य च पर्यन्ते सुपरिक्षिप्ततारके ।
स हयो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिर्यस्य च कालिका ॥ ४८७ ॥

तेन मित्राणि वर्धन्ते कोशाश्च स्वामिनस्तथा ।
काकाक्षान् गृध्रनेत्रांश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४८८ ॥

प्रियास्तेन प्रदुष्यन्ति कोशो भर्तुश्च दीर्यते ।
संग्रामे तैश्च यो गच्छेन्न स जीवन्निवर्तते ॥ ४८९ ॥

ये तु रूक्षविशालाक्षा भेकाक्षा मधुपिङ्गलाः ।
मूषिकोलूकमत्स्याक्षा वराहवृषभेक्षणाः ॥ ४९० ॥

जिह्माक्षाः क्रूरनेत्राश्च पिङ्गलाक्षाश्च वाजिनः ।
अनिर्वृतिकरा भर्तुः कुलान्तकरणाश्च ते ॥ ४९१ ॥

जीवान्ते चैव संग्रामे भर्तारं घातयन्ति ते ।
शुभं शुभेतरं चैव नयनं यस्य वाजिनः ॥ ४९२ ॥

शुभैकाक्षं तु त विद्याद्दुःशीलं कलहप्रियम् ।
एकं प्रशस्तमेकं च विरूपं यस्य लोचनम् ॥ ४९३ ॥

संग्रामे वर्जयेत्तं तु सूकरं(लं) कलहप्रियम् ।
दृष्टी तन्वायते श्लक्ष्णे नोत्वणे च समे शुभे ।
अधोगते च ये दृष्टी विपरीते च नो शुभे ॥ ४९४ ॥

घाटे शुभे च निर्मांसे तनुरोमत्वचे (ची) च ये ।
सर्वानर्थकरे भर्तुः मांसले रूक्षरोमणी ॥ ४९५ ॥

ललाटमायतोत्तानं निर्मांसं पृथुलं समम् ।
आनुपूर्व्यायतं चैव निर्वलीकं च पूजतम् ॥ ४९६ ॥

यशोऽर्थकुलरत्नानां स्वामिनश्च विवर्धनम् ।
इतस्तु विपरीतं चेदशुभं परिकीर्तितम् ॥ ४९७ ॥

गोविषाणाग्रसंस्थानं करीराग्रोपमं तथा ।
चर्मलीलाकृति तथा चूतस्यास्थिनिभं तथा ॥ ४९८ ॥

करांगुलिनिभं वापि स्थूलं वाप्यथवा कृशम् ।
कठिनं मृदु वा ह्रस्वं दीर्घं वापि च यत्पुनः ॥ ४९९ ॥

ललाटे सटमध्ये वा मस्तके वा स्तुवेऽपि वा ।
अतोऽन्यतमसंस्थानमतोऽन्यतमदेशजम् ॥ ५०० ॥

यस्य तं शृङ्गिणं विद्याद्राष्ट्रभर्तृविनाशनम् ।
यस्मिंस्तु देशे सोऽश्वस्तु स च देशो विनश्यति ।
तस्मात्तं च रिपोर्देशे त्यक्त्वा शान्तिं प्रयोजयेत् ॥ ५०१ ॥

मांसकीलं च तं छित्वा सुवर्णेनाग्निरूपिणम् ।
तत्स्थाने च दहेद्वह्नौ हुत्वा संपूज्य च द्विजान् ॥ ५०२ ॥

तमश्वं प्रतिगृह्णीयादिति कश्चित्प्रभाषते ।
न चास्य विद्यते किञ्चित्प्रतिघाताय लक्षणम् ॥ ५०३ ॥

इत्याह भगवान् गार्ग्यः तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।
स्तुवस्तुल्योऽशुभिः केशैः विषमैर्मृदुभिस्तथा ॥ ५०४ ॥

वृत्तदीर्घतनुस्निग्धैरुपेतस्त्वभिपूजितः ।
इतोऽन्यथा गुणो भर्तुः सर्वानर्थकरो भवेत् ॥ ५०५ ॥

शिरस्समं सुवृत्तं च शस्तं निन्द्यमतोऽन्यथा ।
ह्रस्वता कर्णयोश्चैव मृदुता तीक्ष्णता तथा ॥ ५०६ ॥

न दीर्घरोमता चैव प्रशस्तेति प्रकीर्तिता ।
इतस्तु विपरीतौ यौ कर्णौ तौ न शुभप्रदौ ॥ ५०७ ॥

त्रिकर्णो च परित्याज्य इति शास्त्रविदां मतम् ।
केशैर्यस्य प्रकीर्णैस्तु सीमन्त इव दृश्यते ।
तं मुक्तकेशमारुह्य शूरः कापुरुषो भवेत् ॥ ५०८ ॥

आमण्डलौ श्लिष्टमासौ मग्नस्नायू शुभौ करौ ।
इतोऽन्यथागुणौ तौ च भर्तुस्सर्वार्थहारकौ ॥ ५०९ ॥

मग्नमांससिरास्नायू शंखौ शस्तौ समौ च तौ ।
इतोऽन्यथागुणौ तौ च भर्तुः सर्वार्थहारकौ ॥ ५१० ॥

आनुपूर्व्यायतौ गण्डौ [नो]नेल्बणौ च समौ शुभौ ।
तनुरोमत्वचौ भर्तुरन्यथा हानिदौ मतौ ॥ ५११ ॥

आयते च हनूचक्रे चक्रवृत्ते घने शुभे ।
युक्तानुपूर्वोपचिते विपरीते च हानिदे ॥ ५१२ ॥

समश्च नोपदिग्धश्च निगालो विषदः शुभः ।(?)
अतस्तु विपरीतो यो निगालस्सोऽशुभो मतः ॥ ५१३ ॥

नोल्बणौ निचितौ चैव विदू वाहस्य कीर्तितौ ।
विपरीतगुणौ तौ च स्वामिनोऽकीर्तिदौ मतौ ॥ ५१४ ॥

ग्रीवा शुभान्तरा श्लिष्टा वृत्ता सन्धिसमाहिता ।
उच्चैर्विद्धा विदौ वृत्ता तथा शिरसि चोद्धता ।
क्रुद्धाहिभोगप्रतिमा यस्याश्वस्य समुत्थिता ॥ ५१५ ॥

ग्रीवा शिखिसमानाभा शक्रायुधनिभाऽपि वा ।
सुग्रीवनामा तुरगः स भवेद्राजसाह्वयः ॥ ५१६ ॥

विपरीतगुणा ग्रीवा भर्तुस्सर्वार्थहारिका ।
स्कन्धस्तु परिसंपूर्णः श्लिष्टमांसः पृथुश्शिराः(?) ॥ ५१७ ॥

बहुमांसः सुसंश्लिष्टः स्थिरमांसश्च पूजितः ।
विपरीतगुणः स्कन्धो भर्तुस्सर्वार्थहारकः ॥ ५१८ ॥

केसरं च मृदु स्निग्धं वाजिनः शुभदं मतम् ।
आजन्मकेसरं यस्य वाजिनो नैव जायते ॥ ५१९ ॥

भर्तुः कुलवधं कृत्वा ततः पश्चाद्विनश्यति ।
सुश्लिष्टौ गूढजतुकौ काकसादौ सुसंहितौ ॥ ५२० ॥

भर्तुर्यशोवृद्धिकरौ विपरीतौ च दुःखदौ ।
परिपूर्णसमं पीनं ककुदं शुभमिष्यते ॥ ५२१ ॥

आयतं पृथु संश्लिष्टं युक्तमांसं च पूजितम् ।
विपरीतगुणं यच्च ककुदं तच्च दुःखदम् ।
पृष्ठ्वासनं च सुखदं विपरीतं च दुःखदम् ॥ ५२२ ॥

पृष्ठमंगुष्ठविनतं रज्जुवंशसमन्वितम् ।
विनतं च प्रशस्तं स्यात्परिपूर्णं दृढं पृथु ॥ ५२३ ॥

विपरीतगुणं पृष्ठं भर्तुस्सर्वार्थहारकम् ।
अंसौ पीनौ समौ श्लिष्टौ पृथुलौ चाभिपूजितौ ॥ ५२४ ॥

विपरीतगुणौ तौ च भर्तुरत्यन्तदुःखदौ ।
कण्ठो वृत्तः समश्लिष्टः पूजितस्तनुरायतः ॥ ५२५ ॥

इतोऽन्यथागुणः कण्ठो भर्तुस्सर्वार्थहारकः ।
स्थूलास्थि पृथुलोत्तानं विशालं बहुलं स्थिरम् ॥ ५२६ ॥

उरः पीनं प्रशस्तं स्याद्विपरीतं च दुःखदम् ।
क्रोडो महत्तरः स्थूलः प्रशस्तो दुःखदो मतः ॥ ५२७ ॥

बाहू दीर्घौ च पीनौ च घनौ वृत्तावृजू समौ ।
विभक्तौ चानुपूर्व्या च श्लिष्टसन्धी च पूजितौ ॥ ५२८ ॥

इतोऽन्यथागुणौ तौ च पातुस्सर्वार्थनाशनौ ।
जानुनी च समे वृत्ते निर्मांसे सुस्थिरे घने ।
समाहिते प्रतिच्छन्ने समश्लिष्टे च पूजिते ॥ ५२९ ॥

इतोऽन्यथागुणे ते च भर्तुरत्यन्तदुःखदे ।
जंघे वृत्ते च दीर्घे च निर्मांसे ऋजुके घने ॥ ५३० ॥

मग्नस्नायुसिराश्लिष्टे विशुद्धे चाभिपूजिते ।
विपरीतगुणे जंघे पातुस्सर्वार्थहारके ॥ ५३१ ॥

अस्थूलगूढसन्धीका दीर्घा तीक्ष्णा च पूजिता ।
प्रतिच्छन्ना कलाश्लिष्टा विपरीता च दुःखदा ॥ ५३२ ॥

कूर्चौ मृदू प्रतिस्तब्धौ वृत्तौ ह्रस्वौ सुपजितौ ।
विपरीतगुणौ तौ च पातुस्सर्वार्थनाशनौ ॥ ५३३ ॥

कुष्ठिका च समा वृत्ता ह्रस्वा श्लिष्टा समाहिता ।
ईषन्मध्योन्नता चापि प्रतिच्छन्नसिरा तथा ॥ ५३४ ॥

पूजिता विपरीता चेत्पातुरत्यन्तदुःखदा ।
खुरास्तु बहुलास्तुङ्गा वृत्ता ह्रस्वा दृढास्तथा ॥ ५३५ ॥

समुद्गिरश्शिष्टपुटाः खरस्येव शफास्तथा ।
अवनीकाः समाः श्लिष्टा न खण्डस्फुटिताः स्थिराः ।
एकवर्णाःसिता रक्ताः कृष्णा वाप्यथ पूजिताः ॥ ५३६ ॥

तलमध्ये च गम्भीराः शिलातलनिभैस्तलैः ।
निमग्नह्रस्वमण्डूका विभक्ता नखसन्धिषु ॥ ५३७ ॥

कठिनानेकवर्णाश्च वृत्ताय:खण्डसन्निभाः ।
समाः श्लक्ष्णास्समन्ताच्च पादरोगैर्विवर्जिताः ॥ ५३८ ॥

खुरा यस्य प्रदृश्यन्ते रोमच्छन्नास्समन्ततः ।
आच्छादको नाम हयः स गृहे यस्य तिष्ठति ।
तेन मित्राणि वर्धन्ते वसुमान् पुत्रपौत्रवान् ॥ ५३९ ॥

द्विखुरं गोखुराकारैः खुरैर्विद्याद्विचक्षणः ।
अथवा सावनीयुक्तैर्निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् ॥ ५४० ॥

अयं खलु न संग्राह्यो नृपेण शुभमिच्छता ।
न प्रशस्तः पञ्चशफः स त्याज्यो मुनिभिः स्मृतः ॥ ५४१ ॥

नृपं राष्ट्रं बलं सर्वं नाशयेन्नात्र संशयः ।
सुविलंबि सुवृत्तं च जठरं गतिपूजितम् ॥ ५४२ ॥

मण्डूककुक्षिस्तुरगो यश्च कूर्मोदरो भवेत् ।
सर्पोदरो यश्च भवेत् यश्च स्याड्डुडुभोदरः ॥ ५४३ ॥

यवमध्यो भवेद्यश्च यश्च स्यात्पिटकोदरः ।
(पेडा इति यस्य ख्यात पिटकः पेटकः पेटा इत्यमरः ।(?)
एते च सर्वे विज्ञेया वाजिनः स्वामिघातुकाः ॥ ५४४ ॥

दीर्घे च पार्श्वे निश्छिद्रे परिपूर्णे समे स्थिरे ।
वृत्ते मृदङ्गपट्टैव श्लिष्टमांसे सुपूजिने ॥ ५४५ ॥

विपरीतगुणे ते च पातुरत्यन्तदुःखदे ।
जघनं च महावृत्तं चतुरश्रं पृथुत्रिकम् ॥ ५४६ ॥

संवृतं सममच्छिद्रमुच्चैर्बन्धं च पूजितम् ।
विपरीतगुणं यच्च जघनं तच्च दुःखदम् ॥ ५४७ ॥

जघनं मग्न नीरोगं तुरगस्य प्रशस्यते ।
इतोऽन्यथागुणं तच्च तुरगस्य न शस्यते ॥ ५४८ ॥

पुच्छं वृत्तं च ह्रस्वं च बन्धमुच्चैस्समाहितम् ।
ऋज्वानुवर्तितं चैव मृदुवालं च पूजितम् ॥ ५४९ ॥

विपरीतगुणं पुच्छं पातुरर्थस्य हारकम् ।
आजन्म वाजिनो यस्य वालो नैव च जायते ॥ ५५० ॥

भर्तुःकुलवधं कृत्वा स च पश्चाद्विनश्यति ।
मूले निमग्ना वृद्धा च तन्वावर्ता च वर्तिका ॥ ५५१ ॥

पूजितात्यर्थदीर्घा च स सादयति तत्कुलम् ।
गुदं च वृत्तं ह्रस्वं च सुखदं परिमण्डलम् ॥ ५५२ ॥

इतोऽन्यथागुणं भर्तुः विपरीतफलप्रदम् ।
स्फिक्पिण्डौ तु समौ पीनौ घनौ वृत्तौ समाहितौ ॥ ५५३ ॥

संपिण्डितौ न विक्षिप्तौ तुरगस्याभिपूजितौ ।
अतोऽन्यथागुणौ तौ च भर्तुरन्य(र्थ)स्य नाशनौ ॥ ५५४ ॥

गुरुस्समाहिता श्लक्ष्णा समा दीर्घा च सावनी ।
पूजिता विपरीता चेदसावत्यन्तदुःखदा ॥ ५५५ ॥

सुवृत्ता चैव पीना च कटिर्द्धन्या प्रकीर्तिता ।
इतोऽन्यथा या तु भवेदधन्या सा प्रकीर्तिता ॥ ५५६ ॥

समौ समाहितौ श्लिष्टौ नोल्बणौ वृषणौ शुभम् ।
वृत्तौ बिल्वप्रमाणौ च नलंबावतिपूजितम् ।
अमुष्कस्य यदाश्वस्य भवेन्मुष्कद्वयं पुनः ॥ ५५७ ॥

तदा भर्तुर्जयं विद्याद्राज्यलाभं च भर्तरि ।
विषमौ तु यदा मुष्कौ दृश्येते वाजिनस्समौ ॥ ५५८ ॥

सुनोत्पत्तिर्जयश्चैव महासिद्धिकरश्च सः ।
एकमुष्को यदा वाजी द्वितीयेनेह युज्यते ॥ ५५९ ॥

मित्रार्थलाभजननो भर्तुः कुलयशस्करः ।
द्वितीयाब्दात्समारभ्य यावत्पञ्चमवत्सरम् ॥ ५६० ॥

मुनिभिर्मुष्कयोश्चैव संभवो वाजिनां स्मृतः ।
यदा कालेन वाहस्य मुष्को नैवोपजायते ॥ ५६१ ॥

अमुष्क इति तं विद्यात्सर्वकर्मसु निन्दितम् ।
विरोधं नैव यो याति दृष्ट्वाशं [श्वं] मुष्कवर्जितम् ॥ ५६२ ॥

इन्द्रो वृद्धिः परित्याज्यो भर्तुःकुलविनाशनः ।
अमुष्कोऽश्वोऽतिमङ्गल्यः कपिमुष्कोऽर्थनाशनः ॥ ५६३ ॥

एकमुष्कः प्रभुं हन्यादधिमुष्कश्च भर्तृहा ।
हीनातिरिक्तवृषणो यस्य तिष्ठति वेश्मनि ।
पुत्रघ्नश्चापि भवति स्वामिनं चापि घातयेत् ॥ ५६४ ॥

रोमाञ्चिताभ्यां मुष्काभ्यां भर्तु कुर्याद्धनक्षयम् ।
विषमाभ्यां च मुष्काभ्यां कुर्याद्भर्तुस्सुतक्षयम् ॥ ५६५ ॥

द्वाभ्यां यस्य तु मुष्काभ्यामन्यः संदृश्यते पुनः ।
एको द्वौ वा त्रयो वाथ भर्तुस्तस्य महद्भयम् ॥ ५६६ ॥

व्याधिक्लेशौ मृतिश्चापि तेनाश्वेनैव जायते ।
द्वाभ्यामेव तु मुष्काभ्यामेकं नश्येत दक्षिणम् ॥ ५६७ ॥

तेन मित्रविनाशं च कुलनाशं विनिर्दिशेत् ।
वामे प्रणष्टे वृषणे भर्तुर्मृत्युभयं भवेत् ॥ ५६८ ॥

द्वाभ्यामेव प्रणष्टाभ्यां राजराष्ट्रभयं भवेत् ।
श्वेतः श्वेतानुवर्णो वा चित्रमुष्कस्तुरङ्गमः ॥ ५६९ ॥

स भर्तारं ससन्तानं घातयित्वा विनश्यति ।
मेढ्रं ह्रस्वं मृदु स्थूलं वृत्तं श्लक्ष्णं समं स्थिरम् ॥ ५७० ॥

महामुखं चैकवर्णं संवृतं चाभिपूजितम् ।
विपरीतगुणं मेढ्रं स्वामिनोऽत्यन्तदुःखदम् ।
कृष्णमेढ्रो भवेद्यस्तु भर्तृघ्नः स च कीर्तितः ॥ ५७१ ॥

समाहितः सुजातश्च न लंबो न च विद्युतः ।
मूत्रकोशः शुभोऽश्वस्य वृत्तः सुश्लिष्टमेहनः ॥ ५७२ ॥

मूत्रकोशस्य पार्श्वस्थौ स्तनौ गोस्तनसन्निभौ ।
यस्याश्वस्य स्तनीभा(स)स्यात् कृत्स्नराष्ट्रविनाशकः ॥ ५७३ ॥(?)

नाशयत्येष राजानं तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।
नाभिर्वृत्ता शुभा स्निग्धा न निम्ना नैव चोल्बणा ॥ ५७४ ॥

जलावर्त इवावृत्ता सुश्लिष्टा चाभिपूजिता ।
विपरीतगुणा नाभिः पातुरत्यन्तदुःखदा ॥ ५७५ ॥

आनुपूर्व्यायतं पीनं शोभनं चोरुकद्वयम् ।
विपरीतमतः स्याच्चेद्विपरीतफलप्रदम् ॥ ५७६ ॥

जंघादयोऽप्यवयवाः पूर्वमुक्ता विशेषतः ।
तथैवापरकायस्य बोद्धव्यास्ते गुणान्विताः ॥ ५७७ ॥

बडवायाश्च वैशेष्यं कथ्यते ह्यधिकं च यत् ।
ऋजु पृथ्वायता श्रोणी स्वाचिता संभृता घना ।
प्रशस्ता विपरीता च विपरीतफलप्रदा ॥ ५७८ ॥

योनिश्शुभा मनोज्ञा च योनिदोषविवर्जिता ।
निर्मांसा पूतिगन्धा वा विरूपा दोषसंयुता ॥ ५७९ ॥

घनं सुजातं विपुलं सममूढः प्रशस्यते ।
विपरीतगुणं चेदं विपरीतफलप्रदम् ॥ ५८० ॥

नासन्नौ नातिविक्षिप्तौ शुभौ नातिविलंबिनौ ।
शस्तौ स्थिरौ सुवृत्तौ च सुक्षीरौ च समौ स्तनौ ॥ ५८१ ॥
विपरीतगुणौ तौ च भर्तुस्सर्वार्थहारकौ ।
अश्वस्य दक्षिणे पार्श्वे लक्ष्यतां तु शुभाशुभम् ॥ ५८२ ॥
वामेऽश्वायाश्च विज्ञेयं लक्षणं शस्तनिन्दितम् ।
एकैकशः प्रदेशानामुक्तं च शुभनिन्दितम् ॥ ५८३ ॥
अथोच्यते प्रदेशानां समवायगुणं फलम् ।
पायू जंघा विदू कायो जानुनी खुरकुष्ठिकाः ॥ ५८४ ॥
वर्तकोरू च दंष्ट्रा च दशांगं यस्य वाजिनः ।
वृत्तं भवति सोऽश्वः स्यादायुष्मान् राष्ट्रभृत्तथा ।
दीर्घाणि च प्रशस्यन्ते पार्श्वे ग्रीवा मुखं विदुः ॥ ५८५ ॥
बाहू जिह्वा च वालाश्च जंघा चाष्टौ हयस्य च ।
अष्टदीर्घो भवेच्छ्रेष्ठः सदा भवति तूर्णगः ॥ ५८६ ॥
प्रोथकर्णौ च पृष्ठं च वृषणौ कुक्षि(ष्ठि)काः खुराः ।
गुदो मेढ्रं च ह्रस्वाणि पूज्यन्तेऽष्टाविति स्थितिः ॥ ५८७ ॥

आरोग्यप्रकृतिस्त्वष्टह्रस्वो भवति नित्यदा ।
जिह्वाप्रोथोष्ठसृक्काणि वालरोमाणि केसरम् ॥ ५८८ ॥

सु(सू)ना चाष्टौ च पूज्यन्ते तनूनि च मृदूनि च ।
यस्याष्टौ च मृदूनि स्युः मृदुस्स स्यात्तुरङ्गमः ॥ ५८९ ॥

ललाटमासनं नेत्रे स्कन्धो वक्षस्तथा घ(क)टिः ।
उदरं सप्त चैतानि प्रशस्यन्ते पृथूनि च ॥ ५९० ॥

भवेत्सप्तपृथुर्योऽश्वः स बलिष्ठतमः स्मृतः ।
वदनं जघनं वक्षो नेत्रे नासापुटं शिरः ॥ ५९१ ॥

षडेतानि तुरङ्गाणां सुशुभानि महान्ति च ।
षण्महान्सत्वसंपन्नः सदा भवति तूर्णगः ।
दन्ता नेत्रे च कर्णौ च खुराश्चाथ स्वरास्तथा ॥ ५९२ ॥

स्निग्धान्येतानि पूज्यन्ते सदा पञ्चैव वाजिनाम् ।
पञ्चस्निग्धस्तथा स्वस्थस्तिग्मिश्चुश्चातिवीर्यवान् ॥ ५९३ ॥

पायुर्नासापुटौ मुष्कौ शस्यन्ते परिमण्डलाः ।
त्रिमण्डलश्च योऽश्वः स्याद्धृतिमान्स तुरङ्गमः ॥ ५९४ ॥

त्रीण्युत्तानानि श्रेष्ठानि ललाटं दन्तवक्षसी ।
भवेत्तु त्रिभिरुत्तानैः सारवांश्च तुरङ्गमः ॥ ५९५ ॥

योऽश्व लक्षणसंपन्नं स्थितं शुभकरं त्यजेत् ।
स्थानाद्भ्रंशमवाप्नोति तस्य भर्ता यथा हयः ॥ ५९६ ॥

यस्य कर्णौ प्रलम्बेने ललाटं भ्रुकुटीकृतम् ।
करालाश्चाधरा दन्ताः कुलश्रेष्ठं स खादति ॥ ५९७ ॥

यस्य मूले हनू रक्ते कर्णौ च परिमण्डले ।
अक्षिकूटे च विस्पष्टे अक्षिणी चाप्यधोमुखे ॥ ५९८ ॥

यस्यैनल्लक्षणं वाहं तं विद्यात्पादलक्षणम् ।
यस्तेन याति संग्रामं न स जीवन्निवर्तते ।
रोमशे च हनू रक्ते चिबुकं गण्डमेव च ॥ ५९९ ॥

स्थूलरोमजटाकेशं भर्तृघ्नं वर्जयेद्रणे ।
सर्वदोषविहीनोऽश्वो गुणैस्सर्वैश्च संयुतः ॥ ६०० ॥

दुर्लभोऽ[यं]ततो ह्यश्व अल्पदोषो गुणोत्कटः ।
दीप्तेन्धने यथा वह्नावीषदार्द्रमपीन्धनम् ॥ ६०१ ॥

नश्येत्तथा भूरिगुणे दोषः स्वल्पोऽपि नश्यति ।
बहुदोषं स्वल्पगुणं जह्यादश्वं प्रयान्ति हि ॥ ६०२ ॥

अब्धौ गङ्गाम्भस इव प्रविष्टस्य गुणाः क्षयम् ।
गुणदोषौ यत्र समौ तत्र मध्यफलं स्मृतम् ॥ ६०३ ॥

यथा शीतोष्णसंयोगे नात्यौष्ण्यं नातिशीतता ।
अथावर्तान्प्रवक्ष्यामो हयानां हयशास्त्रतः ॥ ६०४ ॥

तद्भेदस्थानमानानि शुभाशुभफलानि च ।
यथा हि मारुतावर्तो धरण्यां तृणसञ्चयम् ॥ ६०५ ॥

आवर्तयति वेगेन पांसु[सूं]श्चोद्धरन् भृशम् ।
एवमश्वस्य पवनो व्यानः सर्वशरीरगः ।
आवर्तयति रोमाणि तेनावर्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ६०६ ॥

असंमते तु पवनः समानस्सर्वदेहगः ।
आवर्तयति रोमाणि तेनावर्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ६०७ ॥

संस्थानमष्टधा तेषामावर्तानां तु कथ्यते ।
आवर्तः शुक्तिसंघातौ मुकुलं चावलीढकम् ॥ ६०८ ॥

पादुका पादुकार्धं च शतपादी तथाऽष्टमी ।
जलावर्त इवावर्त शुक्तिः शुक्तिरिवायता ॥ ६०९ ॥

एकाद्बहुसंस्थाना बहवः पिण्डिता यदि ।
रोमजाः स्युस्स संघातः समूह इति वा स्मृतः ॥ ६१० ॥

पद्मोत्पलकजातीनां मुकुलं मुकुलाकृति ।
गवाद्यवलीढसदृशं विज्ञेयमवलीढकम् ॥ ६११ ॥

पादुका पादुकाकारा तदर्धं चार्धपादुका ।
शतपादी च विज्ञेया शतपादवदास्थिता ॥ ६१२ ॥

एवमष्टविधोऽश्वानां रोमजः परिकीर्तितः ।
व्यतिरिक्तं च संस्थानाद्यदन्यदपि दृश्यते ।
सोऽपि रोमविकारः स्याद्भवेत्स्थाने शुभाशुभः ॥ ६१३ ॥

आवर्ता द्विविधा ज्ञेया ध्रुवाध्रुवविभेदतः ।
ध्रुवाध्रुवाणां संभूय त्रयोविंशाधिक शतम् ॥ ६१४ ॥

संख्यास्थानं च संभूय शतं स्यात्तु षडुत्तरम् ।
संख्यास्थाने ध्रुवाणां च भवेतां दशसंख्यके ॥ ६१५ ॥

अध्रुवाणां च संख्या स्यात्त्रयोदश शतं तथा ।
तेषां षण्णवतिस्स्थानान्येषां द्वैविध्यमुच्यते ॥ ६१६ ॥

शुभाशुभविभेदेन विंशतिः स्याच्छुभानि तु ।
षट्सप्ततिश्च निन्द्यानि इति षण्णवतिःस्मृताः ॥ ६१७ ॥

यान्यध्रुवाणां स्थानानि विंशतिः स्युः शुभानि तु ।
भवन्ति रोमजास्तेषु सप्तत्रिंशच्छुभावहाः ॥ ६१८ ॥

षट् सप्ततिश्च निन्द्यानि स्थानान्युक्तानि यानि तु ।
विनिन्द्या रोमजास्तत्र सप्ततिः षट् च संख्यया ।
स्थानात् स्थानं न गच्छन्ति जाताः तिष्ठन्ति ये ध्रुवम् ॥ ६१९ ॥

जाता(श्च)[श्चे] ये प्रजायन्ते रोमजास्ते ध्रुवा मताः ।
प्रपानस्थो ललाटस्थो मस्तके द्वौ तथोरसि ॥ ६२० ॥

रन्ध्रोपरन्ध्रे द्वौ द्वौ तु दशैतांस्तु ध्रुवान् विदुः ।
पुरा दिशः श्रितास्सर्वा हयेष्वावर्तनां गताः ॥ ६२१ ॥

अत्यर्थं पूजितास्त्वेते दशावर्तास्तु वाजिनाम् ।
ध्रुवो दक्षिणभागस्थः प्रपानस्थः प्रदक्षिणः ॥ ६२२ ॥

यस्यावर्तः स सौभाग्यं सव्यस्योर्ध[र्ध्वे] विशेषतः ।
ददाति स्वामिनश्चैव मध्यस्थो विजयं रणे ॥ ६२३ ॥

ललाटस्थो भ्रुवोर्मध्ये यस्यावर्तो ध्रुवस्थितिः ।
स दीर्घायुर्भवेद्वाजी स्वामिनश्च सुखावहः ॥ ६२४ ॥

वामभागश्रितश्चैव वामावर्तोऽथ मध्यतः ।
यस्यावर्तः प्रदृश्येत स दीर्घायुरिति स्मृतः ॥ ६२५ ॥

समौ कटस्योभयतो भ्रुवौ यस्य तु रोमजौ ।
द्व्यङ्गुले कर्णमूला च मस्तक्यौ सुप्रदक्षिणौ ॥ ६२६ ॥

स जीवेच्च चिरं वाजी भर्तुः कामार्थदश्च सः ।
यस्यावर्तौ च शुक्ती च उरस्थौ रोमजा[व]पि ।
यथाभिलक्षणे स्यातां स धन्यः शुभदस्सदा ॥ ६२७ ॥

यस्यावर्तौ प्रदृश्येते चन्द्र(रन्ध्र)योरुभयोरपि ।
चन्द्राख्यौ तु प्रशस्तौ तौ स्यातामायुर्विवर्धनौ ॥ ६२८ ॥

यस्योपचन्द्र(रन्ध्र)जौ स्यातामावर्तौ तु प्रदक्षिणौ ।
उपरिष्टात्तथा नाभेः स दीर्घायुर्धनावहः ॥ ६२९ ॥

विना प्रपानजेनाश्वो भर्तुः कुलविनाशनः ।
लालाटेन विना मोहो मूध्नि(र्ध्र)जाभ्यां शिरोरुजा ॥ ६३० ॥

तमश्वमन्तकं विद्यादमङ्गल्यं विशेषतः ।
पञ्चवर्षाण्यसौ नैव जीवेज्जावंश्च दोषभाक् ॥ ६३१ ॥

वक्षोजाभ्यां विना वाजी भर्तुः पुत्रवधाय च ।
रन्ध्रयोर्जठरे योगान्निर्धनश्चोपरन्ध्रयोः ॥ ६३२ ॥

यस्यापरन्ध्रौ विषमौ वामावर्तौ च रोगदौ ।
विन्यस्तौ स हयो भर्तुर्विज्ञेयो धननाशनः ॥ ६३३ ॥

छिन्नो विमूढो विन्यस्त आवर्तस्तिर्यगायतः ।
ऊनो वापि महान्वापि यश्च स्थानच्युतो भवेत् ।
दुःसंस्थितो विवर्णो वा ध्रुवो यस्य च वाजिनः ॥ ६३४ ॥

निन्द्यः प्रदक्षिणोऽप्येष प्रशस्तो दक्षिणेतरः ।
एक एव द्विधाभूतो विच्छिन्न इव दृश्यते ॥ ६३५ ॥

यःस्थानेषु च सर्वेषु ज्ञेयो विच्छिन्न इत्यपि ।
योऽश्वानामपि संस्थाने निन्दितैरितरैरपि ॥ ६३६ ॥

न शक्यते विनिर्देष्टुं तं विमूढं विनिर्दिशेत् ।
यथोद्दिष्टप्रदेशानां मध्यात्किञ्चिदपाश्रितम् ॥ ६३७ ॥

अल्पस्थं शुभसंस्थानं विन्यस्तमिति निर्दिशेत् ।
रोम्णां विकारो व्यत्यस्तो वक्रभूतश्च यो भवेत् ॥ ६३८ ॥

निन्द्यस्थाने प्रशस्ते वा विज्ञेयस्तिर्यगायतः ।
प्रमाणादवकृष्टश्च हीनश्चैवाधिको भवेत ॥ ६३९ ॥

स्थानच्युतं तं विद्याद्यः प्रदेशादन्यथाश्रितः ।
जातेऽश्वे ये न जायन्ते केचित्केषांचिदेव तु ॥ ६४० ॥

जाताश्चापि प्रणश्यन्ति रोमजास्तेऽध्रुवा मताः ।
द्वे स्थाने सृक्कणी तेषां तयोर्द्वौ रोमजौ स्मृतौ ।
ललाटे चैव चत्वारि स्थानानि पृथगेव हि ॥ ६४१ ॥

तेष्वपि द्वादशावर्ता यमौ त्रेताग्नयस्तु यः ।
त्रिभिर्निश्रेणिका नाम चतुर्भिः चतुरश्रकः ॥ ६४२ ॥

स्थानमेकं स्तवे ज्ञेयं स्थाने द्वे कर्णमूलयोः ।
स्थानं निगालमेकं स्यात्स्थाने केशान्तयोरुभे ॥ ६४३ ॥

तयोः शुक्तिद्वयं विद्यात्कण्ठे चैकं प्रकीर्तितम् ।
श्रीवृक्षो वक्षसि प्रोक्तस्त्वावर्तैः पञ्चभिर्भवेत् ॥ ६४४ ॥

तथैव वक्षसि स्थाने चतुर्भिस्त्रिभिरेव च ।
बाह्वोः स्थाने द्वयं प्रोक्तं तत्रावर्तद्वयं भवेत् ॥ ६४५ ॥

द्वे चोपरन्ध्रयोः स्थाने द्वौ स्थितौ तत्र रोमजौ ।
एवं शुभादिस्थानानि तान्युक्तानि च विंशतिः ॥ ६४६ ॥

भवन्ति रोमजास्तेषु त्रिंशत्सप्ताधिकाः पुनः ।
प्रोथो घोणोत्तरोष्ठेषु काकसाकमुदासने ॥ ६४७ ॥

पृष्ठे गले क्रोडहृदोस्त्रिके पायौ च मावने ।
नाभौ तु संविजानीयादेकैकं चात्र रोमजम् ।
नासापुटे चाश्रुपाते भ्रूकर्णान्तकटेषु च ॥ ६४८ ॥

शंखगण्डहनूचक्रे तथैवं बिन्दुमर्मणि ।
स्कन्धमन्यावहौमेषु जानुकक्षोदरेषु च ॥ ६४९ ॥(?)

पार्श्वयोः पुच्छमूले च तथा स्फिक्पिण्डमुष्कयोः ।
मूत्रकोशे स्थुरायां च विद्याद्द्वौ द्वौ च रोमशौ ॥ ६५० ॥

प्रपाणे चैव जंघायां कलायां कूर्चयोस्तथा ।
चतुरश्चतुरो विद्यात्कुष्ठिकायां तथैव च ॥ ६५१ ॥

यथोक्ता रोमजाश्चैते विनिन्द्याः षट् च सप्ततिः ।
शुभाशुभं ध्रुवेषूक्तमथाध्रुवगतं फलम ॥ ६५२ ॥

वक्ष्यते हयशास्त्रज्ञभाषितं मुनिसमतम् ।
आवर्तौ यस्य सृक्कस्थौ शुक्तिर्वा तस्य वाजिनः ॥ ६५३ ॥

पुत्रान्पौत्रांस्तथा मृष्टमन्नं भर्ता समश्नुते ।
करालिदोषो भवति सृक्कावर्ती(र्तः) तुरङ्गमः ॥ ६५४ ॥

गुणदोषविभागज्ञः एवं वदति कश्चन ।
ललाटे यस्य चावर्तौ समौ स्यातां प्रदक्षिणौ ।
संग्रामे तेन जयति पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धते ॥ ६५५ ॥

प्रदक्षिणाः प्रधानस्थास्तयोर्यस्य ललाटजाः ।
त्रेताग्निनिभसंस्थाना अनेकाकृतयस्तथा ॥ ६५६ ॥

क्षत्रियस्तादृशं लब्ध्वा शत्रूणां मूर्ध्नि वर्तते ।
यज्ञांश्चैव समाधत्ते विपुलान् भूरिदक्षिणान् ।
त्रेताग्निसदृशावर्तः ककुदावर्तदोषहा ॥ ६५७ ॥

कश्चिदेवं समाचष्टे वाजिशास्त्रविशारदः ।
त्रिभिः प्रदक्षिणावर्तैः निश्रेणिस्स्याल्ललाटजैः ॥ ६५८ ॥

तया तु निश्श्रेणिकया जयेद्राजा रिपून् रणे ।
नित्यं विजयते चैव चक्रमस्य प्रवर्तते ॥ ६५९ ॥

धनधान्यविवृद्धिं च तेनाश्वेन सदाऽऽप्नुयात् ।
निश्श्रेण्यावर्तयुक्तश्च शृङ्गिदोषं व्यपोहति ॥ ६६० ॥

कश्चिदेवं समाचष्टे वाजिशास्त्रविचक्षणः ।
ललाटे यस्य चावर्ताश्चत्वारः स्युश्चतुर्दिशम् ॥ ६६१ ॥

तेन राजा विजयते निस्सपत्नां वसुन्धराम् ।
रणे च विजयी नित्यं वसुमान्पुत्रपौत्रवान् ॥ ६६२ ॥

आवर्तो मुकुलं वापि स्तवे यस्य प्रदक्षिणम् ।
वाजिनस्तस्य भर्ता यः रणे जयति शात्रवान् ॥ ६६३ ॥

आवर्तौ कर्णमूलस्थौ वृषभाख्यौ प्रकीर्तितौ ।
विजयं लभते ताभ्यामलंकारं च वाजिमान् ॥ ६६४ ॥

त्रिकर्णिदोषं हरति वृषभावर्तवान्हयः ।
एवमाचष्ट कश्चिच्च वाजिशास्त्रविशारदः ॥ ६६५ ॥

आवर्तश्च निगालस्थः सुव्यक्तस्सुप्रदक्षिणः ।
स वै देवमणिर्नाम सर्वकामार्थसाधकः ॥ ६६६ ॥

निहन्ति चाशुभान्सर्वानावर्तान्पूर्वकायजान् ।
तमारुह्य नृपः संख्ये सर्वं जयति शात्रवम् ॥ ६६७ ॥

पूर्वकायगतावर्तदोषं हरति निश्चितम् ।
मुक्त्वा च ककुदावर्तदोषमित्याह चापरः ॥ ६६८ ॥

केशान्ते[न्ते]यस्य शुक्ति[क्तौ द्वे]र्द्वे ऊर्ध्वे प्राचीनमायते ।
क्षत्रियस्तेन जयति पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धते ।
कण्ठे ह्यूर्ध्वायता शुक्तिरावर्तो वापि यो भवेत् ॥ ६६९ ॥

स रोचमानो विज्ञेयो भर्तुर्मित्रविवर्धनः ।
यस्यावर्ताश्च दृश्यन्ते वक्षस्थाः सुस्थितास्त्रयः ॥ ६७० ॥

प्रदक्षिणाऽव्यक्तरूपाः शुक्तयश्चोर्ध्वरोमजाः ।
भर्ता तस्य रणे शत्रून् जित्वा स्वस्थो निवर्तते ॥ ६७१ ॥

वक्षस्था यस्य चावर्ताश्चत्वारः स्युश्चतुर्दश[दिशम्] ।
सुस्थिताऽव्यक्तरोमाणः शुक्तयो ह्यर्धरोमजाः ॥ ६७२ ॥

स शत्रुघ्नश्च समरे सर्वकामार्थदो हयः ।
उरस्था यस्य चावर्ताश्चत्वारः स्युः प्रदक्षिणाः ॥ ६७३ ॥

रोचमानस्तु कण्ठस्थः श्रीवृक्ष इति तं विदुः ।
एष श्रीवृक्षको नाम्ना सर्वकामार्थसाधकः ॥ ६७४ ॥

संग्रामे तेन जयति पुत्रपौत्रैश्च वर्धते ।
बाहुजौ यस्य चावर्तौ शुक्तिः[क्ती]स्यातां हयस्य च ॥ ६७५ ॥

सोऽङ्गदी नाम तुरगो भर्तुराभरणप्रदः ।
रन्ध्रयोरुपरिष्टाच्च यस्यावर्तौ प्रदक्षिणौ ।
स मेखली वर्धयति कोष्ठागारं वसून च ॥ ६७६ ॥

कलत्रैश्च सुखी स स्यात्पुत्रैः पौत्रैश्च वर्धते ।
श्रीवक्षः स्वस्तिकः पद्मं वर्धमानं गदा ध्वजः ॥ ६७७ ॥

नन्दावर्तो हलं चक्रं शंखो वज्रमसिर्धनुः ।
मत्स्यश्चन्द्राऽर्धचन्द्रो वा पताका मुसलं तथा ॥ ६७८ ॥

एवमाद्याश्शुभावर्ता दृश्यन्ते यस्य वाजिनः ।
वक्षसि स्युर्ललाटे च स राज्ञां राज्यमावहेत् ॥ ६७९ ॥

इत्यावर्ताः प्रशस्ताः स्युरशुभेष्वथ वक्ष्यते ।
अशुभेष्वेव निन्द्यानामावर्तानामलंक्रमात्(?) ॥ ६८० ॥

प्रोथावर्ताः प्रोथयन्ति भर्तारं सकुलं तथा ।
प्रोथाक्ष्णोरन्तरे यश्च घोणायां रोमजो भवेत् ॥ ६८१ ॥

समरे शत्रुभिर्भर्ता बाध्यते तस्य वाजिनः ।
आवर्तस्तूत्तरोष्ठे स्यात्स्वामिनो मातृघातकः ॥ ६८२ ॥

काकमावर्तिनोऽश्वस्य वायसैर्भक्ष्यत पतिः ।
यस्यावर्तश्च ककुदे ककुदी स च कीर्तितः ।
भर्तारं सान्वयं हन्याद्वे वा भर्तुं कुलोत्तमाः ॥ ६८३ ॥

वाहनानां विनाशाय राज्ञो राष्ट्रवधाय च ।
सर्वार्थनाशनं रौद्रं जातमात्रं विवासयेत् ॥ ६८४ ॥

न च शालासु बध्नीयाद्धयं वैद्यविगर्हितम् ।
अवनीर्य च संग्रामं न स जीवन्निवर्तते ॥ ६८५ ॥

हस्तस्पर्शेन चक्षुर्भ्यां दूरतः परिवर्जयेत ।
द्विजेभ्योऽसौ पदातव्यः परराष्ट्रेषु वोत्सृजेत् ॥ ६८६ ॥

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत स्पृष्ट्वा स्नायात्सवासमा ।
एष ह्यावर्तरूपेण धूमकेतुरिवोत्थितः ।
आसनावर्त[र्ति]नो भर्ता शूलेन वधमर्हति ॥ ६८७ ॥

पृष्ठजावर्त[र्ति]नो भर्ता रणमध्येन वाजिनः ।
अर्थदूषणदोषान्तः क्षिप्रं शस्त्रेण ब[व]ध्यते(?) ॥ ६८८ ॥

यस्यावर्तश्च दृश्येत गलमध्ये प्रतिष्ठितः ।
स्वामी तस्याथ नेता चा[चाप्य]न्नपानस्य भाजनम् ॥ ६८९ ॥

यस्यावर्तश्च दृश्येत क्रोडमध्ये प्रतिष्ठितः ।
रणे परिकरैस्सार्धं प्रभुं सोऽश्वस्तु घातयेत् ॥ ६९० ॥

हृदयावर्त[र्ति]नोऽश्वस्य भर्ता शोकपरिप्लुतः ।
वधबन्धपरिक्लिष्टः सान्वयश्च विनश्यति ॥ ६९१ ॥

त्रिकावर्तस्तुरङ्गस्य नैव धन्यः प्रकीर्तितः ।
तथैव गुदजावर्तं नवदन्ति मनीषिणः ॥ ६९२ ॥

आवर्तो यस्य मावन्यां कुक्षिव्याधिकरश्च सः ।
नाभ्यामावर्तरूपं च यस्य स्यात्तुरगस्य तु ॥ ६९३ ॥

भर्ता तस्य ससन्तानो व्याधिभिः पीड्यते भृशम् ।
नासापुटस्थावावर्तौ भर्तुर्वित्तविनाशनौ ॥ ६९४ ॥

आवर्तावश्रुपातस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
नित्याश्रुपाति तद्विद्यात्कुलं यस्येदृशो हयः ॥ ६९५ ॥

दृश्येते यस्य चावर्तौ भ्रुवोर्मध्यगतावुभौ ।
स हयो भ्रुकुटिर्नाम ज्ञातिमित्रविरोधकृत् ॥ ६९६ ॥

कर्णमध्याश्रितौ यस्य दृश्येते रोमजावुभौ ।
मन्त्रविश्रावणकृतैः दोषे भर्ताऽस्य वर्धते ।
कटयोर्यस्य चावर्तौ दृश्येते व्यक्तरूपिणौ ॥ ६९७ ॥

भर्तुः कुलं घातयति यावद्गोत्रपरिग्रहम् ।
शंखयोरुभयोर्यस्य दृश्य[श्ये]ते रोमजावुभौ ॥ ६९८ ॥

कुलं स भक्षयेत्सर्वं भर्तुर्व्यसनदो हयः ।
यस्यावर्तौ च दृश्येते गण्डयोरुभयोः स्थितौ ॥ ६९९ ॥

स्वामिनं ज्येष्ठपुत्रं वा स खादति तुरङ्गमः ।
यस्यावर्तौ हनूचक्रे भर्तुस्तस्य शरैर्वधः ॥ ७०० ॥

आवर्तौ विदुमर्मस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
नार्थसिद्धिकरौ भर्तुः ममा[र्मा]वर्ततुरङ्गमः ॥ ७०१ ॥

यस्यावर्तौ च स्कन्धस्थौ मन्यस्थौ वा हयस्य च ।
संग्रामे तस्य भर्तुश्च शरघातो भवेद् ध्रुवम् ॥ ७०२ ॥

यस्यावर्तौ वहस्थौ तु स हयो घातयेद् ध्रुवम् ।
स्वामिनं योक्तृपुत्रौ तु न च कर्मसु सिध्यति ॥ ७०३ ॥

ओमावर्तस्तु यो वाजी सोऽप्रशस्तः प्रकीर्तितः ।
जान्वावर्तस्खलन्संख्ये द्विषत्सैन्यसमाकुले ।
राजचौराग्निदण्डैश्च कुलं भर्तुर्विनाशयेत् ॥ ७०४ ॥

स पातयति भोगाच्च स्थानाच्च वसुधाधिपम् ।
कक्षावर्तस्तु भर्तारं हन्यात्परिकरैः सह ॥ ७०५ ॥

यस्यावर्तो भवेत्कुक्षौ स कुक्षौ व्याधिमान्हयः ।
पार्श्वावर्तस्तुरङ्गस्स्यादप्रशस्तः प्रकीर्तितः ॥ ७०६ ॥

पुच्छमूलस्थितावर्तौ प्रशस्तौ नैव कीर्तितौ ।
स्फिक्पिण्डयोरुपरिजौ यस्यावर्तौ च वाजिनः ॥ ७०७ ॥

सलैण्डपाति(?) विज्ञेयो भर्तृघ्नः कुलनाशनः ।
मुष्कावर्तितुरङ्गस्तु पुत्रमिष्टं विनाशयेत् ॥ ७०८ ॥

आवर्तौ पु[मू]त्रकोशस्थौ दृश्येते यस्य वाजिनः ।
कुलघाती भवत्येष नित्यं युधि शरप्रियः ॥ ७०९ ॥

स्थूरावर्तो च यो वाजी नित्यमध्वनि खिद्यते ।
शस्त्रवध्यश्च भवति सह भर्त्रा तुरङ्गमः ॥ ७१० ॥

स्वामिनः पितरं हन्यात्प्रमाणोपरि दक्षिणे ।
वामे भ्रातृवधं विद्याद्भर्तुरप्युपरिस्थिते ।
जंघासु यस्य दृश्यन्ते तुरगस्य च रोमजाः ॥ ७११ ॥

निगलैर्बध्यते तस्य भर्ता च सह बान्धवैः ।
जलावर्तस्तुरङ्गस्य कूर्चावर्तश्च यस्य च ॥ ७१२ ॥

संग्रामे तस्य भर्तुश्च शरपातो भवेद्ध्रुवम् ।
कुक्षिकावर्तिनोऽश्वस्य भर्ता बध्येच[त] संयुगे ॥ ७१३ ॥

[शु]युभे स्थाने शुभावर्तो दद्यात्सुविपुलं फलम् ।
अशुभश्चाशुभे स्थाने शुभश्चाप्यशुभे यदि ॥ ७१४ ॥

शुभाशुभं तत्र फलमल्पमेव विनिर्दिशेत् ।
शुभाशुभव्यतिकरे बहुत्वेनातिनिर्दिशेत् ॥ ७१५ ॥

समेन मध्यमं ज्ञेयं फलमावर्तिकाश्रयम् ।
वामपार्श्वे तथा वामा दक्षिणे दक्षिणाश्च ये ॥ ७१६ ॥

नानूना न महान्तश्च सवर्णास्निग्धसुप्रभाः ।
स्थानेषु संस्थिता स्वेषु सर्वकामार्थसाधकाः ॥ ७१७ ॥

हीनास्तच्छिन्नमध्यस्थाः तिर्यग्गूढव्यवस्थिताः ।
पृथक् स्वस्थानविभ्रष्टाः विवर्णाः पापलक्षणाः ।
सुवर्णेनाग्निवर्णेन दुष्टमावर्तकं दहेत् ॥ ७१८ ॥

वृषणस्य उभे पार्श्वे लम्बमानशि(सि)रा यदि।
युद्धे स्वामिविनाशं च कुर्यादूर्ध्वश्च संयुगे(?) ॥ ७१९ ॥

यदा दक्षिणपार्श्वे तु शि(सि)रायुग्मेऽर्थगा भवेत्।
भर्तुः शूरकरा ज्ञेया पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ॥ ७२० ॥

सर्वदोषविनाशं तु कार्णिहारीतकः सदा।
कोशं बलं च मानं च शि(सि)रायुग्मे तु काङ्क्षितम्(?) ॥ ७२१ ॥

द्विजान्संपूज्य हुत्वा च दोषभाग् न भवेन्नृपः।
एवं च भाषते कश्चिद्वाजिशास्त्रविचक्षणः ॥ ७२२ ॥

अथोच्यन्ते तुरङ्गाणां वर्णनामविधा स्फुटम्।
शुभाशुभफलैर्युक्ताः शास्त्रज्ञैः परिभाषिताः ॥ ७२३ ॥

शुद्धोऽनुवर्णो भेदश्च चित्रं शारश्च कथ्यते।
संक्षेपात्पञ्चवर्णाः स्युरेषां भेदास्त्वनेकधा ॥ ७२४ ॥

यु[शु]द्धं वर्णं केचिदाहुरेकं केचिदुभे तथा।
त्रीन्केचिच्चतुरः केचित्पञ्च केचिद्ब्रुवं स्तथा [ब्रुवन्त्यथ]।
षडेके प्राहुरन्ये च सप्तोचुः शुद्धवर्णकान् ॥ ७२५ ॥

श्वेतमेकं सुमित्रस्तु निमषश्च सितासितौ।
त्रीनेव मित्रजित्प्राह श्वेता रक्तास्सितास्तथा ॥ ७२६ ॥

चत्वारश्शुद्धवर्णाश्च शालिगो[हो]त्रमते स्थिताः।
श्वेतो रक्तो हरिद्राभश्चतुर्थो मेचकः स्मृतः ॥ ७२७ ॥

अस्त्यलिः पञ्चपा(पी)ताढ्यान् हरिरक्तसितासितान्।
पञ्चैतानेव कर्कं च कारिको विप्रभावयेत् (?)॥ ७२८ ॥

षडेते शुकवर्णाभाः सप्त गर्गेण भाषिताः।
यस्यैकवर्णं भवति रोमत्वग् बालकेसरम् ॥ ७२९ ॥

स शुद्धवर्णो विज्ञेय इति तस्य हि लक्षणम्।
कर्णौ नैतादृशस्तस्य त्वचि वर्णान्यता स्मृतेः(?) ॥ ७३० ॥

तस्मात्तस्यानुवर्णादौ प्रवेशश्च करिष्यते ।
पीतोऽपि हरिवर्णस्य भेदस्तत्र प्रवक्ष्यते ॥ ७३१ ॥

शुक्लवर्णोऽपि कृष्णस्य मध्य एव प्रवेक्ष्यते ।
तस्माद्वा शालिहोत्रोक्ता चतुर्णो शुद्धवर्णता ।
उपपत्तिमती सैवेत्यस्माभिरुपपाद्यते ॥ ७३२ ॥

श्वेतत्वक् श्वेतरोमा यः श्वेतकेसरवालधिः ।
श्वेत इत्येव विज्ञेयः सोऽश्वः सर्वार्थदो मतः ॥ ७३३ ॥

शुक्लाभं तुरगं बिभ्र[भ्रत्]कुरुतेऽरीन् वशे युधि ।
शङ्खश्वेतो भवेद्वाजी शङ्खघोषसमस्वनः ॥ ७३४ ॥

सलीलं हंसवद्गच्छेन्नात्यर्थविनतोन्नतः ।
तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्धते ॥ ७३५ ॥

मित्राणि चानुरज्यन्ते शत्रूश्चैवाधितिष्ठति ।
यजते चाश्वमेधेन पृथिवीं चानुशासति ॥ ७३६ ॥*

सुवर्णयूथिकाभं वा [पीतं] स्निग्धतनूरुहम् ।
मनोहरं विभक्तांगं मानोन्मानसमाहितम् ॥ ७३७ ॥

सिंहनादे विगमनं वश्यं वश्येन्द्रियं शुचिः ।
उदग्रौजस्विनं शूरं मेघशङ्ख(सम)स्वनम् ॥ ७३८ ॥

क्षत्रियं कुलजं दान्तं सत्ववन्तं जवान्वितम् ।
अरोगं सारवन्तं च वयस्थं शुभरोमजम् ॥ ७३९ ॥

मेधाविनं प्रभायुक्तं चन्दनागरुगन्धिनम् ।
समसंपूर्णदन्ताक्षं शुद्धपुण्ड्रं ललामिनम् ॥ ७४० ॥

प्रशस्तलक्षणं शान्तं सर्वकर्मसु पूजितम् ।
सान्नाह्यं वाजिनं कुर्यात् जुष्टं परमया श्रिया ॥ ७४१ ॥

---

* अत्र चतुर्विंशतिपत्राणि अलिखितानि दृश्यन्ते इति मातृकायां लिखितम् ॥ This has been transcribed from a Ms. of Harihararajaguru, Chochinajagannathapuram, Kudala Post, Ganjam Dt, during 1921-'22.

शालिपिष्टसवर्णानि लाक्षारसनिभानि च ।
भ्राजन्ते यस्य गात्राणि रक्तवर्णे च[न] चक्षुषा ॥ ७४२ ॥

सुगन्धिनो यस्य गन्धा घ्रायन्ते सुमनोरमाः ।
साम्नाहिकं तम[प्यश्वं]पश्यं जानीयाद्वाजिशास्त्रवित् ॥ ७४३ ॥

यस्तु श्वेनेक्षणः श्वेतः पद्मगन्धसमन्वितः ।
तेजस्वी मृदुवालश्च नादवान्सुप्रतिष्ठितः ॥ ७४४ ॥

ताम्रच्छविस्ताम्रखुरस्ताम्रास्यस्ताम्रतालुकः ।
साम्नाहिकं तमप्यश्वं जानीयाद्वाजिशास्त्रवित् ॥ ७४५ ॥

यस्तु शङ्खनिभः श्वेतः मुक्ताभस्सुच्छविस्तथा ।
संपूर्णसमसर्वाङ्गो हयः कलभनिस्वनः ।
आवर्ता यस्य चत्वारो ललाटे सुप्रदक्षिणाः ॥ ७४६ ॥

साम्नाहिकं तमप्यश्वं जानीयाद्वाजिशास्त्रवित् ।
सुमनः पुष्पवर्णस्य यस्य श्वेतस्य वाजिनः ॥ ७४७ ॥

अक्षिणी च प्रकाशेते मणिवर्णनिभे शुभे ।
महास्वनो ललाटश्च दीर्घपुण्ड्रशुभद्युतिः ॥ ७४८ ॥

साम्नाहिकं तमप्यश्वं जानीयाद्वाजिशास्त्रवित् ।
एते प्रशस्ताः कथिताः साम्नाह्यास्तुरगाः शुभाः ॥ ७४९ ॥

असान्नाह्यानिमानश्वान् वदामो मुनिसंमतान् ।
यस्य स्वन हनूचक्के कर्णौ च परिमण्डलौ । ७५० ॥

आक्षकूटे रविस्पष्टे अक्षिणी चाप्यधोमुखे ।
यस्यैतल्लक्षणं लक्ष्यं तं विद्यात्पापलक्षणम् ॥ ७५१ ॥

यस्तेन याति संग्रामे न स जीवन्निवर्तते ।
पृष्ठे निहतभर्ता च बहुशस्त्र[ह]तो रणे ॥ ७५२ ॥

यमजं चाप्यमङ्गल्यं तुरगं परिवर्जयेत् ।
दुर्मेधसो जडा मूढा बधिरा भीरवस्तथा ।
जवबुद्धिविहीनाश्च निन्दिता वाजिनो मताः ॥ ७५३ ॥

कुब्जा हीनाधिकाङ्गाश्च वामनाश्चातिविस्मृ[स्तृ]ताः ।
विकृतास्तेऽप्यमङ्गल्या न्यूनाधिकशरीरिणः ॥ ७५४ ॥

वालहीनाश्च हीनाश्च काणाः कुब्जास्तथैव च ।
मानानर्हाश्च विज्ञेयाः पिशुना निन्दिता हयाः ॥ ७५५ ॥

न क्रेया नापि विक्रेया द्वयोरप्यर्थनाशकाः ।
विक्रीतानामपो[पि]ह्येषां व्यवहारेण वाजिनाम् ॥ ७५६ ॥

भवेच्च द्विगुणो दोषस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ।
यद्यप्यन्यैर्गुणैस्ते तु दृश्यन्ते सहितैर्हयाः ॥ ७५७ ॥

नैव तान् स्थापयेद्धीरो मुहूर्तमपि वेश्मनि ।
अनर्थैर्योजयेद्यस्तु संस्पर्शादपि वाजिनः ॥ ७५८ ॥

ये चापि तेषामङ्गेषु भवेयुः पुष्कला गुणाः ।
महादोषैर्महादोषतमैरभिभवन्तु ते ॥ ७५९ ॥

राहुग्रह[स्त]स्य शशिनः सकला इव सद्गुणाः ।
निष्फला इव सर्वे स्युर्न ग्राह्यास्ते कथञ्चन ।
कादाचित्कानिष्टफला दोषत्वेन प्रकीर्तिताः ॥ ७६० ॥

सर्वकालानिष्टफला महादोषास्तथा स्मृताः ।
भृशं प्राणहरा ये च महादोषतमाः स्मृताः ॥ ७६१ ॥

एतत्त्रयं च बोद्धव्यं गजानां लक्षणेष्वपि ।
अश्वानां परमायुः स्यात् द्वात्रिंशत्संख्यवत्सरम् ॥ ७६२ ॥

मासावधि वयोज्ञानं साधनं तत्र कथ्यते ।
उत्तराश्चाधराश्चैव दन्ता द्वादश चाग्रतः ॥ ७६३ ॥

ते संदंशा इति प्रोक्ता वाजिशास्त्रविशारदैः ।
ह्यानव्याश्च चतुर्विंशा भक्षार्थदशनाः स्मृताः ॥ ७६४ ॥

पारिभक्षाश्च ते प्रोक्ता जाता हनुसमीपतः ।
संदंशानां तथा(पा)रिभक्षाणां मध्यदेशतः ॥ ७६५ ॥

दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया मध्यमाश्चाधरोत्तराः ।
दन्तसंग्रह इत्येष चत्वारिंशत्क इष्यते ॥ ७६६ ॥

तत्रायुर्व्यज्यतेऽश्वानां यथा रूपाणि दर्पणे ।
मासमात्रं हयं विद्यात्संदंशैः किञ्चिदुद्गतैः ।
द्विमासतुरगो ज्ञेयो व्यक्तसंदंशवांश्च यः ॥ ७६७ ॥

त्रिमासश्च हयो ज्ञेयः किञ्चिज्जातैश्च मध्यमैः ।
सुव्यक्तैर्मध्यमैर्दन्तैः स्याच्चतुर्मासजशिशुः ॥ ७६८ ॥

किञ्चिज्जाताः पारिमक्षाः परिपूर्णाश्च मध्यमाः ।
यस्य शावस्य तं विद्याज्जन्मतः पञ्चमासकम् ॥ ७६९ ॥

लक्ष्मलक्ष्यासु सूक्ष्माच्च राजधूम्रारुणा यदा ।
सन्दंशान्प्रतिपद्येत तदा षण्मासजः शिशुः ॥ ७७० ॥

संदंश एकः शुक्लःस्यान्मध्यमेषु च दृश्यते ।
यदा लेखारुणानिभा स्थिरगात्रा खुरास्तथा ॥ ७७१ ॥

तदा हयशिशुर्ज्ञेयो जन्मतस्सप्तमासिकः ।
सुव्यक्तैः पारिमक्षैश्च संपूर्णैरपि मध्यमैः ॥ ७७२ ॥

संदंशाभ्यां सुशुक्लाभ्यामुत्तराभ्यां शिशुर्यदा ।
तदा हयशिशुर्ज्ञेयो जन्मतश्चाष्टमासजः ॥ ७७३ ॥

मध्यमासु च संपूर्णा राजचैव प्रदृश्यने(?) ।
विषमत्वं च केशानां तदा स्यान्नवमासिकः ।
सुशुक्ला मध्यमा दन्ता रोम चास्य विशीर्यते ॥ ७७४ ॥

यस्य तं कुशये विद्याज्जन्मतो दशमासिकम्(?) ।
मध्यमाश्चाधराः शुक्लाः स्थिरकेसरवालधिः(?) ॥ ७७५ ॥

पारिमक्षाश्च संपूर्णा मुष्कं कालं च लक्ष्यते ।
एवमेतद्विजानीयाच्छावं मासोनवर्षकम् ॥ ७७६ ॥

सर्वेषामेव दन्तानां श्वेतत्वमुपलक्ष्यते ।
भूषितश्च भवेच्छावो मृदुदीर्घैस्तनूरुहैः ॥ ७७७ ॥

आगमस्यैकमुष्कस्य स्यादेकसम एव च ।
मृदुभिस्तनुभिः स्निग्धैः भूषितश्च तनूरुहैः ॥ ७७८ ॥

प्राहुर्द्विसंवत्सरकं कषायदशनं शिशुम् ।
पत(ति)तोद्य(त्थि)तसं[दं]शा ज्ञेयास्ते त्रिदशा हयाः ॥ ७७९ ॥

द्वितीयेऽथ तृतीये वा मुष्कौ स्यातां हयस्य च ।
तेजस्वी बलवान् हृष्टः स्निग्धवर्णतनूरुहः ॥ ७८० ॥

चतुस्समो हयस्स्याच्च मध्यमैः पतितोत्थितैः ।
बलसारेन्द्रियगुणैर्युक्तस्तेजोजवान्वितः ।
संपूर्णैः शुभभक्तैश्च पारिभक्षैः सुसंहतैः ॥ ७८१ ॥

अङ्गैर्विभक्तैर्वलितैर्बलवान्मुदितेन्द्रियः ।
काशकुन्देन्दुसदृशैः तथा शुक्तिनिभैर्द्विजैः ॥ ७८२ ॥

गम्भीरः पतितोद्भूतैस्तुरगः पञ्चहायनः ।
बाल्याद्विमुक्तो भवति परां वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७८३ ॥

मृदुत्वग् रोमबालश्च प्रसन्नो मुदितेन्द्रियः ।
सर्वत्रायतवृत्तिश्च प्रत्युपस्थितयौवनः ॥ ७८४ ॥

तदा प्राहुर्भवेच्छुक्लं स्वरश्च परिवर्तते ।
यदा पुमान् षोडशकः पञ्चवर्षस्तथा हयः ॥ ७८५ ॥

तदा भवति तेजस्वी सर्वकर्मक्रियासहः ।
पञ्चहायनपर्यन्तं वयसो ज्ञानसाधनम् ॥ ७८६ ॥

व्यञ्जनं प्रोक्तमस्माभिरथ षष्ठादिषूच्यते ।
कालिकाहरणी चैव शुक्ला काचाऽथ माक्षिका ॥ ७८७ ॥

शंखो मूकलकं चैव दन्तानां चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्याद्वेषव्यञ्जनसंग्रहः ।
राजितिर्यक् स्थिता दन्ते काचिज्जाम्बवसप्रभा ॥ ७८८ ॥

अरिष्टवर्णनिर्वापितलोहभेदनिभाऽपि वा ।
कालिकेति च विज्ञेया वाजिशास्त्रविशारदैः ॥ ७८९ ॥

षष्ठे संदंशदन्तेषु सप्तमे मध्यमेषु च ।
अष्टमे पारिभक्षेषु स्थितां तामुपलक्षयेत् ॥ ७९० ॥

प्रहृष्टो बलवान् दृप्तो मांसे[नो]कोपचितः स्थिरः ।
स्निग्धकेसरवालश्च सुप्रसन्नतनूरुहः ॥ ७९१ ॥

अदीनगतिहेषी च प्रियदर्शीबलान्वितः ।
अन्यतश्च जवोत्साहैः परं यौवनमास्थितः ॥ ७९२ ॥

षष्ठसप्ताष्टमाद्वर्षान्नित्यमेव तुरङ्गमः ।
गोमेधकसवर्णा वा किञ्चिच्च कपिलाऽपि वा ॥ ७९३ ॥

पद्मकिञ्जल्कसदृशा सुवर्णमधुसन्निभा ।
पिपीलिकानिभा मध्ये काण्डत्वक् सदृशी च या ॥ ७९४ ॥

झषस्फुरितपीताभा दीर्घदन्ततलाश्रिता ।
संदंशादिषु विज्ञेया हरिणी नवमादिषु ।
नवमे त्वथ संदंशैर्मध्यमैर्दशमे तथा ॥ ७९५ ॥

एकादशे पारिभक्ष्यैर्हिरण्यविदुरागमम् ।
आकीर्णमांससर्वाङ्गो बलसारसमन्वितः ॥ ७९६ ॥

जवेन हन्यते यश्च न भारेऽध्वपरिश्रमे ।
सुरूपजववर्णश्च यावदेकादशादिति ॥ ७९७ ॥

शालितण्डुलसंकाशा मुक्तावर्णाथवा पुनः ।
तलमध्ये समावृत्ता रेखा क्षारप्रभाऽथवा ॥ ७९८ ॥

शुक्ला ज्ञेया द्वादशादि यावद्वर्षाश्चतुर्दश ।
शिथिलच्छविमांसश्च रूपाच्च परिहीयते ॥ ७९९ ॥

शुक्ला व्यञ्जनिनस्त्वेतद्वाह्यं भवति लक्षणम् ।
सितसर्षपवत्केचिदच्छिद्राश्छिद्रसंस्थिताः ॥ ८०० ॥

समानवर्णाः केचित्स्युः तथा कोद्रवतण्डुलैः ।
कृष्णकाचोपमाः[पमाः] केचिद्वृत्ता निम्नाश्च बिन्दवः ॥ ८०१ ॥

एको द्वौ वा त्रयो वाथ दन्ते काचा न संशयः ।
बालभिष्वेव जायन्ते वलयः पलितैस्सह ॥ ८०२ ॥

काचा पञ्चदशाब्दात्तु यावत्सप्तदशाब्दकम् ।
सा पीतकृष्णरक्ताभा माक्षिका मक्षिकाकृतिः ।
अष्टादशादिषु ज्ञेयो यावद्विंशतमो हयः ॥ ८०३ ॥

भूयश्चैवाभिवर्धन्ते वलयः पलितानि च ।
चिबुकश्चाधरोष्ठश्च श्रवणौ च प्रलम्बते ॥ ८०४ ॥

इत्येतैर्व्यञ्जनैर्विद्याद्वाजिनं विंशहायनम् ।
शंखस्तु शंखवर्णाभो भिन्नशंखदलोपमः ॥ ८०५ ॥

मण्डलो वार्धचन्द्रो वा तिर्यग्दन्ततलाश्रितः ।
एकविंशतमाद्वर्षात्त्रयोविंशसमस्य च ॥ ८०६ ॥

वलीपलितपूर्णाङ्गः स्रस्तश्रवणमेहनः ।
एतद्वदन्ति विज्ञानं त्रयोविंशसमस्य च ॥ ८०७ ॥

हरिणीपदसंस्थानं तथैवोडुकलाकृतिः ।
अच्छिद्रं छिद्रसंकाशं यत्तज्ज्ञेयमभू[मुलू]खलम् ॥ ८०८ ॥

संदंशादिषु विज्ञेयं चतुर्विंशादिवाजिनाम् ।
भवन्ति तस्य गात्राणि विकृतान्यपि पर्वसु ॥ ८०९ ॥

स्वप्नशीलश्च भवति मन्दग्रासस्तथैव च ।
एवं षड्विंशकं चैव लक्षयेद्धयकोविदः ।
सप्तविंशे च संदंशा अष्टाविंशे च मध्यमाः ॥ ८१० ॥

एकोनत्रिंशदब्दे तु पारिभक्षाश्चलन्ति तु ।
त्रिंशद्वर्षे तु संदंशा एकत्रिंशे च मध्यमाः ॥ ८११ ॥

पतन्ति पारिभक्षाश्च द्वात्रिंशे तु न संशयः ।
आयुर्द्वात्रिंशदश्वस्य दशा तस्य त्रिवार्षिकी ॥ ८१२ ॥

द्विसप्ततिश्च दिवसाः क्षेत्रमेवं विभावयेत् ।
क्षरत्यायुर्विभागेन क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ ८१३ ॥

आद्यं क्षेत्रं प्रपानादि आललाटाद्विनिर्दिशेत् ।
ललाटोपरि मूर्ध्नि स्यात् द्वितीयं मस्तकाश्रितम् ॥ ८१४ ॥

क्षेत्रं तृतीयं विज्ञेयं ग्रीवातः स्कन्धदेशजम् ।
जातुकर्मांसकूटस्तु उरः काकुदकाकसाः ॥ ८१५ ॥

ओमांसफलकं चैव चतुर्थं क्षेत्रमिष्यते ।
पूर्वगात्रविभागेन क्षेत्रं क्रोडादिपञ्चमम् ॥ ८१६ ॥

हृत्कक्षकुक्षिपार्श्वे च पृष्ठासनकुकुन्दरे ।
षष्ठं क्षेत्रं तुरङ्गाणां पृष्ठवंशोदरेषु च ॥ ८१७ ॥

नाभ्यां सप्तममिच्छन्ति प्रदेशा ये च गुह्यकाः ।
रन्ध्रोपरन्ध्रौ कुक्षी च पुच्छजा ये च जाघनाः ।
प्रदेशास्त्वष्टमं क्षेत्रमूरुभ्यां सह कीर्तितम् ॥ ८१८ ॥

जांगलो जानुजंघे च स्फिग् विपाण्डु च रोहिणी ।
वक्रशुक्तियुते स्थूरे नवमं क्षेत्रमिष्यते ॥ ८१९ ॥

स्थूरा जान्वोरधस्ताच्च यःशेषं दशमं तु तत् ।
एवं स्थानविभागेन प्रपानादीनि वाजिनाम् ॥ ८२० ॥

क्षेत्राणि बुद्ध्या क्षेत्रेषु प्राप्ताः प्राप्तफलं विदुः ।
आयुषः प्रविभागेन वयस्तः क्षेत्रतस्तथा ॥ ८२१ ॥

लक्षणानां फलं विद्यात्तत्कालान्तरितं फलम् ।
यथा ग्रहाः प्रयच्छन्ति शुभाशुभफलं ध्रुवम् ॥ ८२२ ॥

स्वकीयायां दशायां तु स्वक्षेत्रेषु तथा हयाः ।
एवं गजेऽपि मन्तव्यं शास्त्रज्ञैश्च दशाफलम् ॥ ८२३ ॥

सर्वाङ्गव्यापिनं विद्यात्सर्वकालफलोदयम् ।
हयं पूर्णायुषं विद्यात्सर्वैः क्षेत्रैःसुलक्षणैः ॥ ८२४ ॥

प्रथमादिदशान्तेषु यत्रैष्वेकैककेष्विह ।
दुर्लक्षणेषु विद्याच्च दशैकैकप्रणाशनम् ।
द्यादिक्षेत्रविनाशेषु दशाब्दादिविनाशनम् ॥ ८२५ ॥

सर्वक्षेत्रविनाशे च सर्वमायुः प्रणश्यति ।
महाघोणा महानासा ये चाश्वाः पृथुवक्षसः ॥ ८२६ ॥

तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गा ये च सर्वदा ।
सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च ॥ ८२७ ॥

खरनेत्रप्रभावेषु नहीनाश्चिरजीविनः ।
कर्णाग्रपीडने येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम् ॥ ८२८ ॥

शोणितस्य भवेत्क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
पद्माङ्कुरसमाकाराः खड्गशंखेन्दुसन्निभाः ॥ ८२९ ॥

शुक्तिचक्रगदाकाराः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम् ।
स्निग्धगम्भीरदीर्घाश्च प्रोथजा यस्य वाजिनः ।
भवन्ति विपुला रेखाश्चिरजीवी भवेत्तु सः ॥ ८३० ॥

उदक्प्रोथाश्रिता रेखा यस्य दीर्घा प्रदृश्यते ।
ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चित्रं तस्य जीवितम् ॥ ८३१ ॥

निविष्करन्ति ये घासं सुग्रीवा ह्रस्वमेहनाः ।
तुरङ्गमाश्च विज्ञेयाः प्रशस्ताश्चिरजीविनः ॥ ८३२ ॥

निगूढवृषणा धन्याः सर्वदा सर्वकामदाः ।
येऽवजिघ्रन्ति घासांश्च तेऽपि दीर्घायुषो हयाः ॥ ८३३ ॥

विनतः पूर्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः ।
स्थूलाक्षिकूटस्तब्धाक्षः स्वल्पायुः परिकीर्तितः ॥ ८३४ ॥

तिरश्ची चोर्ध्वगा चैव द्वे रेखे भवतो ध्रुवम् ।
प्रोथमध्ये तु वाहस्य चतुर्दशसमश्च सः ॥ ८३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः ।
तस्य मृत्युस्समादिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम् ॥ ८३६ ॥

दक्षिणेन च पार्श्वेन शेरते ये च सर्वदा ।
बहुमूत्राः स्वल्पमूत्राश्चिरं जीवन्ति ये हयाः ।
तुरङ्गमाणां संप्रोक्तं यच्छुभाशुभलक्षणम् ।
अश्वास्वपि च तद्योज्यमविरुद्धं च यद्भवेत् ॥ ८३७ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडंबराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे तृतीयोऽश्वपरिच्छेदः ॥

॥ अथ पत्तिलक्षणपरिच्छेदः ॥

उक्तानि चतुरङ्गस्य त्रीण्यङ्गान्यथ वर्ण्यते ।
पत्तिरूपं चतुर्थाङ्गं संक्षेपाद्युद्धसाधनम् ॥ १ ॥

वाहनैश्चरणं युद्धे तदधीनं हि जीवितम् ।
युध्यन्ते पत्तयस्सर्वे प्रज्ञयैव स्वकीयया ॥ २ ॥

दुर्गयुद्धे रात्रियुद्धे प्रशस्यन्ते पदातयः ।
गजैर्वा स्यन्दनैर्वापि वाजिभिर्वा न शक्यते ॥ ३ ॥

यत्र गन्तुं वने शैले पत्तयस्तत्र योधिनः ।
वने शैले रिपूनेते नाशयन्ति पदातयः ॥ ४ ॥

न प्रयान्त्यातपे यत्र करिणो रिपुसंमुखम् ।
प्रयाणं कुर्वते तत्र सर्व एव पदातयः ॥ ५ ॥

न चलन्ति रथा यत्र वाजिनो वातिविक्रमाः ।
तत्र वर्षास्वपि रणे युध्यन्ति हि पदातयः ॥ ६ ॥

वीक्षाविशेषनिपुणाः कृतिनश्च पदातयः ।
संग्रामे परिदृश्यन्ते छिन्दन्तः करिणां करम् ॥ ७ ॥

स्थानस्थिता लघूहा[श्च] क्रियावन्तोऽतिवेगिनः ।
सौष्ठवादिगुणैर्युक्ताः सर्वश्रेष्ठाः पदातयः ॥ ८ ॥

समपादादिषु स्थैर्यान्निर्भयाः श्रमनिर्जिताः ।
पूर्वपश्चिममुष्टीका जयदाः पत्तयो मताः ॥ ९ ॥

पूर्वकादिषु विज्ञाने निमित्तग्रहणे युताः ।
सकलभाषाः साहसज्ञा दुर्जयाश्च पदातयः ॥ १० ॥

बलवन्तस्सत्ववन्तो मर्मज्ञाः सूक्ष्मवेधिनः ।
युद्धभूमिविभागज्ञाः दुर्लभास्ते पदातयः ॥ ११ ॥

सादिनः पातयन्त्येते पत्तयो वीर्यवत्तराः ।
सुशिक्षिताः पलाय्यन्ते सादिनोऽपि पदातयः ॥ १२ ॥

नानाशास्त्रेषु निपुणाः नानाशस्त्रप्रहारिणः ।
युद्ध्यमानाः पादचारैः पत्तयः परिकीर्तिताः ॥ १३ ॥

न स्वाधीना गतिस्तेषां हस्त्यश्वरथचारिणाम् ।
स्वच्छन्दगतयो युद्धे पत्तयस्तु मतं हि नः ॥ १४ ॥

केचिद्धनुर्धराः केचिच्चर्मिणः खड्गपाणयः ।
शाक्तिकाः पत्तयः केचित्केचिद्य[न्त्रै]त्रैकपाणयः ।
केचित्तोमरहस्ताः स्युः केचिद्भल्लैकपाणयः ॥ १५ ॥

केचित्कुन्तधराः केचित् कट्टारकधरास्तथा ।
मल्लयुद्धेषु निपुणाः पत्तयो रणमूर्धनि ॥ १६ ॥

पणीकृतप्राणगता यत्र तत्र जयो ध्रुवम् ।
गतागतेषु नैपुण्यं धनुर्विद्यादिकौशलम् ॥ १७ ॥

युद्धोपयोगि पत्तीनामुक्तमन्यत्सुलक्षणम् ।
सामुद्रिकं तद्विज्ञेयमन्यसाधारणं च तत् ।
सामुद्रिककामधेना [वु]उक्तमित्यत्र नोच्यते ॥ १८ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शांतकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडंबराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे चतुर्थः पत्तिपरिच्छेदः ॥

॥ अथ धनुर्विद्यापरिच्छेदः ॥

चतुरङ्गबलं प्रोक्तं न च युद्धक्रियाक्षमम् ।
धनुर्विद्यासुनिपुणधानुष्केन विना ततः ॥ १ ॥

धनुर्वेदं समालोच्य तथैवेशानसंहिताम् ।
वीरचिन्तामणिं वीक्ष्य श्रीकोदण्डचतुर्भुजम् ॥ २ ॥

सारसंग्रहमालोच्य धनुःशास्त्रान्तराणि च ।
वक्ष्यतेऽत्र धनुर्विद्यासारभूतार्थसञ्चयः ॥ ३ ॥

गुणोऽयं कार्मुकस्यैकः कस्यान्यस्य स दृश्यते ।
इष्टो यश्चात्मरक्षायै विपक्षानुच्छिनत्ति च ॥ ४ ॥

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चाप्नोति भूमिपः ।
धनुषा साधितं राष्ट्रं तेनैव परिपालयन् ॥ ५ ॥

यानि शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् प्रणीतानि मनीषिभिः ।
धनुषो गोचरे तानि न तेषां गोचरे धनुः ॥ ६ ॥

जातप्रकृतिकोपस्य भिन्नमन्त्रस्य भूभुजः ।
प्रक्षीणदीर्घकोपस्य त्राता नात्र विना धनुः ।
दुर्वृत्तिनिग्रहे हिंसा पातको न धनुर्द्धरैः ॥ ७ ॥

शङ्क्यः प्रत्युत धर्मोऽयं यदुक्तं तत्त्वदर्शिभिः ।
एकोऽपि यत्र नगरे प्रसिद्धः स्याद्धनुर्धरः ।
तत्र यान्त्यरयो दूरं मृगाः सिंहगृहादिव ॥ ८ ॥

भिन्द्यादेकोऽपि दुर्भेद्यं गजारूढो धनुर्धरः ।
धन्व्येकःस्यन्दनारूढो वारयेत्परवाहिनीम् ॥ ९ ॥

धन्वी चेत्तुरगारूढो जयत्येकोऽपि मेदिनीम् ।
एकश्शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ॥ १० ॥

नातः परतरं शस्त्रं धनुषः पृथिवीपतेः ।
धनुर्धरस्य खड्गादिसहायाः परिकीर्तिताः ॥ ११ ॥

धनुर्गुणश्च बाणश्च गुरुः शिष्यश्च पञ्चमः ।
धनुर्विद्याङ्गमेतानि कथ्यन्ते क्रमशस्सह ॥ १२ ॥

यद्धनुः शास्त्रसंप्रोक्तमायुधानां परं धनुः ।
तस्यावयवसंस्थानं द्रव्यमत्राभिधीयते ।
तृणं द्रुमश्च शृङ्गं च दन्ताश्चेति प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥

चापे तालतृणेष्वग्रतरुष्वपि च धन्विनः ।
वीर्ये च बदरं श्रेष्ठं सालो वंशस्तथा स्मृतः ॥ १४ ॥

शृङ्गेषु सारभं श्रेष्ठं दन्तो दन्तेषु दन्तिनाम् ।
तेषामलाभे मुख्यानां वंशाद्यन्यतराणि च ॥ १५ ॥

यथालाभं प्रयोज्यन्ते कार्मुकार्थं धनुर्धरैः ।
मूलं तृणादेर्मूलं स्यादग्रं चापाग्रमिष्यते ॥ १६ ॥

पृष्ठं तु सारभागःस्याद्विपरीतं तथोदरम् ।
नेमिकश्चार्धनेमिश्च ऋजुकस्तृणकस्तथा ॥ १७ ॥

मत्स्योदरश्च पञ्चैव चापाकाराः प्रकीर्तिताः ।
ऋजुकं समवक्रं च नातिवक्रं सुदर्शनम् ॥ १८ ॥

षडंशेन तु दैर्घ्यस्य यत्स्थितं नैमिकं धनुः ।
तदर्धेन तथा वक्रं धनुः स्यादर्धनेमिकम् ॥ १९ ॥

उन्नतं [शृङ्गयोः] शङ्कयोश्चैव मध्ये च तृणकं विदुः ।
यद्भवेदृजु सर्वाङ्गे ज्ञेयं तदृजुकं धनुः ॥ २० ॥

मत्स्योदरं तु विज्ञेयमीषद्वक्रं तु यद्भवेत् ।
दूरपातेऽतिसूक्ष्माणां वेधे शीघ्रं च वेधने ।
नैमिकं च समादद्यात्तज्ज्येष्ठमिति कथ्यते ॥ २१ ॥

अर्धनेमिश्च तृणकं तथा यदृजुकं धनुः ।
मध्यमेतानि कथ्यन्ते हीनं मत्स्योदरं धनुः ॥ २२ ॥

प्रथमं यौगिकं चापं क्रियाचापं द्वितीयकम् ।
तृतीयं तु शलाकाख्यं व्याघातं तु चतुर्थकम् ॥ २३ ॥

पञ्चमं मिश्रितं चापं षष्ठं सांग्रामिकं तथा ।
सप्तमं दूरपातं च दृढस्फोटं तथाऽष्टमम् ॥ २४ ॥

विकर्षं नवमं प्राहुः फणीन्द्रं दशमं धनुः ।
बलज्ञानं विना नैषां लक्षणं ज्ञायते यतः ॥ २५ ॥

बलज्ञानाय धनुषामुपायः कथ्यते ततः ।
या मध्यभागे संश्लिष्य बाणं सन्धार्य च स्थिरम् ॥ २६ ॥

शिक्यं तस्य गुणे बध्वा पाषाणैः परिपूरयेत् ।
यावत्कण्ठान्तमायाति शिक्यस्याभिमुखं शिरः ॥ २७ ॥

शिक्यान्तरस्थाः पाषाणा यावन्तस्तुलया धृताः ।
यावत्पलप्रमाणाः स्युः तावत्प्राणं च तद्धनुः ।
सर्षपैश्च चतुर्भिः स्याद्यवस्तत्संख्यकैर्यवैः ॥ २८ ॥

एरण्डकश्चतुर्भिस्तैर्माषो द्वादशमाषकम् ।
तोलं स्यात्पञ्चतोलं च पलं तेन पलेन च ॥ २९ ॥

धनुषां बलमानं स्याद्धनुश्शास्त्रेषु निश्चितम् ।
द्वि[श]षतं यौगिकं चापं त्रिशतं तु क्रियाधनुः ॥ ३० ॥

चतुःशतं शलाकाख्यं व्याघातं शतपञ्चकम् ।
वामे शतत्रयं चापं दक्षिणे द्विशताधिकम् ॥ ३१ ॥

उभौ चापौ करस्थौ च ताभ्यां च क्रियते श्रमः ।
संग्रामे कार्मुकं कुर्यात्तथा सप्तशतं दृढम् ॥ ३२ ॥

दृढस्फोट सहस्रेण विकर्षं च शताधिकम् ।
द्विसहस्रपलेनैव फणीन्द्रं संप्रकीर्तितम् ॥ ३३ ॥

अथोच्यते च धनुषां प्रमाणं कस्य कीदृशम् ।
पञ्चहस्तेन सार्धेन श्रेष्ठं चापं प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥

तद्विज्ञेयं धनुर्दिव्यं शङ्करेण तु धारितम् ।
तस्मात्परशुरामेण ततो रामेण धारितम् ।
द्रोणेन धारितं तस्माद् द्रोणादेवार्जुनेन च ॥ ३५ ॥

तथार्जुनात्सात्यकिना तद्दिव्यं धनुरुच्यते ।
ईश्वरेण धृतं सत्ये त्रेतायां राघवेण तु ॥ ३६ ॥

द्वापरे द्रोणविप्रेण दिव्यचापः प्रकीर्तितः ।
शार्ङ्गं पुनर्धनुर्दिव्यं विष्णोः परममायुधम् ॥ ३७ ॥

वितस्तिस्सप्तमानं स्यान्निर्मितं विश्वकर्मणा ।
न स्वर्गे न च पाताले न भूमौ कस्यचित्करे ॥ ३८ ॥

तद्धनुःश्रेष्ठमायाति मुक्त्वैकं पुरुषोत्तमम् ।
पौरुषेयं तु यच्छार्ङ्गं तस्य मानमुदीरितम् ॥ ३९ ॥

वितस्तिभिस्सार्धषड्भिः तच्च सर्वार्थसाधकम् ।
चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुस्स्मृतम् ॥ ४० ॥

स भवेन्मानवश्चापः सर्वलक्षणसंयुतः ।
केषांचिच्च भवेच्चापो वितस्तिर्नवसंमितः ॥ ४१ ॥

कोदण्डश्च ललाटान्तः कार्मुकं बाहुसंमतम् ।
त्रिपर्वं कुरुते श्रेयः पञ्चपर्व धनागमम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तं सप्तपर्वं जयावहम् ॥ ४२ ॥

एकाधिकं शतं चैव सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
पर्वद्वययुतं त्याज्यं ध्रुवं मृत्युकरं धनुः ॥ ४३ ॥

धनहानिकरं ज्ञेयं चतुःपर्वान्वितं धनुः ।
षडष्टप[र्वं]संयुक्तं धनुर्विघ्नप्रदं मतम् ॥ ४४ ॥

मृत्युदं दशपर्वं स्यान्मध्यमं नवपर्व च ।
ऊर्ध्वमेकादशान्नैव पर्वणो हि भवेद्धनुः ॥ ४५ ॥

मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृष्णपक्षे भवेद्दिने(?) ।
सुपांशुकठिनं वि[वं]शं छित्वा मूलादुपाहरेत् ॥ ४६ ॥

भग्नं भग्नत्वचं चैव वयोऽतीतं च वर्जयेत् ।
कीटदष्टं विदीर्णं च नाशयेत्तादृशं ध्रुवम् ॥ ४७ ॥

हस्तिभग्नद्रुमा ये च विद्युद्दग्धास्तथैव च ।
आरामदेवतावेश्मतापसाश्रमसंभवाः ॥ ४८ ॥

श्मशानसंभवा ये च न ते कार्याः कथञ्चन ।
प्राणिनामपि यः शृङ्गी जित्वा युधि निपातितः ।
तच्छृङ्गं वर्जयेन्नित्यं शार्ङ्गे धनुषि शार्ङ्गवित् ॥ ४९ ॥

प्रायो यो[ग्यं]ग्धां धनुःशार्ङ्गं गजारोहाश्वसादिनाम् ।
रथिनां च पदातीनां चाप एव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

शार्ङ्गं धनुः प्रशस्तं स्याच्चतुरङ्गे धनुः स्मृतम् ।
इति ब्रूमो वयं त्वन्यद्धनुर्गतद्विना मतम् ॥ ५१ ॥

कोटिद्वयं स्याद्ग्रन्थेः द्वादश द्वादशांगुलम् ।
तयोर्मध्यं धनुर्मध्यं मुक्तपर्वं प्रपूरितम् ।
अटिनी कर्णिका शंखः स्कन्धाः कोट्यन्तरे स्थिताः ॥ ५२ ॥

पल्लवो लस्तको मध्ये षडङ्गं धनुरुच्यते ।
अटिन्यावग्रयोस्स्यातामंगुलित्रयमायते ॥ ५३ ॥

स्निग्धे समे सुवृत्ते च चाम्पेयकलिकाकृती ।
अथाटिन्योस्तयोर्मूलात्पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ ५४ ॥

अङ्गुल्यश्च चतस्रस्तु शङ्खौ स्यातां सकर्णकौ ।
कर्णिकाया अधस्ताच्च स्कन्धं पञ्चांगुलं विदुः ॥ ५५ ॥

अधस्तात्स्कन्धयोः स्यातां पल्लवौ चापमध्यगौ ।
तथा पल्लवयोर्मध्ये क्षिप्तं लस्तकसंज्ञकम् ॥ ५६ ॥

धनुषो लस्तकं कार्यं द्वादशांगुलसंमितम् ।
उभे जिह्वे तस्य कुर्यादंगुलित्रयमानतः ॥ ५७ ॥

पर्वणो मध्यमस्यैव मध्यस्थो लस्तकः शुभः ।
दन्तिदन्तेन काष्ठैर्वा द्वादशांगुलमानतः ॥ ५८ ॥

लिङ्गितं चापमध्ये तु न्यस्तं लस्तकमुच्यते ।
केचित्सप्तांगुलं प्राहुः केचित्तच्च षडंगुलम् ॥ ५९ ॥

उत्तमाधममध्यानां धनुषां मानभेदतः ।
लस्तकं च त्रिधा कार्यमिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ ६० ॥

गुणानां लक्षणं ब्रूमो यादृशं कारयेद्गुणम् ।
पट्टसूत्रैर्गुणः कार्यः सर्वकर्मसहो युधि ॥ ६१ ॥

अभावे पट्टसूत्रस्य हरिणीस्नायुरिष्यते ।
तदभावे गवां ग्राह्या माहिषी वापि संमता ॥ ६२ ॥

पक्ववंशत्वचः कार्यो गुणो वा स्याद्दूरो दृढ. ।
ग्रीष्मकालोद्भवाया वा मूर्वायाःस्याद्गुणो दृढः ।
शरत्कालोद्धृतार्कस्य वल्कलेनापि संमतः ॥ ६३ ॥

धनु प्राणानुसारेण गुणस्य स्याद्विशालता ।
धनुर्यथा सुमज्जं स्यात्तथा दैर्घ्यं प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥

भवन्त्यतः त्रयः पाशास्तत्राद्य· स्वस्तिको मतः ।
शंबुकावर्तनं चापि वीणापाशस्तथा स्मृतः ॥ ६५ ॥

वामपाणिधृतं चापमधोमूलमधस्स्थितिम् ।
पादेनाक्रम्य दक्षेण पाणिना योजयेद्गुणम् ॥ ६६ ॥

ऊरुमूलेन वामेन शार्ङ्गं संपीड्य यत्नतः ।
अतिपीडितपृष्ठस्य तस्याग्रं दक्षिणांशके ॥ ६७ ॥

समानीतं समानस्य दक्षिणेन करेण तु ।
वामेन पाणिना तस्मिन्गुणं युञ्ज्याद्धनुर्धरः ॥ ६८ ॥

युक्तं गुणेनापि धनु. विना बाणं न कार्यकृत् ।
अतस्तस्य क्रमप्राप्तानिष्वादीन्संप्रचक्ष्महे ॥ ६९ ॥

स्यादस्थिसारस्त्वक्सारः सर्वसारस्त्रिधा शरः ।
क्रमेण लक्षणं तेषामृषिभाषितमुच्यते ।
अस्थिसारश्च विज्ञेयो द्रुमगुल्मादिजः शरः ॥ ७० ॥

त्वक् सारश्च तथा ज्ञेय शरवंशा[दि]द्विजः शरः ।
अस्थिदन्तश्च शृङ्गं च लोहजातीयकाश्च ते ॥ ७१ ॥

सर्वसार इति प्राहुः शरद्रव्यविनिर्णये ।
शरो विशालपूर्वाक्षो दृढवर्तुलविग्रहः ॥ ७२ ॥

अवक्रोऽनुन्नतग्रन्थिः शरराजः प्रकीर्तितः ।
अग्रे स्थूलः पुमान् ज्ञेयः पश्चात्स्थूलं स्त्रियं विदुः ॥ ७३ ॥

समं नपुंसकं ज्ञेयं शराश्च त्रिविधा मताः ।
दूरपाते स्त्रियो योज्या लक्षभेदे नपुंसकम् ॥ ७४ ॥

दृढस्फोटे पुमान् योज्यो धनुर्वेदविशारदैः ।
परिणाहः श्रेष्ठशरे द्व्यङ्गुलं स्यात्तु मध्यमे ॥ ७५ ॥

सार्धाङ्गुलं कनिष्ठे च भवेदङ्गुलमात्रकम् ।
मानं शराणां त्रिविधं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ॥ ७६ ॥

विभागेनोपयुज्यन्ते तदेतदभिधीयते ।
मुष्टयो द्वादशाद्यस्य सार्धैकादशकोऽपरः ।
कनीयान्मुष्टिभिर्बाणः स्यादेकादशभिर्मतः ॥ ७७ ॥

योऽतिस्थूलो महासूक्ष्मो लघीयान् कीटदूषितः ।
हीनग्रन्थिस्स प्रयत्नाद्वर्जनीयः शराधमः ॥ ७८ ॥

यो वक्रः पक्षहीनश्च निस्सारः पाकवर्जितः ।
अदृढो मानहीनश्च बाणोऽसावतिनिन्दितः ॥ ७९ ॥

मुखकर्णौ तथा स्कन्धो गात्रं पत्रासनं तथा ।
जङ्घा पुंखं च विशिखे सप्ताङ्गान्युपकल्पयेत् ।
लोहपाषाणदन्तास्थिखुरशृङ्गतृणोद्भवम् ॥ ८० ॥

काष्ठजं चेति निर्दिष्टं पुंखमष्टविधं बुधैः ।
पिच्छं पर्णं च वस्त्रं च तृणं वल्कं च चर्म च ॥ ८१ ॥

लोहं चेति विनिर्दिष्टाः सप्तैता वाजयोनयः ।
तासां पिच्छं मतं श्रेष्ठं पिच्छेष्वपि च गृध्रजम् ॥ ८२ ॥

कङ्कहंसबकादीनां मत्स्यादक्रौञ्चकेकिनाम् ।
गृध्राणां कुरराणां च पक्षा एते सुशोभनाः ॥ ८३ ॥

श्येनस्य कुक्कुटस्यापि सारसस्य तथैव च ।
भासस्य गरुडस्यापि पक्षाश्शस्ता मताः शरे ॥ ८४ ॥

आयसेषूत्तमं दद्यान्मध्यमेषु च मध्यमम् ।
मृदूनि मृदुकाण्डेषु यथावदनुपूर्वशः ॥ ८५ ॥

नाराचादेश्च यत्पत्रं तत्तु सप्ताङ्गुलं भवेत् ।
शरेष्वपि च पत्राणि पञ्च पञ्चैव कारयेत् ॥ ८६ ॥

दशांगुलमिताः पक्षाः शार्ङ्गचापस्य मार्गणे ।
योज्यास्त्रियाः चतुःपक्षाः सन्नद्धाः स्नायुतन्तुभिः ॥ ८७ ॥

एकैकस्य शरस्यैव पञ्च पत्राणि योजयेत् ।
षडंगुलप्रमाणेन पत्रच्छेदं च कारयेत् ॥ ८८ ॥

सप्तांगुला पत्रपालिः उन्नतं चांगुलत्रयम् ।
पत्रमंगुलमानेन कर्तव्यं मध्यमे खगे ॥ ८९ ॥

अर्धाङ्गुलसमुच्छ्राया कर्तव्या च कनीयसी ।
श्लेषणार्थं प्रशस्यन्ते स्नायवः शरकर्मणि ॥ ९० ॥

तदभावे तदर्धं च वृक्षनिर्यास इष्यते ।
वालं वल्कं च सूत्रं च कौशेयं चेति वेष्टकम् ।
शरस्य मुखपुंखादि सन्धिस्थानेषु संमतम् ॥ ९१ ॥

अथेषूणां समस्तानां मुखस्थानस्य योनयः ।
आयपाश्मास्थिदन्ताश्च शृङ्गकाष्ठतृणान्यपि ॥ ९२ ॥

फलं च शुद्धलोहस्य सुधारं तीक्ष्णमक्षतम् ।
योजयेद्व्रज्रलेपेन शरे पक्षानुसारतः ॥ ९३ ॥

तेषां चतुर्विधं कर्म संस्थानं बहुधा स्थितम् ।
छेदनं भेदनं चैव व्यूहनं च विदारणम् ॥ ९४ ॥

मुखसंस्थानगे भेदस्तेषां भवति कर्मणाम् ।
स्वकर्मणि नियोक्तव्यं मुखं तस्माद्विजानता ॥ ९५ ॥

नानाभेदविभेदार्थं मुखनानात्वमुच्यते ।
अर्धचन्द्रः खुरप्रश्च भल्ल स्यात्काकतुण्डकः ॥ ९६ ॥

तथा वज्रमुखः कश्चित्तथा कोशातकीमुखः ।
एलामुखस्तथा शूरीमुखः शल्यकपत्रकः ॥ ९७ ॥

सितशूरीमुखःकश्चित्कश्चिच्चापमुखस्तथा ।
भवेदुष्ट्रमुख कश्चित्सिहदंष्ट्रामुखस्तथा ।
कुमुदाग्रमुखः कश्चिद्गण्डूपदमुखस्तथा ॥ ९८ ॥

मालतीमुकुलाग्रश्च ताम्रचूडाननस्तथा ।
कण्टकास्यमुख.कश्चित्कश्चिद् व्रीहिमुखस्तथा ॥ ९९ ॥

खर्जूरिकण्टकास्यश्च नागदंष्ट्रामुखस्तथा ।
स्यादुत्पलदलाकारः कश्चित्पालाशिकस्तथा ॥ १०० ॥

कंकास्यश्च बकास्यश्च शतपत्रमुखस्तथा ।
मृद्वीकाग्रो मीनपुच्छःकरवीरमुखस्तथा ॥ १०१ ॥

अन्यान्यपि यथायोग्यं मुखान्येषां प्रकारयेत् ।
यावन्ति वृक्षपत्राणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १०२ ॥

तावन्त्यास्यानि कार्याणि बाणे बाणविशारदैः ।
नवीनरजनीनाथकलाकारमुखः खगः ।
छिन्द्याच्छिरः शरं तद्वत्कार्मुकं करिणः करम् ॥ १०३ ॥

भुजच्छेदं करच्छेदं पादच्छेदं च शक्तिनः ।
छेदत्रयं क्षुरप्रेण कारयेत् दृढमुष्टिना ॥ १०४ ॥

भल्लेन हृदयं वेध्यं मांसमात्रमथापि वा ।
लोहं भिन्द्यात्काकतुण्डः शिलां वज्रमुखस्तथा ॥ १०५ ॥

कोशातकीमुखः काष्ठमेलास्यः पट्टमस्थि च ।
वर्म शूरीमुखो भिन्द्यात्तथा शल्यकपत्रकः ॥ १०६ ॥

विभिन्द्यात्करिणां कुम्भं तथा चापमुखः खगः ।
उष्ट्रास्यः सिंहदंष्ट्रास्यः कुमुदाग्रमुखस्तथा ॥ १०७ ॥

गण्डूपदमुखः च्छिन्द्याद्विषाणानि दृढान्यपि ।
मालतीकुड्मलमुखस्ताम्रचूडाननस्तथा ॥ १०८ ॥

मुखं भिन्द्यात्सुसूक्ष्मं च प्रेरितः सूक्ष्मदर्शिना ।
कण्टकास्यो व्रीहिमुखः खर्जुरीकण्टकस्तथा ॥ १०९ ॥

नागदंष्ट्रामुखो भिन्द्याद्वालुकापूरपूरितम् ।
आर्द्रचर्मसमूहे च छिन्द्यादुत्पलपत्रकः ॥ ११० ॥

पालाशिकास्यः कंकास्यो बकास्यः शरपत्रकः ।
मृद्वीकाग्रो मीनपुच्छः करवीरमुखस्तथा ॥ १११ ॥

मिश्रितं प्रतिकायं च भिन्द्याच्च निशितः खगः ।
न ह्यपातं हि शस्त्राणामपि शुद्धायसं खगम् ।
कुर्यात्तु विविधं कार्यं तस्मात्पायनमुच्यते ॥ ११२ ॥

आराकर्मविधानज्ञो धाराकर्मविचक्षणः ।
सहाभियोगनिपुणः पाययेदायसं मुखम् ॥ ११३ ॥

पिप्पलीं सैन्धवं कुष्ठं गोमूत्रेण तु पाययेत् ।
अनेन लेपयेच्छस्त्रं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत् ॥ ११४ ॥

पीतनष्टौषधं लोहं तैले निर्वापयेत्ततः ।
पञ्चभिर्लवणैः पिष्टैः मधुसिक्तैः ससर्पिषैः ॥ ११५ ॥

पुनः प्रलेपयेच्छस्त्रं लिप्तं चाग्नौ प्रतापयेत् ।
विशिष्टं चाग्निवर्णाभं शस्त्रं पीतौषधं यदा ॥ ११६ ॥

तदा तु विमले तोये पाययेच्छस्त्रमुत्तमम् ।
एवं हि पायितं शस्त्रं दिव्यौषधिविलेपनैः ॥ ११७ ॥

अपि दुर्भेद्यवर्मादि भेदयेत्तरुपर्णवत् ।
नाराचशरसंघातभेदाद्बाणास्त्रिधा मताः ॥ ११८ ॥

काष्णायसः स्यान्नाराचः शरवेण्वादिजः शरः ।
नाराचः शरसंयुक्तः संघात इति कीर्तितः ।
नाराचशरसंघाताः मुखभेदादनेकधा ॥ ११९ ॥

भवन्ति मुखभेदाश्च प्रोक्ताः पूर्वमनेकधा ।
शलाकाभ्याससिद्ध्यर्थं शलाकापि निरूप्यते ॥ १२० ॥

शलाकार्थं प्रशस्यन्ते दृढवंशाः स कण्टकाः ।
भूलिङ्गः कृष्णवेणुर्वा शलाकार्थे विधीयते ॥ १२१ ॥

न केवलं वेणुमयाः शरदन्तमया अपि ।
अश्मसारमयां वापि शलाकां कल्पयेद्बुधः ॥ १२२ ॥

चतुरश्राः शलाकास्स्युः दृढाः पुष्टाश्च मार्जिताः ।
मुखपुङ्खादिकं तासां बाणवत्परिकल्पयेत् ॥ १२३ ॥

धनुःप्राणानुसारो स्याद्गुणस्तदनुसारतः ।
बाण(:) स्यात्समयोगो हि त्रयाणां फलसाधनम् ॥ १२४ ॥

विषमाणां धनुर्बाणगुणानां योगतः पुनः ।
नार्थसिद्धिरिति प्राहुश्चापाचार्याः कृतश्रमाः ॥ १२५ ॥

धनुर्वेदार्थतत्वज्ञो धर्मज्ञश्च कृतश्रमः ।
प्रकृष्टसत्वो बलवान्कीर्तिमांश्च भवेद्गुरुः ।
अतिलुब्धो धनुर्वेदे(द) विहीनश्चाकृतश्रमः ॥ १२६ ॥

वञ्चकस्सत्वहीनश्च गुरुं [रुः] स्यान्नाजितेन्द्रियः ।
उत्साहशीलः प्रज्ञावानुद्योगाध्यवसायवान् ॥ १२७ ॥

शूरः सत्वगुणोपेतः शिष्यस्स्यात्कुलशीलवान् ।
श्यावदन्तः सत्वहीनः कृतघ्नो गुरुवञ्चकः ॥ १२८ ॥

प्रज्ञोत्साहबलैर्हीनो न शिष्यत्वेन संमतः ।
गुरुशुश्रूषकश्शिष्यो गुरु[:]शिष्यैकवत्सलः ॥ १२९ ॥

समायोगोऽर्थसिद्ध्यै स्यान्नै[द्वै]परीत्ये विपर्ययः ।
यच्च किञ्चिद्धनुर्वेदविहितं कर्म वक्ष्यते ॥ १३० ॥

अनध्याये न तत्कुर्यादनिष्टफलदो हि सः ।
अष्टमी च गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ॥ १३१ ॥

अमावास्या वधं कुर्यादुभयोर्गुरुशिष्ययोः ।
पौर्णमास्यां सन्ध्ययोश्च तथा मृतकसूतके ॥ १३२ ॥

दिनक्षये महावाते विश्रमं कारयेद्गुरुः ।
गुरुरभ्यागतो यत्र दिने कुत्राप्यचिन्तितः ।
तत्राकाले गर्जिते च दुर्दिने सर्पदर्शने ॥ १३३ ॥

अथवा भज्यते चापं यदैव श्रमकर्मणि ।
त्रुट्यते वा गुणो यत्र प्रथमे बाणमोक्षणे ॥ १३४ ॥

श्रमं तत्र न कुर्वीत शस्त्रैर्मतिमतां वरः ।
ततः कृतनमस्कारं शिष्यं विद्यार्थिनं गुरुः ॥ १३५ ॥

अभ्यासार्थं कृते प्राच्यामुदीच्यां वापि सद्मनि ।
धनुर्वेदविधानज्ञः सूत्रायामे नियोजयेत् ॥ १३६ ॥

दृढसूत्रं द्विकानिष्ठं मध्यङ्गं गुणचापयोः ।
निबध्य धनुराकर्षेद्यावत्सूत्रं प्रपूरयेत् ॥ १३७ ॥

सूत्रायामपिह(समा)कर्षे दार्ढ्यं कर्माभिनिन्दितम् ।
द्विजानामुपनीतानामोंकारश्छन्दसामिव ॥ १३८ ॥

सूत्रायामे स्थिरं वीक्ष्य ज्याघातेऽपि नियोजयेत् ।
तस्मिद्धार्थे च सिध्यन्ति क्रियास्सर्वा धनुर्भृताम् ॥ १३९ ॥

शरतुल्यं चित्रदण्डं ज्यायुक्तं कृष्यते तु यत् ।
मुहुर्मुष्टिधनुर्बाणसिध्यै ह्या (ज्या)घात इष्यते ।
ज्याघातलब्धसिद्धिं तु वीक्ष्य शिष्यं गुरो(रु)ः क्रमात् ॥ १४० ॥

बद्धगोधांगुलित्राणं शिक्षाधानाङ्गसंस्थितिः ।
कारयेत्पुष्पवेधं तु फलहीनेन पत्रिणा ॥ १४१ ॥

पुष्पवेधे कृताभ्यासं गुरुः शिष्यं क्रमादमुम् ।
आर्द्रकाष्ठच्छिदाभ्यासे योजयेल्लक्ष्यसिद्धये ॥ १४२ ॥

गोपुच्छाकृतिकं काष्ठं सार्धं लक्षतया न्यसेत् ।
तच्छिन्द्याच्च क्षुरप्रेण मुहुर्मुहुरतन्द्रितः ॥ १४३ ॥

रात्रौ निर्वातदेशे च दीपं लक्षतया न्यसेत् ।
नाराचेन च तद्वेधं कारयेल्लक्ष्यसिद्धये ॥ १४४ ॥

मत्स्यवेधं च भल्लेन कारयेल्लक्ष्यसिद्धये ।
मांसवेधं ततः कुर्यान्नाराचेन शुभाप्तये ॥ १४५ ॥

मांसवेधो मयाऽद्यैव कर्तव्य इति चेतसा ।
निश्चित्य शिष्यसंहृष्टो देवताभ्यो बलिं क्षिपेत् ॥ १४६ ॥

स्नातः शुद्धः शुक्लवासाः सितमाल्यानुलेपनः ।
पवित्रपाणिराचम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
दध्यक्षतोदनैः प्राच्यां ब्रह्मशक्रपुरस्सरान् ॥ १४७ ॥

भक्त्या सन्तर्पयेद्देवान् कश्यपादीनृषीनपि ।
बलिं क्षिपेद्विचित्रं तु पुष्पधूमो(पो)पबृंहितम् ॥ १४८ ॥

ऋग्वेदादीनथर्वान्तान् धनुर्वेदविशारदान् ।
धनूंषि सूत्रायामादीन्यस्त्रग्रामं च पूजयेत् ॥ १४९ ॥

शुक्रगौतमशाण्डिल्यजमदग्निबृहस्पतीन् ।
धनुर्वेदगुरूंश्चा[ऽग्ना]ग्रान् तर्पयेद्बलिकर्मणा ॥ १५० ॥

देवेभ्यो बलिमाहृत्य दक्षिणाभिमुखं पशुम् ।
छागं वाह्य[ह]रिणं वापि गन्धमाल्यादिभूषितम् ॥ १५१ ॥

मांसं भित्वार्धभागेन बाणो यत्रावतिष्ठत ।
कोशं वाहनमाप्नोति जित्वा शत्रून् महाहवे ॥ १५२ ॥

भित्वा मांसं त्रिभागेन यस्य तिष्ठति सायकः ।
हृष्टः पुष्टिर्यशस्तस्य संपत्स्यन्ते यथेप्सिताः ॥ १५३ ॥

सुशुभां गतिमासाद्य भित्वा चोभयतः समम् ।
प्रसन्नोयः पते[त्] बाण. सन्नः स्सर्वार्थसाधकः ।
पुनश्च देवताः शिष्यो ब्राह्मणांश्च गुरूंस्तथा ॥ १५४ ॥

अभिवाद्य तथाशीर्भिर्विर्धितो लभते जयम् ।
पुंखेन कायमाच्छाद्य यदा भूमिं व्रजेच्छरः ॥ १५५ ॥

तदाधिवेदं(धं) जानीयाद्धनुश्शास्त्रविशारदः ।
अतिवेधान्नलभते फलानि तु कदाचन ॥ १५६ ॥

दुर्विबोधा भवेद्यश्च नासौ शुभफलप्रदः ।
मांसवेधे समारब्धे धनुर्भङ्गो विनाशकृत् ॥ १५७ ॥

मरणे(णं) च गुणे च्छिन्ने पुंखभेदे सुतक्षयः ।
आधिभ्यश्च महाभूतिः शरभङ्गश्च दोषकृत् ॥ १५८ ॥

मांसवेधे शरगतिः या शुद्धा दोषवर्जिता ।
साम्याच्छुभफलप्राप्त्यै सदोषास्त्वशुभप्रदाः ॥ १५९ ॥

नानाविधगति[ती]र्भ्रमः सदोषास्तत्फलान्यपि ।
क्रमेण लक्षणं तासामप्यस्माभिरिहोच्यते ॥ १६० ॥

वामगा दक्षगा चैवमूर्ध्नि(र्ध्व)गाधोगता तथा ।
गोमूत्रिका शीतिका च कैराती कम्पना(नी) भ्रमी ।
यदा गच्छति लक्षस्य वामतो वामगा हि सा ॥ १६१ ॥

दक्षिणागमने तावद्दक्षगा परिकीर्तिता ।
ऊर्ध्वाधोगमने तद्वदूर्ध्वगाऽधोगता भवेत् ॥ १६२ ॥

दक्षिणां तु दिशं गत्वा पुनर्वामेन गच्छति ।
दुर्निमित्तेन चेद्बाणो गोमूत्री सा गतिर्भवेत् ॥ १६३ ॥

गुरुर्मौर्वी लघुश्चापः शीतगां(तिकां) तु गतिं दिशेत् ।
गत्वा चोर्ध्वं तथाऽधस्तादनिमितं(त्तं) खगो व्रजेत् ॥ १६४ ॥

यदा भ्रमति वै वेगात्कैराती सा गतिर्भवेत् ।
मुखमध्ये गुणो यत्र पीड्यते धन्विना क्वचित् ॥ १६५ ॥

कंपने तेन नाराचो गतिः कंप[न्यु]त्युदाहृता ।
श्रमहीनो भवेद्धन्वी विकर्षेत्कठिनं धनुः ॥ १६६ ॥

तदा भ्रमति नाराचः सा गतिर्भ्रामिका स्मृता ।
हन्ति स्थानं वामगा या द्वितीया बन्धु(न्ध)नाशनी ॥ १६७ ॥

ऊर्ध्वगा तु वहेद्दुःखमाधिं चाधोगता वहेत् ।
गोमूत्रिका गतिः कोशक्षयं कुर्यान्न संशयः ।
शीतिका शिष्यमाहन्यात्कंपनी तु कुलद्वयम् ॥ १६८ ॥

आचार्यं हन्ति कैराती भ्रमी प्रकृतिनाशिनी ।
वेधने चैव मांसस्य नाराचपतनं यदि ॥ १६९ ॥

पूर्वदिग्भागमाश्रित्य तदा स्याद्विजयो ध्रुवम् ।
पश्चिमे धनधान्यं स्यादुत्तरे सर्वमुत्तमम् ॥ १७० ॥

वायव्यां पतनं चापि हर्य[ह्यर्थ]पुष्टिकरं मतम् ।
दक्षिणे कलहं घोरं विदेशगमनं तथा ॥ १७१ ॥

ऐशान्यां तु तथाऽऽग्नेय्यां नैर्ऋत्यां पतनं यदा ।
अग्निशोकभयं विद्यात्तिसृष्वपि विदिक्षु च ॥ १७२ ॥

मांसमुत्सृज्य दैवाच्चेन्निर्गच्छत्यन्यतः शरः ।
अशुभानि निमित्तानि पूर्वोक्तानि भवन्ति वा ॥ १७३ ॥

मांसवेधं तदोत्सृज्य शान्तिकर्म समाचरेत् ।
कृत्वा शान्तिं पुनः शिष्यं कारयेन्मांसवेधनम् ॥ १७४ ॥

शुभे च तिथिनक्षत्रे करणे च यथाविधि ।
अत्रापि यदि ते दोषा दृश्यन्ते ये प्रकीर्तिताः ।
तदा तं वर्जयेच्छिष्यमयोग्यं श्रमकर्मणि ॥ १७५ ॥

विनोपनयनं शिष्यो नाधिकारी धनुःश्रमे ।
अतः कर्तव्यमाचार्यैस्तच्छिष्यस्य यथाविधि ॥ १७६ ॥

उपनीत(य)गुरुः शिष्यं धनुर्दानार्थमुत्तमे ।
भूप्रदेशे समे (शु)शुद्धे प्रागुदक्प्रवणे शुभे ॥ १७७ ॥

शीलं (शालां) कुर्यात्तत्र कर्म धनुर्वेदानुसारिणा ।
विधानेन गुरुः कुर्यात्कुण्डनिर्माणपूर्वकम् ॥ १७८ ॥

तत्र चिन्तामणौ तत्र(च) प्रोक्तं शालादिलक्षणम् ।
अस्मत्कृते वेदितव्यं तस्मादत्र न कथ्यते ॥ ३७९ ॥

मण्डलं चाग्रतस्तस्य कर्तव्यं सिद्धिमिच्छता ।
चतुर्हस्तं द्विहस्तं च एकहस्तप्रमाणतः ॥ १८० ॥

श्वेतरक्तैश्च पीतैश्च कृष्णैर्नीलैश्च वर्णकैः ।
सूक्ष्मरेखानिवेशेन चतुरश्रं सुशोभनम् ॥ १८१ ॥

जलजं तस्य मध्यस्थं लेखनीयं प्रयत्नतः ।
पूर्वोक्तैर्वर्णकैश्चैव साष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
तस्योपरि निधातव्यं कलशं द्रोणसंज्ञकम् ॥ १८२ ॥

सहिरण्यं सवस्त्रं च सोपवीतं फलान्वितम् ।
पूरणीयं प्रयत्नेन सप्तधान्यैकधीमता(?) ॥ १८३ ॥

गोधूमेन यवेनापि पुष्पगन्धादिभिस्तथा ।
सुवर्णं रजतं वज्रं वैडूर्यं चैव मौक्तिकम् ॥ १८४ ॥

पद्मरागेन्द्रनीले च यथा शक्त्या विचक्षणः ।
तस्य मध्ये प्रदातव्यं स्वस्तिकं च हिरण्मयम् ॥ १८५ ॥

कोणेषु तस्य चतुरः कलशान्वारिपूरितान् ।
अश्वत्थपत्रसंच्छन्नान् गन्धोपेतान्निवेशयेत् ॥ १८६ ॥

पूर्वस्यां स्थापयेदिन्द्रमाग्नेय्यां च चतु(हवि)र्भुजम् ।
दक्षिणे धर्मराजं तु नैर्ऋते गरुडध्वजम् ॥ १८७ ॥

वरुणं वरुणाशायां वायव्यां श्वसनं न्यसेत् ।
उत्तरस्यां कुबेरं तु ऐशान्यां प्रभुमीश्वरम् ॥ १८८ ॥

गणाध्यक्षमहाकालं कुमारं नन्दिना सह ।
भृङ्गरीटं महावीर्यं धूम्राक्षं च महाबलम् ।
योगिन्यो मातरश्चैव गुह्यकाश्च विशेषतः ॥ १८९ ॥

आदित्येन ससोमेन ग्रहास्तत्रैव मण्डले ।
ऋषयस्सप्त तत्रैव स्थापनीयाः प्रयत्नतः ॥ १९० ॥

सुगन्धिपुष्पधूमै(पै)श्च कर्पूरागरुचन्दनैः ।
फलैश्च विविधाकारैः नारिकेलादिदाडिमैः ॥ १९१ ॥

नारङ्गबीजपूरैश्च मण्डले पूजयेद्बुधः ।
शर्करागुडग(ख)ण्डैश्च नैवेद्यानि तु कारयेत् ॥ १९२ ॥

ब्राह्मणान् पूजयेत्तत्र कुमारीश्चाप्यनेकशः ।
तापसानर्चयेद्भक्त्या आचार्यं श्रमितास्तथा ॥ १९३ ॥

कृतोपवासं शिष्यं च पञ्चगव्येन शोधयेत् ।
कृताञ्जलिपुटः शिष्यो याचे[चयेच्च]त(च) गुरुं धनुः ॥ १९४ ॥

अङ्गन्यासं ततः कुर्याच्छिवोक्तं सिद्धिमिच्छता ।
आचार्येण च कर्तव्यं पापघ्नं विघ्ननाशनम् ॥ १९५ ॥

शिखास्थाने न्यसेदीशं बाहुयुग्मे(च)न केशवम् ।
ब्रह्माणं नाभिमध्ये तु जङ्घयोश्च गणाधिपम् ।
नेत्रबन्धं ततः कृत्वा वीरपट्टेन धीमता ॥ १९६ ॥

धन्यनागेति मन्त्रेण गुरुणा साभिमन्त्रितम् ।
धनुस्तस्मै प्रदातव्यं शरमप्यभिमन्त्रितम् ॥ १९७ ॥

काण्डात्काण्डादिति मन्त्रेणाचार्यश्च समर्पयेत् ।
समपादस्थशिष्यस्य बद्धाञ्जलिपुटस्य च ॥ १९८ ॥

उपनीतस्य शिष्यस्य संप्राप्तधनुषस्तथा ।
श्रमकर्मणि योग्यस्य श्रमप्राशस्त्व[स्त्य]मुच्यते ॥ १९९ ॥

उपदेशक्रिया यस्य श्रमो यस्य दिनेदिने ।
अस्य सिध्यन्ति नाराचाः सर्वकर्मसु ते क्षमाः ॥ २०० ॥

श्रमेण पुष्टिर्गात्राणां श्रमाल्लक्षः सुनिश्चितम् ।
श्रमेण शीघ्रसन्धानं श्रमा[द्वे]च्चेगः प्रवर्तते ।
श्रमेण दूरपातित्वं श्रमेण स्फोटय(ये)द्दृढम् ॥ २०१ ॥

श्रमेण कुरुते चित्रं श्रमेण तु करक्रिया ।
श्रमेण कर्कशश्चापः कृष्यते खलु लीलया ॥ २०२ ॥

श्रमेण रञ्जयेल्लोकान् श्रमेणोत्कर्षमाप्नुयात् ।
श्रमेण वर्म शत्रूणां लौहं भिन्द्याच्च तूलवत् ॥ २०३ ॥

श्रमाद्विजयते शत्रून् श्रमेण विजयो ध्रुवम् ।
नित्यं श्रमवशेनैव दुःसाध्यमपि साधयेत् ॥ २०४ ॥

श्रमेण तु शरीरस्य सौष्ठवं हि विजायते ।
श्रमेण जयमाप्नोति शत्रूणां मध्यसंस्थितः ॥ २०५ ॥

चित्रं विचित्रमायाति श्रमेणैव न संशयः ।
दुष्करं सुकरं चैव श्रमयोगात्प्रजायते ॥ २०६ ॥

किं प्रभूतं वदिष्यामो यद्यन्यत्किञ्चिदायुधम् ।
श्रमात्सिध्यति तत्सर्वं श्रमो यस्य स भार्गवः ॥ २०७ ॥

शृङ्गहीनो वृषो यद्वद्दन्तहीनो यथा गजः ।
गुणहीनं धनुस्तद्वच्छ्रमहीनश्च साधकः ॥ २०८ ॥

तस्मात्सदा श्रमं कुर्यात्प्रयत्नाद्गुरुसन्निधौ ।
गुरूणामनधिष्ठाने वृद्धोऽपि श्रममाचरन् ॥ २०९ ॥

दोषैराक्रम्यते यस्माद्यथा विद्वानपीन्द्रियैः ।
गुरुहीनश्च यः कश्चिच्छ्रमं कुर्यादहर्निशम् ।
कायक्लेशो भवेत्तस्य न किञ्चिदपि सिध्यति ॥ २१० ॥

श्रमा धनुषि यावन्तस्ते लक्षविषया यतः ।
धनुर्वेदोक्तमस्माभिः ततो लक्षं निरूप्यते ॥ २११ ॥

लक्षं चतुर्विधं ज्ञेयं स्थिरं चैव चलं तथा ।
चलाचलं द्वयचलं वेधनीयं क्रमेण तु ॥ २१२ ॥

आत्मानं सुस्थिरं कृत्वा लक्षं चैव स्थिरं ततः ।
वेधयेद्यश्च धानुष्कः स्थिरवेधः स उच्यते ।
चलं तु वेधयेद्यस्तु स्वयं तु स्थिरसंस्थितः ॥ २१३ ॥

चललक्षं तु तत्प्रोक्तमाचार्यैर्लक्ष्यकोविदैः ।
धानुष्को यत्र चलति लक्षं च स्थिरसंस्थितम् ॥ २१४ ॥

निपुणेनैव वेद्धव्यं तद्विज्ञेयं चलाचलम् ।
उभावेव चलौ यत्र लक्षं चापि धनुर्धरः ॥ २१५ ॥

तद्विज्ञेयं द्वयचलं श्रमेणैव हि सिध्यति ।
चतुर्विधमिदं लक्षमेकैकं द्विविधं मतम् ॥ २१६ ॥

कायश्च प्रतिकायश्च विशेषस्तत्र कुत्र(कथ्य)ते ।
गजवाजिनृणां काया रणे लक्ष्याणि मुख्य(?) च ॥ २१७ ॥

प्रतिकायाश्च लक्ष्याणि श्रमार्थं स्युर्विना रणात्(?) ।
लोमहीनं मांसहीनमार्द्रं शतगुणं भवेत् ॥ २१८ ॥

चर्म यद्दन्तिनस्तुल्यं तत्कायेन मतं बुधैः ।
तस्यार्धं प्रतिकायः स्याद्वाजिनः पुरुषस्य च ॥ २१९ ॥

प्रतिकायो भवेदर्धं तस्येत्याहुः कृतश्रमाः ।
चर्मतुल्यं च यन्मांसं कुर्यात्तदपि वेधने ॥ २२० ॥

प्रतिकायतया नागवाजिमानं च [मानुष] वर्ष्मणाम् ।
शिलायाद्य गुणोत्सेधाल्लोहपट्टश्च यो भवेत् ॥ २२१ ॥

सार्धाङ्गुलश्च तं भित्त्वा भिन्द्यात्कायं गजस्य च ।
चतुर्विंशति वर्माणि यो भिनत्ति गुणानरः ॥ २२२ ॥

तस्य बाणो गजेन्द्रस्य कायं निर्भिद्य गच्छति ।
शृङ्गं च माहिषं शस्त्रमलोहं लोहमध्यक(ग)म् ॥ २२३ ॥

उत्तमं मध्यमं चैव शृङ्गं वेध्यं यथाक्रमम् ।
कार्पासं वर्म चाभेद्यमङ्गुलैः पञ्चभिर्मतम् ।
करीषसिकताधान्यैः पूरितावाथ पद्धकी ॥ २२४ ॥

इत्येते हस्तिकायानां प्रतिकायाः प्रकीर्तिताः ।
चर्मवद्वर्मयेद्भागान् वाजिमानुषकाययोः ॥ २२५ ॥

गजवाजिनृणां कायं समानं कीलकं भुवि ।
आरोप्य तस्य शिरसि लक्षं चर्मादिनिर्मितम् ॥ २२६ ॥

बन्धी(ध्री)याच्चतुरश्रं तत्त्रिकोणं वृत्तमेव वा ।
समानमर्धचन्द्रेण स्याद्वा शुचिमुखं तथा ॥ २२७ ॥

लक्षं स्यात्त्रिविधं सर्वं स्थूलं सूक्ष्मं रहस्यकम् ।
स्थूलं चर्मादिलक्षं स्यात्सूक्ष्माद्यप्यभिधीयते ॥ २२८ ॥

शुद्धीयवश्च सिद्धार्थो वालाधारा च पञ्चमी ।
शब्दादीनि च लक्षाणि रहस्यानि विदुर्बुधाः ॥ २२९ ॥

उदिते भास्करे लक्षं पश्चिमायां निवेशयेत् ।
अपराह्णे च कर्तव्यं लक्ष्यं पूर्वदिशि स्थितम् ॥ २३० ॥

उत्तरेण सदा कार्यं प्रशस्तं मद्विरोधकम् ।
संग्रामेण विना कार्यं न लक्षं दक्षिणामुखम् ॥ २३१ ॥

संस्थाप्य लक्षं धानुष्को गुरोर्ज्ञात्वा यथाक्रमम् ।
दोषं गुणं शरीरस्थं वेधे यत्नं समाचरेत् ॥ २३२ ॥

दोषं गुणं च वक्ष्यामः शरीरस्थं यथाक्रमम् ।
तिष्ठतो लक्षवेधाय धानुष्कस्य यथाविधि ॥ २३३ ॥

दोषाणां च परित्यागात् गुणानां च परिग्रहात् ।
जायते लक्षसिद्धिस्तु तस्मात्तदभिधीयते ॥ २३४ ॥

अतिहर्षात्तथा दर्पान्मोहात्तद्वत्प्रमादतः ।
दुराचार्योपदेशाच्च वैषम्याद्देशकालयोः ॥ २३५ ॥

अतिवेगादसामर्थ्यादिन्द्रियाणामनिग्रहात् ।
श्रमाद्भयाच्च शोकाच्च तृषाद्या(व्या)यामयोगतः ॥ २३६ ॥

अतितृप्ते बुभुक्षायां कारणैरेवमादिभिः ।
जायन्ते बहवो दोषाः कायकर्मप्रदूषणाः ॥ २३७ ॥

न कुर्याद्धनुराकर्षं स्थानेन च विना क्वचित् ।
विना स्थानेन कर्षन् हि भवेल्लक्षाद्बहिः शरः ॥ २३८ ॥

तलेन पार्ष्ण्यङ्गुलिना यस्मादाक्रम्य धन्विना ।
स्थीयते लक्षभेदाय तस्मात्तत्स्थानमीरितम् ॥ २३९ ॥

व्यथितं कंपितं चण्डं स्तब्धं प्रचलितं तथा ।
विद्रुतं च क्षतै[षडे]वैते स्थानदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २४० ॥

यस्तु पद्भ्यां समं तिष्ठेदचलः पादपो यथा ।
सोऽतिवेगं प्रसहते धनुषो वा रथस्य वा ॥ २४१ ॥

भवन्ति यद्यपि स्थाया[ना]न्यनेकानि धनुष्मताम् ।
तथापि तेषां मुख्यानि कथ्यन्तेऽत्र समासतः ॥ २४२ ॥

समपादं च वैशाखं मण्डलालीढके तथा ।
प्रत्यालीढ[मि]मति ज्ञेयमवस्थानं च पञ्चकम् ॥ २४३ ॥

पादौ समौ समाङ्गुष्ठौ समजानुकसन्धिकौ ।
वितस्त्यन्तरितस्थानौ समपाद उदाहृतः ॥ २४४ ॥

पादौ सविस्तरौ कार्यौ समौ हस्तौ प्रमाणतः ।
विशाखस्थानकं ज्ञेयं कूटलक्षस्य वेधने ॥ २४५ ॥

मण्डलाकृतिकौ स्यातां पादौ यदि समस्थितौ ।
मण्डलस्थानकं तत्तु स्थानविद्भिरुदाहृतम् ।
अग्रतो वामपादं च दक्षिणं चापि कुञ्चितम् ॥ २४६ ॥

आलीढन्तु प्रकर्तव्यं हस्तद्वयसविस्तरम् ।
प्रत्यालीढं तु कर्तव्यं सव्यं चैवानुकुञ्चितम् ॥ २४७ ॥

दक्षिणं तु पुनस्तद्वद्दूरपाते विशिष्यते ।
यःस्थितः स्थानकेष्वेव सर्वज्ञोऽसौ धनुर्धरः ॥ २४८ ॥

स प्रहर्ता भवेद्दग्धं(लक्ष्यं) पत्यश्वरथहस्तिषु ।
अग्रपादस्थितं कौव्यं (?) पार्ष्ण्योर्वाप्यवपीडनम् ॥ २४९ ॥

पार्श्वाभ्यां चलनं चैव ताभ्यां चाप्यवपीडनम् ।
तदपूर्णमथाभीक्ष्णं तथैवाप्यपसर्पणम् ॥ २५० ॥

अस्थिराङ्गुलिता चैव कुण्ठि(ञ्चि)ताङ्गुलिता तथा ।
इत्येते कीर्तिता दोषा नव पादसमुद्भवाः ॥ २५१ ॥

एषां विपर्यया ये च ते गुणाः परिकीर्तिताः ।
शैथिल्यमतिगाढत्वमतिबुद्धिः प्रलंबता ॥ २५२ ॥

दोषाश्चत्वार उद्दिष्टाः सन्धाने श्रोणिशाखयोः ।
करकस्तम्भसदृशा कटी या सुप्रतिष्ठिता ।
तामेव च प्रशंसन्ति चतुरश्रां मृदुस्थिराम् ॥ २५३ ॥

लम्बोदरत्वं भुग्नत्वं [कु]कक्षिदोषौ प्रकीर्तितौ ।
एतयोरन्यथात्वं च गुणः कुक्षेः प्रकीर्तितः ॥ २५४ ॥

भुजयोः कंपनं दोषो निष्कम्पत्वं गुणो महान् ।
मुष्टेर्दोषान् गुणांश्चैव वक्ष्यामस्तत्प्रपञ्चने ॥ २५५ ॥

कण्ठोष्ठयोर्बहिर्भावाद्बहिर्भावो धनुर्भृताम् ।
उ[भ]मेतां दोषगुणज्ञा[का] विति शास्त्रविदां मतम् ॥ २५६ ॥

मुख्य[ख]स्य पाटनं दोषः तस्य संकोचनं तथा ।
निमीलनाकुञ्चने च तथोन्मेषनिमेषणे ॥ २५७ ॥

दोषमाहुर्वैपरीत्यं शराग्रालोकनं गुणः ।
द्वौ दोषौ च ललाटस्य कौटिल्यं भ्रुकुटी तथा ॥ २५८ ॥

पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव तिर्यक्त्वं वक्रता भ्रमः ।
अत्युन्नतत्वं नीचत्वं कम्पनोत्तानने तथा ॥ २५९ ॥

दोषाः स्युः शिरसस्तस्य वैपरीत्यं गुणो मतः ।
यः शरीरगतैर्दोषैः सर्वेरेतैर्विवर्जितः ।
स भवे[द्रा]गवेणापि समश्शरविमोक्षणे ॥ २६० ॥

धनुस्स्पर्शे गुणस्पर्शे गुणो दोषश्च यत्र यः ।
तमिहाचक्ष्महे पूर्वं क्रमप्राप्तं धनुर्भृताम् ॥ २६१ ॥

त्वचां चैवातिमन्दत्वं धनुषश्चालनं तथा ।
अत्यूर्ध्वं पृष्ठतस्तद्वत्पुरस्ताच्चालनं तथा ॥ २६२ ॥

अपृष्ठचालनं चापि भूयःकम्पनमस्य च ।
पार्श्वे चाम[क]र्षणं पृष्ठप्रदेशग्रहणं तथा ॥ २६३ ॥

दोषा एकादशैवात्र धनुःस्पर्शे प्रकीर्तिताः ।
वैपरीत्यं गुणस्तेषां सौष्ठवं तस्य तद्विदुः ॥ २६४ ॥

अधिगत्वं स्वल्पगत्वं वक्रत्वं स्तब्धता तथा ।
पक्षयोश्चैव बाह्वोश्च स्तब्धता चलनं तथा ॥ २६५ ॥

अंसयोरुन्नतिश्चेति दोषाः प्रोक्ता गुणग्रहे ।
एषां तु विपरीता ये क्रियाज्ञैस्ते प्रपूजिताः ॥ २६६ ॥

धनुस्स्पर्शे गुणस्पर्शे चोभयत्र मनीषिणः ।
दाढर्यमाहुर्गुणं तस्य लक्षणन्त्वभिधीयते ।
दाढर्येन ग्रहणं यच्च चापस्य च गुणस्य च ॥ २६७ ॥

तत्पूर्वापरयोर्दाढ्यमामनन्ति मनीषिणः ।
पञ्चपञ्चविधे मुष्टिद्वये चापगुणाश्रिते ॥ २६८ ॥

पञ्चव्याधा(या)न्प्रवक्ष्यामः क्रमप्राप्तान् यथाक्रमम् ।
प्रमण्डलस्समधृतः तृतीयो धनुराश्रयः ॥ २६९ ॥

तुङ्गस्तथोपतुङ्गश्च पञ्च स्युः चापमुष्टयः ।
ऊर्ध्वस्थिताङ्गुष्ठमूले तृतीयांशे धनुःस्थितम् ॥ २७० ॥

शेषाङ्गुलिधृतं यत्र सा मुष्टिः स्यात्प्रमण्डलः ।
मध्यमानामिके यस्मिन्नङ्गुष्ठेन निपीडिते ॥ २७१ ॥

अङ्गुलीभिर्धृते चापे सर्वाभिः समधारितः ।
अङ्गुष्ठं शिथिलीकृत्य चतुर्भिर्दृढमण्डलैः ॥ २७२ ॥

पीडयित्वा धनुस्तिर्यङ्मुष्टिः स्याद्धनुराश्रयः ।
यस्मिन् प्रदेशिनीवर्जैश्चतुर्भिर्धृतमण्डलैः ॥ २७३ ॥

पीडयेच्च धनुर्मुष्टिः स तुङ्ग इति कीर्तितः ।
प्रदेशिनीमध्यमिके यस्मिन्नङ्गुष्ठपीडिते ।
उपतुङ्गस्स यत्रैव कनिष्ठानामिके श्लथे ॥ २७४ ॥

प्रमण्डलो दूरपाते लक्षे स्यात्समधारितः ।
अतीव कठिना कु(मु)ष्टिः स्यान्मुष्टेर्धनुराश्रयात् ॥ २७५ ॥

तुङ्गे च लघुसन्धानमुपतुङ्गेऽर्धकर्षणम् ।
दृढदुष्करचित्राढ्यान्यन्यान्यप्यूह्य कारयेत् ॥ २७६ ॥

पताका वज्रमुष्टिश्च सिंहकर्णी तथैव च ।
मुसरी काकतुण्डी च योजनीया यथाक्रमम् ॥ २७७ ॥

दीर्घा तु तर्जनी यत्र संश्रिताङ्गुष्ठमूलकम् ।
पताका सा च विज्ञेया नलिका दूरमोक्षणे ॥ २७८ ॥

तर्जनी मध्यमामध्यमङ्गुष्ठश्च विशेद्यदि ।
वज्रमुष्टिश्च सा ज्ञेया स्थूले नाराचमोक्षणे ॥ २७९ ॥

प्रदेशिनीमध्यमानामिकाभिर्गुणकर्षणम् ।
प्रदेशिनीमध्यमयोर्मध्ये शरनिवेशनम् ॥ २८० ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्सिंहकर्णवद्यत्र संस्थितिः ।
सिंहकर्णा तु सा ज्ञेया मुष्टिः शरविमोक्षणे ।
अङ्गुष्ठनखमध्ये तु तर्जन्यग्रन्तु संस्थितम् ॥ २८१ ॥

मुत्स(स)री सा च विज्ञेया चित्रलक्षस्य वेधने ।
अङ्गुष्ठेन समाकृष्य गुणमङ्गुष्ठकोपरि ॥ २८२ ॥

शरं निवेश्य तत्रापि प्रदेशिन्यग्ररोपणम् ।
मध्यमां तु समारोप्याङ्गुष्ठाग्रेऽनामिकां तथा ॥ २८३ ॥

कनिष्ठां च परीहाय मुष्टिः स्यात्काकतुण्डिका ।
कैशिकः पार्षतश्चैव भरतच्छन्द एव च ॥ २८४ ॥

सात्विकश्चेति निर्दिष्टाः पञ्चच्छायाः समासतः ।
आकर्षणं केशमूलपर्यन्तं कैशिकं स्मृतम् ॥ २८५ ॥

यत्कर्णविवरस्पर्शे तच्च पार्षतनामकम् ।
यद्ग्रीवामध्यपर्यन्तं त(च्च)स्य भरतनामकम् ॥ २८६ ॥

स्यादंसदेशपर्यन्तकर्षणं च्छन्दसंज्ञकम् ।
नयनप्रान्तपर्यन्तकर्षणं सात्विकं स्मृतम् ॥ २८७ ॥

कैशिकश्चित्रवेधस्स्यादित्याहुश्च कृतश्रमाः ।
पार्थश्च समो ज्ञेयो भरतो दृढवेधने ॥ २८८ ॥

दृढवेधे च दूरे च छन्दनामानमादिशेत् ।
अधोलक्ष्यस्य वेधे च सात्त्विकञ्च समादिशेत् ॥ २८९ ॥

सन्धानक्षेत्रमप्राप्तेः पञ्चध्यायेषु सात्त्विकः ।
इत्युपायास्समासेन लक्ष्यसंसिद्धिहेतवः ॥ २९० ॥

तस्मात्तानि निरूप्यन्ते लक्ष्यसिद्धौ यथाक्रमम् ।
धानुष्कस्य प्रयत्ना हि लक्ष्यसिद्धौ व्यवस्थिताः ॥ २९१ ॥

आधानमथ सन्धानं मुष्टिकर्मविकर्षणम् ।
अवस्थापनमोक्षाणां समुदायः क्रियोच्यते ॥ २९२ ॥

अङ्गुलीभिर्विभज्यैकं तूर्णीरादग्रहणं तु यत् ।
शरस्य स्यात्तदा(दा)धानं पूर्वाचार्यैरुदाहृतम् ॥ २९३ ॥

गुणकार्मुकबाणानां त्रयाणामवियोगतः ।
सन्धिर्भवति वै यस्मात्तस्मात्सन्धानमुच्यते ॥ २९४ ॥

स्कन्धकर्णद्वयोर्मध्ये सन्धानक्षेत्रमादिशेत् ।
सन्धानं यो न जानाति वृ[था]था तस्य परिश्रमः ॥ २९५ ॥

पूर्वपश्चिमयोर्मुष्ट्योः यत्कर्म च धनुर्धरैः ।
क्रियते च यथायोगं मुष्टिकर्म तदुच्यते ॥ २९६ ॥

आलोकयन[न्] शरस्याग्रं लक्षञ्चापि धनुश्च यत् ।
विकृष्य(विलोक्य)ते यथान्यायं तद्वत्कर्षणमुच्यते ॥ २९७ ॥

आकृष्टस्य गुणस्याथ शरेण सहितस्य यत् ।
अवस्थानं कर्णदेशे स्यादवस्थापनन्तु तत् ॥ २९८ ॥

मोक्षणं नाम तत्प्रोक्तं गुणाद्बाणविरेचनम् ।
सा दीप्तपावके चैव पूर्णाहुतिरिवार्पितम् ॥ २९९ ॥

पूरके पूरयेद्बाणं कुम्भके धारयेत्क्षणम् ।
रेचके मोचयेच्चैव खगः सिद्धिं परां व्रजेत् ॥ ३०० ॥

पूरणं यत्र हीनं स्याद्धारणं मोक्षणं तथा ।
अकाले मोक्षणे चैव दोषः संपद्यते महान् ॥ ३०१ ॥

एवञ्च यो न शक्नोति पूरकादियथाक्रमम् ।
शिथिलत्वाच्च गात्रस्य वेधनं चादृढं भवेत् ॥ ३०२ ॥

योगचिन्तामणावुक्तं विशेषेण तु लक्षणम् ।
अस्माभिः पूरकादीनां तस्मादत्र न कथ्यते ॥ ३०३ ॥

पूर्वयोगं यदा वायुः पश्चादाकृष्यते धनुः ।
तदा गात्रञ्च बाणश्च शिरश्चापि प्रकम्पते ॥ ३०४ ॥

आभ्यन्तरञ्च बाह्यञ्च सौष्ठवं द्विविधं भवेत् ।
आभ्यन्तरं मनश्शान्तः सत्यपि क्षो[द]भकारणे ॥ ३०५ ॥

स्थूलानामथ बाल्पानां शोभा यत्रोपजायते ।
अङ्गानां सौष्ठवं तद्धि बाह्यं शास्त्रविदो विदुः ॥ ३०६ ॥

यच्चाशिथिलतां धत्ते सर्वेष्वङ्गेष्वभङ्गुराम् ।
चापाचार्यैस्तदाम्नातं प्रकृष्टमिह सौष्ठवम् ॥ ३०७ ॥

पादौ स्थानमितौ यस्य त्रिकं नम्रं सुशोभनम् ।
अकुब्जौ च समौ पार्श्वौ दृष्टिर्लक्षनिवेशिनी ॥ ३०८ ॥

ऋजुः कायोभवेद्यस्य धानुष्कं सौष्ठवं च सः ।
लोकानुरञ्जनी शोभा यस्य स्याद्बाणपूरणे ॥ ३०९ ॥

अनायासात्सहन्त्येव गजवाजिनरान् बहून् ।
सौष्ठवाद् दृश्यते वेधो वेधादेव हि सौष्ठवम् ॥ ३१० ॥

सौष्ठवेनोपपन्ने तु वेधनं हि प्रशस्यते ।
अङ्गसौष्ठवविभ्रष्टाः क्रियायोगविवर्जिताः ॥ ३११ ॥

लक्षशो लक्षवेद्धारो म्लेच्छतुल्या भवन्ति हि ।
शास्त्रोक्तेन प्रमाणेन बाणक्षेपः पुनःपुनः ॥ ३१२ ॥

गुरुप्र(रूप)देशात्क्रियते सोऽभ्यास इति कथ्यते ।
न हि वेधस्य सिद्धिस्तु वचनादेव जायते ॥ ३१३ ॥

अभ्यासादुपदेशाच्च वेधे सिद्धिस्तु जायते ।
तिसृभिश्चाङ्गुलीभिस्तु अङ्गुष्ठेन ततस्समम् ॥ ३१४ ॥

अव[क्रम]क्रिमिणिबन्धेन सुस्थिरेण दृढेन च ।
दोषैस्समस्तैस्तत्ते[स्त्यक्ते]न कम्पशैथिल्यकादिभिः ॥ ३१५ ॥

विवर्जितेन यो मोक्षः स व्यवच्छेद उच्यते ।
पूर्वमुष्टिप्रकोष्ठस्य किञ्चिदाकुञ्चनं हि तत् ॥ ३१६ ॥

दृढं गृहीतचापस्य स कल्माष इति स्मृतिः ।
चक्षुषा मनसा बुद्धया शराग्रेण च मुष्टिना ॥ ३१७ ॥

ग्रहणं यत्तु लक्षस्य निमित्तग्रहणं स्मृतम् ।
मनोनयनबाणाग्रलक्षणन्तु पयत्नतः ॥ ३१८ ॥

यत्सम्यगेकीकरणं सा भवेदेकताकृतिः ।
लाघवं गतिशुद्धिश्च लक्षस्यापि च वेधनम् ॥ ३१९ ॥

सम्यङ्निष्पन्नरूपायाः क्रिया [याः] स्यात्फलत्रयम् ।
अलक्षितशरादानसन्धानोत्कर्षमोक्षणम् ॥ ३२० ॥

यल्लक्षवेधनं तज्ज्ञास्तदाहु[र्ग]तिलाघवम् ।
शीघ्रगा मन्दगा चैव भ्रामिका मत्स्यपुच्छिका ॥ ३२१ ॥

कम्पा गोमूत्रिका च स्यादधोव[क्त्रो]र्ध्वोर्ध्ववक्त्रिका ।
चित्रविभ्रमिका चैव शुद्धा च गतयो दश ॥ ३२२ ॥

ईषत्यक्ताश्च नाराचाः मन्दाक्रान्ताश्च मुष्टिका ।
हुंकृत्वा विप्लुतिं यान्ति सा शीघ्रा गतिरुच्यते ॥ ३२३ ॥

श्रमहीनो यदा धन्वी विकर्षेत्कठिनं ध[नुः]नम् ।
तदा भ्रमन्ति नाराचाः सा गतिर्भ्रामिका स्मृता ॥ ३२४ ॥

पत्रहीनाश्च नाराचाः क्रियाहीनाश्च धन्विनः ।
मत्स्यपुच्छाकृतिर्याति मत्स्यपुच्छा गतिर्भवेत् ॥ ३२५ ॥

पुङ्खमध्ये गुणी यत्र पीड्यते धन्विना क्वचित् ।
कम्पते तेन नाराचो गतिः कम्पेत्युदाहृता ॥ ३२६ ॥

विकर्षे कम्पते बाहुः क्रियाकण्टेन कारयेत् ।
स[र्पस्ये]वस्यैव गतिर्या सां(सा) गोमूत्र(ा)गतिरुच्यते ॥ ३२७ ॥

ऊर्ध्वमुष्टिर्भवेच्चापो गुणमुष्टिरधो भवेत् ।
सा शुद्धा मार्गणो लक्ष्यादूर्ध्वं याति न संशयः ॥ ३२८ ॥

मोक्षणे चैव बाणस्य चापमुष्टिरधो भवेत् ।
गुणमुष्टि[र्भ]भवेदूर्ध्वं तदाधोगामिनी गतिः ॥ ३२९ ॥

कायो भ्रमति चित्तञ्च शरसन्धानतो यदि ।
तामसी सा गतिर्ज्ञेया भ्रमिका चित्रविभ्रमा ॥ ३३० ॥

दोषैरेतैर्विहीना च समस्तैर्या गतिर्भवेत् ।
सा शुद्धा दशमी ज्ञेया गतीनामुत्तमा हि सा ॥ ३३१ ॥

निश्शब्दा चैव निष्कम्पा गुटिकाकारधारिणी ।
आपुङ्खाद्धरणीं याति सा शुद्धा दशमी गतिः ॥ ३३२ ॥

अनिष्कम्पाङ्गमुष्टेश्च लक्षं प्रतिशरो यथा[दा] ।
कुपितोरगवद्याति सा शुद्धा दशमी गतिः ॥ ३३३ ॥

यु[क्षु]धितो वै यथा श्येनः कपोतं हन्ति वेगतः ।
तथा खगगतिर्लक्ष्ये दशमी स्यान्मतं हि नः ॥ ३३४ ॥

वरं प्राणाधिको धन्वी न तु प्राणाधिकं धनुः ।
धनुषा पीड्यमानस्तु धन्वि[न्वी]लक्षं न पश्यति ॥ ३३५ ॥

पुष्पव[व]द्धारयेद्बाणं सर्पवत्पीडयेद्धनुः ।
धनवच्चि[न्त]तयेल्लक्षमित्याचार्याः प्रचक्षते ॥ ३३६ ॥

शत्रुवच्चिन्तयेल्लक्षं खड्गवद्धारयेद्धनुः ।
वह्निवद्धिभृयाद्बाणं बेधसिद्धौ मतं हि नः ॥ ३३७ ॥

बलवत्कार्मुके शक्तः स्थूललक्ष्यस्त्वनिन्दितः ।
कृशोऽपि लाघवोपेतः सूक्ष्मवेधी प्रशस्यते ॥ ॥ ३३८ ॥

मर्मज्ञः सूक्ष्मवेधी च सद्यः प्राणहरो नरः ।
स[ए]कोऽपि समरे शक्तः कर्तुं नरपतेःश्रियम् ॥ ३३९ ॥

देहे भिन्नेऽपि बाणौघैः देही देहं न मुञ्चति ।
हते मर्मणि जन्तुस्तु सद्यःप्राणान्विमुञ्चति ॥ ३४० ॥

कुम्भं स्थूलं गजानां स्याद्वाजिनां कर्णपृष्ठतः ।
नराणां हृदयं मर्म त्वेवं मर्मविदो विदुः ॥ ३४१ ॥

मर्मस्था[ना]न्यानि चान्यानि ज्ञातव्यानि समन्ततः ।
गुरूपदेशमार्गेण गुरुभक्तिपरायणैः ॥ ३४२ ॥

महाबलो मर्मवेधी बलवत्कार्मुकान्वितः ।
सौष्ठवादिगुणैर्युक्तो भवेत्पार्थ इवापरः ॥ ३४३ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामः श्रमस्य विधिमेव च ।
यादृशञ्च श्रमं कुर्याद्धनुर्वेदविधानतः ॥ ३४४ ॥

प्रथमं चापमारोप्य चुलिकां बन्धयेत्ततः ।
स्थानकन्तु ततः कृत्वा सन्धानन्तु ततःपरम् ॥ ३४५ ॥

शश्वदाकृष्य शा(चा)पेन भूमिवेधञ्च कारयेत् ।
नमस्कृत्य शिवं विघ्नराजं गुरुधनुश्शरान् ॥ ३४६ ॥

प्रथमं यौगिकं चापं गृहीत्वा वामपाणिना ।
विकर्षयेत्कैशिकेन कल्माषञ्चैव कारयेत् ॥ ३४७ ॥

निष्कम्पञ्च भुजं कृत्वा पूरयेदुदरं पुनः ।
चक्षुषी स्पन्दयन्नैव दृष्टिं लक्षे निवेशयेत् ॥ ३४८ ॥

शलाकां पातयेद्यस्तु भार्गवैस्सं[स]प्रशंसितः ।
तच्छलाकाश्रमं कुर्याद्यावत्स्याद्विजितश्श्रमः ॥ ३४९ ॥

शनैःशनैः श्रमं कुर्यादुभे सन्ध्ये विचक्षणः ।
शलाकापातने चैव कूटलक्ष्यञ्च सिद्धयति ॥ ३५० ॥

कूटे सिद्धे त्रयः सिद्धाः पातो घातश्च लाघवम् ।
तस्य चापक्रियासिद्धिरचिरादेव जायते ॥ ३५१ ॥

वामहस्तेन संविद्धे(ध्ये)त्पश्चाद्दक्षिणमाचरेत् ।
उभाभ्याञ्च श्रमं कुर्यात् नाराचैरिषुभिस्तथा ॥ ३५२ ॥

सम्यगाधा(दा)य वेद्धव्यं शरैःशतसहस्रशः ।
विधेयस्तावदभ्यासो यावल्लक्षं प्रसिद्ध्यति ॥ ३५३ ॥

चतुश्शतैश्च काण्डानां यो हि लक्षं विसर्जयेत् ।
सूर्योदयं चास्तमने(ये) स ज्येष्ठो धन्विनां मतः ॥ ३५४ ॥

यस्तु सूर्योदयेऽस्ते च लक्षं पञ्चशतान् शरान् ।
विध्येद्धानुष्कमध्ये स श्रेष्ठस्स्यादिति नो मतम् ॥ ३५५ ॥

त्रिशतैर्मध्यमश्चैव द्विशताभ्यां कनिष्ठकः ।
ऊर्ध्ववेद्धा भवेज्ज्येष्ठो नाभिवेद्धा च मध्यमः ॥ ३५६ ॥

पादवेद्धा कनिष्ठस्स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ।
रथस्थेन गजस्थेन हयस्थेन च पत्तिना ॥ ३५७ ॥

धावतो[ता] वै श्रमः कार्यो लक्षं हन्तुं सुनिश्चितम् ।
चापत्रयप्रमाणायां भूमौ लक्ष्यं स्थितं पुरः ॥ ३५८ ॥

विध्येद्भूमिविवृद्धिश्च क्रमात्स्यात्तदिहोच्यते ।
श्रमवृद्धौ भवेद्वृद्धिः बलस्य हि धनुर्भृताम् ॥ ३५९ ॥

बलवृद्धौ क्रमेण स्यात् प्राणाधिकधनुर्ग्रहः ।
यावत्प्राणाधिकं धन्वी धनुः कर्षति लीलया ॥ ३६० ॥

तावतीं विद्धयेद्भूमिं ततस्स्याद्दूरवेधिता ।
इत्थं कृतश्रमस्याथ धानुष्कस्य यथाविधि ॥ ३६१ ॥

शरच्छेदा विदुस्साध्यं यथा स्याल्लिख्यते तथा ।
संमुखं वा समायान्तं तिर्यगायान्तमम्बरे ॥ ३६२ ॥

शरं शरेण यश्छि[न्द्या]न्नाद्बाणच्छेदी स जायते ।
काष्ठगोलद्वयं क्षिप्तं दूरमूर्ध्वं पुरःस्थितम् ॥ ३६३ ॥

असंप्राप्तं धरापृष्ठे तद्गोपुच्छमुखेन च ।
यो हन्ति शरयुग्मेन शीघ्रसन्धानयोगतः ॥ ३६४ ॥

स स्याद्धनुर्भृतां श्रेष्ठः पूजितः सर्वपार्थिवैः ।
युगे यस्मिन्यत्प्रमाणो मनुष्योऽष्टगुणस्ततः ॥ ३६५ ॥

स्तम्भः कार्यस्तदुपरि सृष्टिसंहाररूपकम् ।
सव्यापसव्यक्रमणो[शो] भ्राम्यचक्रद्वयं यथा ॥ ३६६ ॥

कुर्यात्तस्योपरि तथा काष्ठकच्छपिकां पुनः ।
तस्याश्च वामनेत्रस्य भवेद्या च कनीनिका ॥ ३६७ ॥

तस्यां च तिलकं कुर्याद्वेधस्तम्भद्वयं भवेत् ।
स्तम्भस्याधस्तथा कुर्यान्निर्मलं घृतकुम्भकम् ॥ ३६८ ॥

ईषदङ्गारसन्तप्यमानं तस्य समीपतः ।
वैशाखस्थानमालम्ब्य सुनिश्चलमनस्तनुः ॥ ३६९ ॥

अधोमुखोऽन्तरालेन चक्रयोः घृतमध्यतः ।
कनीनिकां समालोक्य प्रतिबिम्बितरूपिणीम् ॥ ३७० ॥

सूचीमुखेन बाणेन विद्धयेत्तां धन्विनां वरः ।
राधाचक्राभिधानस्य यन्त्रस्येमं विभेदने ॥ ३७१ ॥

विधिमाहुर्विधानज्ञाः धनुश्शास्त्रविशारदाः ।
द्रोणाचार्यमते नूनं नास्त्यशक्यं महीतले ॥ ३७२ ॥

हेलया विध्यते सर्वं किमभ्यासस्य दुष्करम् ।
लक्ष्यस्थाने न्यसेत्कांस्यपात्रं हस्तद्वयान्तरम् ॥ ३७३ ॥

ताडयेच्छर्कराभिस्तु शब्दस्सञ्जायते यथा ।
यत्रैवोत्पद्यते शब्दः तच्च सम्यग्विचिन्तयेत् ॥ ३७४ ॥

श्रोत्रेन्द्रियसमायोगात् लक्ष्यं निश्चलतां नयेत् ।
पुनः शर्करया तच्च ताडयेच्छब्दहेतवे ॥ ३७५ ॥

ततो बाणेन हन्यात्तदवधानेन तीक्ष्णधीः ।
तमिस्रायां तमिस्रे तु वंशमारोप्य मुद्रिकाम् ॥ ३७६ ॥

तस्मिन् वध्या ससूत्रान्तु लम्बयेत्तत्र घण्टिकाम्(नाम्) ।
अन्यः खगविमार्गस्थः सूत्रं स्पृष्ट्वात्र वादयेत् ॥ ३७७ ॥

तां सत्याः शब्दमाकर्ण्य तां विध्येदिति नो मतम् ।
हस्तसङ्ख्यां क्रमेणाथ दूरवेधाय वर्धयेत् ॥ ३७८ ॥

एतच्च दुष्करं कर्म भाग्यैः कस्यापि सिद्ध्यति ।
मनोमात्रस्य विषये यल्लक्ष्यं तस्य वेधनम् ॥ ३७९ ॥

मनोवेध इति प्रोक्तं चापाचार्यैः कृतश्रमैः ।
देवतायाः प्रसादेन मनोवेधः प्रजायते ॥ ३८० ॥

अन्यथा न हि सिद्धिस्स्यादित्याचार्याः प्रचक्षते ।
गुरुभक्तिबलेनैव मनोवेधस्तु सिद्ध्यति ॥ ३८१ ॥

यथैकलव्यधशा[व्यः श]स्त्रास्त्र[स्त्रे] प्रसिद्धोऽभून्मतं हि नः ।
शस्त्रसाध्योऽस्त्रसाध्यो वा मनोवेधस्तु सर्वदा ॥ ३८२ ॥

देवतायाः प्रसादात्तु गुरुभक्तिर्विशिष्यते ।
तन्त्रचिन्तामणावुक्तं शिवादप्यधिको गुरुः ॥ ३८३ ॥

मनोवेधविधौ धन्वी त्रिषु लोकेषु दुर्लभः ।
देवतास्तं प्रशंसन्ति मर्त्यलोकेषु का कथा ॥ ३८४ ॥

वक्ष्यन्ते खड्गकट्टारप्रभृतीनि यथाक्रमम् ।
धनुषोऽङ्गानि चान्यानि शस्त्राणि समरे यतः ॥ ३८५ ॥

पञ्चाशदङ्गुलः खड्गश्चत्वारिंशस्तथा स्मृतः ।
पञ्चविंशाङ्गुलश्चैव यथायोग्यं च संमतः ॥ ३८६ ॥

गोजिह्वासदृशः खड्गो नीलोत्पलदलप्रभः ।
करीरपत्रसङ्काशो वंशच्छदनिभः शुभः ॥ ३८७ ॥

सूर्यमण्डलचन्द्रार्धकुण्डलाम्भोरुहाकृतिः ।
शिवलिङ्गस्वस्तिकयोः श्रीतरोः सदृशस्तथा ॥ ३८८ ॥

दृश्यते येषु चिह्नं हि ते खड्गाः शुभदा मताः ।
क्रव्यादकङ्कसरटकाकानां वृश्चिकस्य च ॥ ३८९ ॥

लक्ष्माणि येषु दृश्यन्ते ते खड्गास्त्वशुभप्रदाः ।
ह्रस्वस्फुटितकुण्डाद्याः खड्गा येऽन्येऽपि दूषिताः ॥ ३९० ॥

(शिवलिङ्गस्वस्तिकयोः) [इदं प्रामादिकम्]
तेऽनिष्टफलदास्तस्माद्वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
कट्टारच्छुरिके ज्ञेये प्रसिद्धे लोकतस्तु ते ॥ ३९१ ॥

शुभाशुभप्रदं चिह्नं ज्ञातव्यं खड्गवत्तयोः ।
फलकं द्विविधं ज्ञेयं दीर्घं वा वृत्तमेव वा ॥ ३९२ ॥

षोडशाङ्गुलविस्तारं त्रिंशदङ्गुलदीर्घकम् ।
दीर्घं कार्यं वर्तुलं च सर्वतः षोडशाङ्गुलम् ॥ ३९३ ॥

अनुरूपाच्च योद्धृणामथ वा मानमिष्यते ।
कुन्तस्स्याद्दशतालस्तु भिन्दिपालस्तथैव च ॥ ३९४ ॥

शूलशक्तिशतघ्न्यस्स्युरष्टतालाः सशल्यकाः ।
तोमरोऽप्यष्टतालस्स्यान्मुसलं पञ्चतालकम् ॥ ३९५ ॥

चतुस्ताला गदा कार्या वज्रं चापि तथाविधम् ।
त्रितालं मुद्गरं विंशत्यङ्गुलो हेममण्डकः ॥ ३९६ ॥

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् ।
खड्गादीनां च विज्ञेयं शस्त्राचार्योपदेशतः ॥ ३९७ ॥

योनिद्रव्यं तथा शिक्षा श्रमो बहुविधस्तथा ।
यन्त्रं बहुविधं ज्ञेयं प्रबलारिविमर्दनम् ॥ ३९८ ॥

दुर्गयुद्धे पुरोयुद्धे कूटयुद्धेऽपि तत्क्षमम् ।
प्रक्षेप्याङ्गुलिकार्दीश्च दृढसन्धारणक्षमान् ।
स्थौल्यं दैर्घ्यञ्च यन्त्रस्य विज्ञेयमुपदेशतः ॥ ३९९ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघडंबराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे पञ्चमो धनुर्विद्यापरिच्छेदः ॥

॥ अथ षष्ठो नीतिपरिच्छेदः ॥

नीतिमार्गानुसारेण युध्यमानो युधिष्ठिरः ।
नीतिवित्तं धार्तराष्ट्रं जित्वा राज्यमवाप्तवान् ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपयोगितया मतम् ।
नीतिशास्त्रं तदर्थोतः संक्षेपेण प्रदर्श्यते ॥ २ ॥

नीतेर्मन्त्रविधानत्वात् प्रथमं संप्रदर्श्यते ।
ऋते मन्त्रं हि कुर्वाणः स्वामी युद्धे विनश्यति ॥ ३ ॥

मन्त्रज्ञो मन्त्रयेत्स्वामी मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ।
मन्त्रार्थकुशलो यस्मात्सुखं भूतीः समश्नुते ॥ ४ ॥

नृपोमन्त्रबलादेव दद्यान्मूर्ध्नि रिपोः पदम् ।
मन्त्रहीनस्तु नृपतिः नीचैरप्य[भि]रिभूयते ॥ ५ ॥

दुर्मन्त्रमेरं[नं] रिपवो यातुधाना इव क्रूत(क्रतु)म् ।
समन्ततो विलुम्पन्ति तस्मान्मन्त्रपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अज्ञातज्ञानविज्ञातनिश्चयौ संशयच्छिदा ।
एके(क)देशेन सर्वस्य ज्ञानं मन्त्रबलाद्भवेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रयेन्नेह कार्याणि नानाप्तेनाविपश्चिता ।
आप्तं मूर्खमनाप्तं चापण्डितं परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥

निर्वाते निर्जने देशे नानावरणवर्जिते ।
निरुद्विग्नो महीपालो मन्त्रिभिस्सह मन्त्रयेत् ॥ ९ ॥

निस्तम्भे निर्गवाक्षे च निर्भित्यन्तरसंश्रये ।
प्रासादाग्रेऽप्यरण्ये वा मन्त्रयेन्मन्त्रवित्तमः ॥ १० ॥

संरक्षेन्मन्त्रबीजन्तु तद्गुर्व्यं हि महीभुजाम् ।
यस्मिन् भिन्ने ध्रुवं भेदो गुप्ते गुप्तिरनुत्तमा ॥ ११ ॥

मन्त्रबीजं यथा तन्त्रे गुप्तं शीघ्रफलप्रदम् ।
मन्त्रबीजं तथा नीतौ गुप्तं शीघ्रफलप्रदम् ॥ १२ ॥

शश्वदावर्तयेन्मन्त्रं धारयेद्यत्नतो ध्रुवम् ।
अप्रयत्नधृतो मन्त्रः प्रचरन्नग्निवद्दहेत् ॥ १३ ॥

मदः प्रमादः कामश्च सुप्तप्रलपितानि च ।
भिन्दन्ति मन्त्र[न्त्रं]प्रच्छन्नाः कामिन्यो[यौवतं]वता [य]तथा ॥ १४ ॥

विदुषां शासने तिष्ठन्नावमन्येत कञ्चन ।
सर्वस्यैवोपशृणुयात्सुभाषितजिघृक्षया ॥ १५ ॥

मदोन्मत्तः क्रियामूढो योऽतिक्रामति मन्त्रिताम् ।
अचिरात्तं वृधाः[था] मन्त्रमतिक्रामन्ति विद्विषः ॥ १६ ॥

द्वादशेति मनुः प्राह षोद[ड]शेति बृहस्पतिः ।
उशना विंशतिरिति मन्त्रिणा मन्त्रिमण्डलम् ॥ १७ ॥

यथासंभवमस्माभिरुच्यते तत्प्रविश्य च ।
मन्त्रयेदाहितमनाः कार्यवृद्धिं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥

ऐकम्पे[ऐकान्त्ये]न हि कार्याणि प्रविचार्य पुनःपुनः ।
प्रविश्येत्स्वहितान्वेषी मतमेषां पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥

धृतेऽपि मन्त्रे मन्त्रज्ञैः स्वयं भूयोविचारयेत् ।
तथा वृत्ते तदवृत्त[वर्तेत मन्त्र]ज्ञो यथाश्वा[स्वा]र्थं न पीडयेत्(?) ॥ २० ॥

संपत्तौ च विपत्तौ च विचारो हि महौषधम् ।
विचारात्तीक्ष्णतामेति धीस्तया हि रिपुं जयेत् ॥ २१ ॥

यस्तर्केणानुसन्धत्ते विचारे कि[कु]शलो हि सः ।
अस्मत्कृते तत्कर्तव्यः श्रमो वै द्वैतद(र्पण)र्शने ॥ २२ ॥

मन्त्रिणः स्वार्थतात्पर्याद्दीर्घमिच्छन्ति विग्रहम् ।
मन्त्रिणां भाग्यतामेति दीर्घकार्याकुलो नृपः ॥ २३ ॥

प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां मन्त्रशक्तिः प्रशस्यते ।
प्रभावोत्साहवान् काव्यो जितो देवपुरोधसा ॥ २४ ॥

युधिष्ठिरो महाराजो भीष्मादीन्रणदुर्जयान् ।
परं मन्त्रबलेनैव जित्वा राज्यमवाप्तवान् ॥ २५ ॥

शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्यादबुद्धया प्रसन्नया ।
केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनम् ॥ २६ ॥

अशक्यारम्भवृत्तीनां कु(कु)तः क्लेशादृते फलम् ।
आकाशमास्वादयतः कुतस्तु कबलग्रहः ॥ २७ ॥

अशक्ये न प्रवर्तेत शक्यं न च परित्यजेत् ।
अकाले शक्यमर्थं च मतिमान् न [स] माचरेत् ॥ २८ ॥

दुर्बलः प्रबलामित्रं गच्छन्नाशमवाप्नुयात् ।
यथा पतङ्गः प्रपतन् पावकं नाशमृच्छति ॥ २९ ॥

शास्त्रचक्षुर्विना सर्प(र्व)न्नधः पतति भूपतिः ।
गच्छन्नधस्तात्पतति यथार्थोऽहि पदे पदे ॥ ३० ॥

प्रारब्धानि यथाशास्त्रं कार्याण्यमलबुद्धिभिः ।
वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात्फलम् ॥ ३१ ॥

सम्यगारभ्यमाणन्तु कर्म यद्यपि निष्फलम् ।
न तत्तथा तापयति यथा मोहसमाहितम् ॥ ३२ ॥

यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।
पुंसां [पुमां]स्तन्त्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ ३३ ॥

ज्ञात्वा बलाबलं युद्धे मतिं कुर्यात्परात्मनोः ।
एतदेव हि विज्ञानं यदात्मपरवेदनम् ॥ ३४ ॥

निष्फलं श्लेष्मशवथं सन्दिग्धाल्पफलं तथा ।
न कर्म कुर्यान्मतिमान् महद्वैरानुबन्धि च ॥ ३५ ॥

तदात्वायति संयु(द्ध)क्तं सुविशुद्धक्रमागतम् ।
हितानुबन्धि च सदा कर्म सद्भिः प्रशस्यते ॥ ३६ ॥

हितानुबन्धि तज्ज्ञेयं येन याति न वाच्यताम् ।
तस्मिन्कर्मणि युज्येत तदात्वकटुकेऽपि च ॥ ३७ ॥

नातीयात्कार्ययोगं हि कृत्वा मन्त्रं सुनिश्चितम् ।
अलभ्ययोगेऽनुयोगः कार्ययोगोऽतिदुर्लभः ॥ ३८ ॥

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मणः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ ३९ ॥

सहायाः साधनोपायाः विभागौ देशकालयोः ।
विपत्तेश्च प्रतीकारो मन्त्रः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥ ४० ॥

मन्त्रशक्त्या सुसम्पन्नः प्रभावोत्साहवान्नृपः ।
उद्यो[गव्य]गाद्व्यवसायाभ्यामुपायान्निक्षिपेत्परे ॥ ४१ ॥

उपायपूर्वं लिप्सेत कालं वीक्ष्य समुत्पनेत् ।
पश्चात्तापाय निर्दिष्टा विक्रमैकरसज्ञता ॥ ४२ ॥

सहसोत्पथि दुष्टेभ्यो दुष्करं संपदर्शनम् ।
उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तदन्तिनः ॥ ४३ ॥

लोकप्रसिद्धमेवैतद्वारि वह्नेर्नियामकम् ।
उपायोपगृहीतेन तत्तेनैव तु शोष्यते ॥ ४४ ॥

साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।
मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ॥ ४५ ॥

परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् ।
सम्बन्धस्य समाख्यानं मायायाः संप्रदर्शनम् ॥ ४६ ॥

वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् ।
इति सामप्रयोगज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ४७ ॥

साम्रान्य[सामान्य]सिद्धये विद्वान् यतेत यतमानसः ।
सामसिद्धिं प्रशंसन्ति सर्वतस्तु विपश्चितः ॥ ४८ ॥

क्षीरोदो मथितः साम्ना फलायामरदानवैः ।
निर्जघ्निरे धार्तराष्ट्राः सामप्रद्वेषिणोऽचिरात् ॥ ४९ ॥

यःसंप्राप्तधनोत्सर्ग उत्तमाधममध्यमाः ।
प्रधानं च तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥ ५० ॥

द्रव्यदानमपूर्वं च स्वीयं ग्राहप्रवर्तनम् ।
देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ५१ ॥

उपचिन्त्यापि दातव्यं बलिने शान्तिमिच्छता ।
समूल एव गान्धारिरप्रयच्छन् गता(:) क्षयम् ॥ ५२ ॥

स्नेहरागापनयनं हर्षस्योत्पादनं तथा ।
मिथो भेदश्च भेदज्ञैः भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ५३ ॥

आत्मनो विक्रियमिव कुर्वन्दद्यात्समीहितम् ।
जलवत्पर्वतान् शत्रून् भिन्द्यादनभिलक्षितः ॥ ५४ ॥

कियत्प्रयच्छम् भूयस्स्यात् तृष्णया प्रविलोभयन् ।
भिन्द्याच्चतुर्विधान् भेदान् प्रविश्योभयवेतनैः ॥ ५५ ॥

अलब्धविभवो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ।
कोपनः कोपितोऽकस्मात्तथा (भी)(शान्त)तश्च भीषितः ॥ ५६ ॥

यथाभिलषितैः कामैः भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ।
स्वपक्षे परपक्षे च यथावत्प्रशमं नयेत् ॥ ५७ ॥

भेदं कुर्वीत यत्नेन मन्त्रमध्य(ध्ये) पुरोधसाम् ।
तेषु भिन्नेषु भेदो हि युवराजे यथोर्जिते ॥ ५८ ॥

युवराजः सैन्यनाथो भुजावर्तौ महीपतेः ।
मन्त्रि(न्त्री)नेत्रं हि तद्भेद एकस्यापि च तद्वधः ॥ ५९ ॥

सर्वावस्थं हि मेधावी तत्कुलीनं विकारयेत् ।
विकृतस्तु कुलीनस्तु स्वयोनिं प्रसनेऽग्निवत् ॥ ६० ॥

तत्रोपजापः कर्तव्यः यः कोपानुग्रहक्षमः ।
स कल्याणः शठो वेति परीक्ष्यः सूक्ष्मया धिया ॥ ६१ ॥

कल्याणस्तु यथाशक्ति करोति सफलं वचः ।
शठः पक्षौ चालयति द्वावप्यर्थोऽप्य(प)लिप्सया ॥ ६२ ॥

मिथ्याभिशप्तः श्रीकाम आहूयापतिमानितः ।
राजद्वेषात्तत्कुलीनो द्विषते यस्तु भूभुजा ॥ ६३ ॥

रणप्रियः साहसिकः आत्मसंभावितस्तथा ।
विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमानितः ॥ ६४ ॥

भीतस्स्वदोषसन्त्रस्तः कृतवैरश्च मत्सरी ।
अतुल्येन सहाशक्तस्तुल्यमाना निराकृतिः ॥ ६५ ॥

बहिर्द्रव्यो बहिर्बन्धुर्भिन्द्यादेतान् परस्थिरान् ।
समतृष्णाभिसन्धानमत्युग्रभयदर्शनम् ॥ ६६ ॥

प्रधानं सामदानं च भेदोपायाः प्रकीर्तिताः ।
भेदं कुर्वीत मतिमान् विगृहीतो बलीयसा ॥ ६७ ॥

दण्डावकौ सुरैर्भित्वा बलवन्तौ पराजितौ ।
वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च ॥ ६८ ॥

इति दण्डविधानज्ञैः दण्डस्त्रिविधः स्मृतः ।
उत्साहदेशकालैश्च संयुक्तः सुसहायवान् ॥ ६९ ॥

युधिष्ठिर इवात्यर्थं दण्डेनाशु जयेदरीन् ।
आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य दण्डमभ्यधिके नयेत् ॥ ७० ॥

एकाकी शक्तिसंपन्नो रामः क्षत्रं पुरावधीत् ।
देवताः प्रतिमान्तस्थाः पूजयंस्तद्गतैर्नरैः ॥ ७१ ॥

पुंसां सतीर्थसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनम् ।
देवतोल्कापिशाचानां शिवानाञ्च स्वरूपता ॥ ७२ ॥

इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषा मानुषैश्शरैः ।
कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्माम्बुवर्षणम् ॥ ७३ ॥

तमोऽनिलो वा मेघो वा इति माया ह्यमानुषी ।
जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीस्वरूपताम् ॥ ७४ ॥

चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद्दिव्यया माययानलः ।
अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम् ॥ ७५ ॥

इत्युपेक्षार्थकुशलैः उपेक्षा त्रिविधा स्मृता ।
अकार्ये सज्जमानन्तु विषयेष्वकृतेक्षणः ॥ ७६ ॥

कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ।
संरब्धो भीमसेनेन स्वार्थविच्छेदभीतया ॥ ७७ ॥

हिडिम्बया निजोभ्राता हन्यतामित्युपेक्षितः ।
मेघान्धकारवृष्ट्यग्नि पर्वताद्भुतदर्शनम् ॥ ७८ ॥

दूरस्थानां च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् ।
छिन्नपाटितभिन्नानां संश्रुतानां च दर्शनम् ॥ ७९ ॥

इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपलक्षयेत् ।
इत्युपायाः समाख्याताः राज्ञो नानार्थसाधकाः ॥ ८० ॥

सन्धिश्च विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
षड्गुणाः स्युः फलं तेषामुपायानां यथायथम् ॥ ८१ ॥

परस्परानभिभवफलको यो (....) भूपतिः ।
स्वीकारःस्यादथो राज्ञः संबन्धः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

अमर्षोपगृहीतानां मन्युसन्तप्तचेतसाम् ।
परस्परापकारो यः स स्याद्विग्रहसंज्ञकः ॥ ८३ ॥

यातव्यं प्रति यात्रा या सा यानमिति भण्यते ।
देशकालानुरोधेन दुर्गबुद्ध्यादिकारयन् ॥ ८४ ॥

स्थानं शत्रुजयार्थं यत् तदासनमिहोच्यते ।
बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये काला(का)क्षिवदलक्षितम् ॥ ८५ ॥

द्वैधीभागे[वे]न यत्स्थानं तद्वै[द्वै]धमिति भण्यते ।
स्वाशक्तया प्रबलस्यारेर्धार्मिकस्य य आश्रयः ॥ ८६ ॥

आश्रयः स गुणः प्रोक्तो गुणवर्त(विद्भि.)विचक्षणैः ।
इति षाड्गुण्यमन्ये तु द्वैगुण्यं संप्रचक्षते ॥ ८७ ॥

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं स्मृतम् ।
अभिगच्छंश्च तिष्ठंश्च विग्रहं कुरुते यतः ॥ ८८ ॥

ततो यानासने प्राज्ञैः विग्रहः परिकीर्तितः ।
असन्धाय यतो नास्ति द्वैधीभावश्च संश्रयः ॥ ८९ ॥

तत्तो द्वावपि तौ प्राज्ञैरुपसन्धेरुदाहृतम् ।
सन्धिश्च विग्रहश्चैव द्वावेव च गुणौ ततः ॥ ९० ॥

एतौ च संश्रयश्चैव त्रैगुण्यमिति चापरे ।
यस्मादन्यं संश्रयते बाध्यमानो बलीयसा ॥ ९१ ॥

तत्सन्धेः संश्रयोऽन्यस्स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ।
सन्ध्यादयो गुणास्सर्वे विग्रहादुत्थिता यतः ॥ ९२ ॥

ततो मुख्यगुणस्स स्यादेकोऽन्ये तु तदुत्थिताः ।
कार्यकारणभेदेन भेदस्स्यान्न स्वरूपतः ॥ ९३ ॥

एतच्च मतमस्माकं ज्ञातव्यं नीतिकोविदैः ।
सामादीनामुपायानां यस्य यत्रोपयोगिता ॥ ९४ ॥

तदुच्यते यथाशास्त्रमधुना तत्प्रसङ्गतः ।
साम्ना दानेन भेदेन कुर्यात्सन्धिं पुरोरिणा ॥ ९५ ॥

द्वैधं च संश्रयं चापि सन्धिसाध्यं विचक्षणः ।
दण्डादीन्साध्यसाध्यारौ विग्रहार्थं प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

यानार्थमासनार्थं च विग्रहार्थं तदुद्भवः ।
सामादिकार्यः सन्ध्यादि दण्डादिप्रभवस्तथा ॥ ९७ ॥

विग्रहादिर्यदाकार्यं तद्ब्रूमः स प्रकारकम् ।
बलीयसाभियुक्तश्च नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः ॥ ९८ ॥

आपन्नः सन्धिमिच्छेच्च कुर्वाणः कालयापनम् ।
सुहृद्बलं तथा राज्यमात्मानं वृत्तिमेव च ॥ ९९ ॥

हृदि सन्देहदोलस्थं को हि कुर्यादबालिशः ।
यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युः युद्धे जीवनसंशयः ॥ १०० ॥

स एव युद्धकालः स्यान्नृपस्येति मतं हि नः ।
कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा ॥ १०१ ॥

उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः ।
अदिष्टपुरुषादिष्टा वात्मामिष उपग्रहः ॥ १०२ ॥

परिक्रियस्तथोच्छिन्नस्तथा च परिभूषणः ।
स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशः परिकीर्तितः ॥ १०३ ॥

कलायसन्धिर्विज्ञेयः केवलं समसन्धितः ।
संप्रदानाद्भवति य उपहारः स उच्यते ॥ १०४ ॥

सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः ।
सद्भिस्सङ्गतसन्धिस्तु मैत्रीपूर्व उदाहृतः ॥ १०५ ॥

यावदायुः प्रमाणन्तु समानार्थप्रयोजनः ।
सम्पत्तौ [संपत्तौ च] विपत्तौ च कारणैर्यो न भिद्यते ॥ १०६ ॥

सङ्गतः सन्धिरेवेह प्रकृष्टत्वात्सुवर्णवत् ।
भव्यमेकार्थसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः ॥ १०७ ॥

स उपन्यासकुशलैरुपन्यास उदाहृतः ।
मयास्योपकृतं पूर्वं संप्रत्यपकरिष्यति ॥ १०८ ॥

इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः स उच्यते ।
उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यते ॥ १०९ ॥

अयश्चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव ।
संयोगः संहतावेककार्यार्थं यदि गच्छतः ॥ ११० ॥

आवयोः योधमुख्याभ्यां मदर्थं साध्यतामिति ।
यस्मिन्पणश्च क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः ॥ १११ ॥

त्वयैकेन मदीयोऽर्थः संप्रसाध्यस्त्वसाविति ।
यत्र शत्रुः पणं कुर्यात्सोऽदिष्ट(निष्ट)पुरुषः स्मृतः ॥ ११२ ॥

यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुरूर्जितः ।
सन्धीयते सन्धिकृद्भिरादिष्टः स उदाहृतः ॥ ११३ ॥

स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मामिष इति स्मृतः ।
क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदा स उपग्रहः ॥ ११४ ॥

कोशांशेनाथ कुप्येन सर्वकोशेन वा पुनः ।
शेषप्रकृतिरक्षां च परिक्त्रिय[क्रिय] उदाहृतः ॥ ११५ ॥

भुवां सारवतीनान्तु दानादुच्छिन्न उच्यते ।
सर्वभूम्युत्थितफलदानेन परिभूषणः ॥ ११६ ॥

परिच्छिन्नं फलं यत्र स्कन्धः स्कन्धेन नीयते ।
स्कन्धोपनेयं तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविदो जनाः ॥ ११७ ॥

परस्परोपकारश्च मैत्रस्सम्बन्धकस्तथा ।
उपहारश्च विज्ञेयाः चत्वारस्तत्वसन्धयः ॥ ११८ ॥

एतेष्वेव विशत्त्य[न्त्यन्य] इत्यूचुः सन्धिकोविदाः ।
उपहारोदानपूर्वो मैत्रीपूर्वश्च सङ्गतः ॥ ११९ ॥

द्वावेव सन्धि[न्धी]विज्ञेयाविति केचित्प्रचक्षते ।
एक एवोपहारस्तु सन्धिरेतन्मतं हि नः ॥ १२० ॥

अभियोक्तावनीपोऽस्मादलब्ध्वा न निवर्तते ।
मैत्रीकरणकालेऽपि यत्किञ्चिद्दीयतेऽथवा ॥ १२१ ॥

तवास्मीत्यपि यो ब्रूयात्तस्य दानन्तु तद्भवेत् ।
उपहाराद्दते तस्मात्सन्धिरन्यो न विद्यते ॥ १२२ ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ १२३ ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रस्तु देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ १२४ ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः ॥ १२५ ॥

अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तकालोन यः पुनः ।
सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ १२६ ॥

एतैस्सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ।
एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपो[र्वे]र्विशम् ॥ १२७ ॥

बालस्य ह्यपभावत्वा[त्त्]लोको युद्धमिच्छति ।
स्वयं योद्धुमशक्तश्च परार्थे को हि युध्यते ॥ १२८ ॥

उत्साहशक्तिहीनत्वादवृद्धो दीर्घामयस्तथा ।
स्वैरेव परिभूयेते विगृह्यौ द्वावसंशयम् ॥ १२९ ॥

सुखोच्छेद्यश्च भवति तथा ज्ञातिर्बहिष्कृतः ।
एतदैनं विनिघ्नन्ति कायस्त्वात्मसात्कृताः ? ॥ १३० ॥

भीरुर्युद्धपरित्यागात्स्वयमेवानुगच्छति ।
वीरोऽप्यवीरपुरुषैः सङ्ग्रामे तैर्विमुच्यते ॥ १३१ ॥

लुब्धत्वासन्नभागित्वान्न युध्यन्तेऽनुजीविनः ।
लुब्धोऽनुजीवितैरेव दानहीनो निहन्यते ॥ १३२ ॥

संत्यज्यते प्रकृतिभिर्विरक्तप्रकृतिर्युधि ।
सुखाभियोग्यो[ध्यो] भवति विषयेष्वतिसक्तिमान् ॥ १३३ ॥

अनेकचित्तमन्त्रस्तु द्वेष्यो भवति मन्त्रिणाम् ।
अनपेक्षितचित्तत्वात्कार्ये तैः स उपेक्ष्यते ॥ १३४ ॥

सदाधर्मबलीयस्त्वाद्देवब्राह्मणनिन्दकः ।
विशीर्यते स्वयं ह्येव दैवोपहतकस्तथा ॥ १३५ ॥

संपत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम् ।
इति [दै]धैवपरोयोऽयमात्मनैव निहन्यते ॥ १३६ ॥

दुर्भिक्षव्यसनी चैव स्वयमेवावसीदति ।
बलव्यसनयुक्तस्य योद्धुं शक्तिर्न जायते ॥ १३७ ॥

अदेशस्थोहि रिपूणां[पुणा] स्वल्पकेनापि कथ्य[वध्य]ते ।
ग्राह्यो[हो]ल्पीयानपि जले गजेन्द्रमप(पि)कर्षति ॥ १३८ ॥

बहुमित्रस्तु सन्त्रस्तुः श्येनमध्ये कपोतवत् ।
तेनैव गच्छति यथा तेनैवाशु विपद्यते ॥ १३९ ॥

अकालयुक्तसैन्यस्तु हन्यते कालयोधिना ।
कौशिकेन हयो[तोया]ति निशीथ इव वायसः ॥ १४० ॥

सत्यधर्मव्यपेतेन न सन्दध्यात्कथञ्चन ।
स सन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ १४१ ॥

सत्यार्यधार्मिकानार्यभ्रातृसङ्घातवान्बली ।
अनेकविजयी चेति सन्धेयाः संपकीर्तिताः ॥ १४२ ॥

सत्योऽनुपालयन्सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम् ।
प्राणबाधेष्वपि व्यक्तमार्यो नार्यी[या]त्यनार्यताम् ॥ १४३ ॥

धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते ।
प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥ १४४ ॥

सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण संप्राप्योच्छेदयेद्द्विषः ।
रेणुकायास्सुत इव समूलं च निकृन्तति ॥ १४५ ॥

सङ्घातवान्यथावेणुर्निबिड कण्ठकैर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसंधानवांस्तथा ॥ १४६ ॥

ईषदायस्यमानोऽपि सिंहो मत्त इव द्विपम् ।
निहन्ति बलवांस्तस्मात्सन्धेयः शिवमिच्छता ॥ १४७ ॥

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतिवारं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ १४८ ॥

बलीयसि प्रणमतां काले वि[प्र]कृतामपि ।
संपदो नापगच्छन्ति निम्नानामिवनिम्नगाः ॥ १४९ ॥

जमदग्नेस्सुतस्येव सर्वः सर्वत्र सर्वदा ।
अनेकयुद्धजयिनः प्रतापादेव भज्यते ॥ १५० ॥

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्ति विद्विषः ॥ १५१ ॥

न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः पुरावधीत् ॥ १५२ ॥

बलीयसाभिसन्धाय तं प्रविश्य प्रयत्नवान् ।
तथाऽसावनुगन्तव्यो यथा विस्रम्भमाप्नुयात् ॥ १५३ ॥

विस्रम्भान्नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
प्रियाण्येवाभिभाषेत तत्कार्यं कार्यमेव तत् ॥ १५४ ॥

विस्रम्भापि[त्रि]यतामेति विस्रम्भात्कार्यमृच्छति ।
विस्रम्भादेव देवेन्द्रो दितेर्वि[र्वं]शमशातयेत् ॥ १५५ ॥

युवराजेन सन्धाय प्रधानपुरुषेण वा ।
अन्तःप्रकोपं जनयेदभियोक्तुः स्थिरात्मनः ॥ १५६ ॥

अर्थोत्सर्गेण महता लेख्यैश्चाप्यर्थसंहतैः ।
प्रधानपुरुषस्येह कुर्वीताधीरमात्मन ॥ १५७ ॥

दूषिते हि महामात्ये रिपुरुग्रोऽपि धीमता ।
स्वपक्षे यात्यविश्वासमित्थं भूतश्च निष्क्रियः ॥ १५८ ॥

सुषुप्तिवृत्या संतिष्ठन् बलेन स्वेन वै रिपुम् ।
सन्तापयेत्पुरः पश्चात्तेन सन्धिं समाचरेत् ॥ १५९ ॥

सन्धिभेदाः समाख्यातास्तज्ज्ञात्वा सन्धिमाचरेत् ।
सामादीनामुपायानां त्रयाणामप्यगोचरे ॥ १६० ॥

दण्डादिना विग्रहन्तु कुर्याच्छत्रुनिपीडितः ।
देशकालबलोपेतः प्रारभेतैव विग्रहम् ॥ १६१ ॥

आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा ।
राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञाते[श्चै]स्यैव धनस्य च ॥ १६२ ॥

अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ।
ज्ञानार्थधर्मशक्तीनां विघातो दैवमेव च ॥ १६३ ॥

मित्रापचापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् ।
भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् ॥ १६४ ॥

एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनय ।
यदा मन्येत मतिमान् हृष्टं पुष्टं स्वकं बलम् ॥ १६५ ॥

परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत ।
स्फीतं चाप्यनुरक्तं च यदा प्रकृतिमण्डलम् ॥ १६६ ॥

परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ।
उशनापि यदा दैवं सुप्रयुक्तमुपलक्षितम् ॥ १६७ ॥

परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ।
मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढशक्तय· ॥ १६८ ॥

परस्य विपरीताश्च तदा विग्रहमाचरेत् ।
भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम् ॥ १६९ ॥

यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ।
गुरु मित्रं ततो वित्तं तस्माद्भूमिर्गरीयसी ॥ १७० ॥

भूमेर्विभूतयस्सर्वास्ताभ्यो बन्धुसुहृद्गणाः ।
तदात्वे दोषसंयुक्तमायत्यामपि दोषकृत् ॥ १७१ ॥

तदात्वे निष्फलं तद्वदायत्यामपि निष्फलम् ।
तदात्वे दोषसंयुक्तमायत्यामपि निष्फलम ॥ १७२ ॥

आयत्यां दोषसंयुक्तं तदात्वे फलवर्जितम् ।
तदात्वे तु फलं किञ्चिदायत्यां खलु निष्फलम् ॥ १७३ ॥

आयत्यां स्वल्पफलदं तदात्वे स्वल्फ[फ]लं परम् ।
आयत्यां स्तोकफलदं तदात्वे दोषदं महत् ॥ १७४ ॥

तदात्वायत्यल्पफलं समानफलकं तथा ।
तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां बहुदोषदम् ॥ १७५ ॥

एवंविधं विग्रहञ्च न कुर्यान्नीतिमान्नृपः ।
आयत्यां दोषरहितमायत्यां यत्फलान्वितम् ॥ १७६ ॥

तदेव मतिमान्कुर्यादिति नीतिविदां मतम् ।
आयत्यां च तदात्वे च फलवद्दोषवर्जितम् ॥ १७७ ॥

विग्रहं मतिमान्कुर्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ।
विग्रहोपशमोपायः प्रसङ्गादभिधीयते ॥ १७८ ॥

आग्र(ग)तं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमं नयेत् ।
समाक्रान्तो बलवता विग्रहध्वंसिनीं पुनः ॥ १७९ ॥

श्रयेत वैतसीं वृत्तिं न भौजङ्गीं कदाचन ।
क्रमाद्वैसन् [द्वैतस] वृत्तिः सन् प्राप्नोति विपुलां श्रियम् ॥ १८० ॥

भुजङ्गवृत्तिराप्नोतिव[भय]मेव तु केवलम् ।
कौर्मं सङ्कोचमास्थाय प्रहारमपि व(म)र्षयेत् ॥ १८१ ॥

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत् ।
काले सहिष्णुर्गिरिवदसहिष्णुश्च सर्पवत् ॥ १८२ ॥

स्कन्धेनापि वहेत्काले प्रियाणि समुदीरयन् ।
प्रोक्तश्च विग्रहोऽस्माभिरधुना यानमुच्यते ॥ १८३ ॥

उत्कृष्टबलवीर्यस्य विजिगीषोर्जयैषिणः ।
गुणानुरक्तप्रकृतियात्रा यानमिति स्मृतम् ॥ १८४ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशः सुहृन्नृपः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १८५ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशः सुहृन्नृपः ।
राज्यं सप्ताङ्गमेवं स्यादिति शुक्रोऽभ्यभा(प्य)षत ॥ १८६ ॥

संपन्नस्तत्प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ १८७ ॥

लक्षणान्यथ वक्ष्यन्तेऽमात्यादीनां यथाक्रमम् ।
एतेषां प्रकृतित्वं च कर्माणि व्यसनान्यपि ॥ १८८ ॥

स्वामिभक्तः शुचिः शूरः सत्यसत्त्वश्रुतान्वितः ।
गूढमन्त्रः स्तम्भहीनः प्रज्ञोत्साहप्रभाववान् ॥ १८९ ॥

अरोगी धृतिमान् दक्षः कुलीनः स्थैर्यसंयुतः ।
ज्ञाननिश्चयवान्वाग्मी मेधावी चानुरागवान् ॥ १९० ॥

दण्डनीतेः प्रयोक्ता यः सचिवः स्यान्महीपतेः ।
अथर्ववेदवित्कर्म कुशी[श]लः स्यात्पुरोहितः ॥ १९१ ॥

योऽति[ज्योतिश]शास्त्रार्थतत्त्वज्ञः प्रश्नविद्गणको मतः ।
सस्या(स्यो)त्करवती पण्यखनिद्रव्यसमन्विता ॥ १९२ ॥

गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ।
रम्या सकुञ्जीरव[ञ्जरव]ना वारीजलपथान्विता ॥ १९३ ॥

भूमिर्विभूतये राज्ञां राष्ट्रमित्यभिधीयते ।
पृथुसीमं महाखातमुच्चप्राकारगोपुरम् ॥ १९४ ॥

आलानायुधयन्त्राढ्यं वीरयोधैरधिष्ठितम् ।
गुप्तिप्रधानमाचार्या दुर्गं समनुमेनिरे ॥ १९५ ॥

भूमिदुर्गं शैलदुर्गं वनदुर्गं तथा भवेत् ।
नीरदुर्गं नारदुर्गं धर्म(न्व)दुर्गं च षड्विधम् ॥ १९६ ॥

प्रशस्तं गिरिदुर्गञ्च पूर्वाचार्याः प्रचक्षते ।
धर्म(न्व)दुर्गं प्रशस्तं स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ १९७ ॥

पितृपैतामहो वंश्यः संहतो दन्तवेतनम् ।
विख्यातपौरुषोत्कर्षः कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ १९८ ॥

नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः ।
नानायोधसमाकीर्णो नीराजितहयद्विपः ॥ १९९ ॥

प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः ।
अद्वैधः क्षत्रियप्रायो बलो बलविदां मतः ॥ २०० ॥

दण्डनीतेः प्रयोक्तारमध्येतारं च तत्त्वतः ।
सत्यसत्त्वक्षमाधैर्यमाधुर्यार्यगुणान्वितम् ॥ २०१ ॥

प्रभावोत्साहमन्त्रज्ञं मार्जव्यमनुजीविनाम् ।
मित्रवन्तमुदाराख्यं बहुस्वजनबान्धवम् ॥ २०२ ॥

व्यवहारिणमक्षुद्रं पौरप्रकृतिसंमतम् ।
शुभानुबन्धकर्माणमल्पमित्रं बहुश्रुतम् ॥ २०३ ॥

अरोगं व्यायतं शूरं त्यागिनं कालवेदिनम् ।
कल्याणाकृतिसंपन्नं सुसंभाव्यपराक्रमम् ।
गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं सुजितश्रमम् ॥ २०४ ॥

धनुर्युद्धादिकुशलं शीघ्रं च क्रमणक्षमम् ।
युद्धभूमिविभागज्ञं कृतज्ञमनुकम्पिनम् ॥ २०५ ॥

स्वभावचित्तज्ञतया युक्तमश्वनृदन्तिनाम् ।
अदीर्घसूत्रं निस्तन्द्रमनुद्धतममर्षणम् ॥ २०६ ॥

हस्त्यश्वरथपत्तीनां साधुलक्षणवेदिनम् ।
देशभाषास्वभावज्ञं सिंहवद्दृढविक्रमम् ॥ २०७ ॥

दि[दिग्]देशकालविज्ञानसंपन्नं तज्ज्ञसेविनम् ।
भेत्तारं परसैन्यानां कर्तारं सैन्यकर्मणाम् ॥ २०८ ॥

भग्नानां च स्वसैन्यानां साध्वधिष्ठापनक्षमम् ।
चरदूतप्रकारज्ञं महारम्भफलोदयम् ॥ २०९ ॥

पराभवेषु निर्विण्णं श्रीमद्रामार्थतत्परम् ।
इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्यात्सेनापतिं नृपः ॥ २१० ॥

ध्वजिनीश्च सदोद्युक्तः स च पायाद्दिवानिशम् ।
मौलभृतश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकक्रमात् ।
षड्विधं बलमेतस्य पूर्वं पूर्वं महत्तरम् ॥ २११ ॥

सहासितं सानुरागं सत्कृतं मौलमुच्यते ।
भृतं राजाधीनवृत्ति क्षिप्रोत्थं निकटस्थितम् ॥ २१२ ॥

श्रेणिसैन्यं जानपदं तुल्यसंघर्षणासहम् ।
एकार्थोपगतं प्रेम्णा हृद्यं मित्रबलं स्मृतम् ॥ २१३ ॥

शत्रुसैन्यं सत्यसन्धं धार्मिकं स्ववशे स्थितम् ।
अटवीसंभवं म(यत्त)त्तं(त्) ज्ञेयमाटविकं बलम् ॥ २१४ ॥

सत्कारादनुरागाच्च सहसङ्कथनासनात् ।
नित्यं तद्भाविभावत्वान्मौलं भृतबलाद्गुरु ॥ २१५ ॥

सनि[न्नि]कृष्टति[त]या नित्यं क्षिप्रोत्थानतया तथा ।
वृत्तेश्च स्वाम्यधीनत्वाद्भृतं श्रेणिबलाद्गुरु ॥ २१६ ॥

तुल्यात्संघर्षणामर्षात्सुखलाभा[त्त]थैव च ।
बलादानपदत्वाच्च मित्रा[त्रात्]श्रेणिबलं गुरु ।
सङ्ख्यातदेशकालत्वादेकार्थोपगमात्तथा ॥ २१७ ॥

बलान्मदनयोगाच्च शत्रोर्मित्रबलं गुरु ।
प्रकृत्या धार्मिकाल्लुब्धान्निर्वीर्यात्सत्यवादिनः ॥ २१८ ॥

तस्मादाटविकेभ्यश्च भवेच्छत्रुबलं गुरु ।
बह्वादानोऽल्पनिस्रावः ख्यातपूजितदैवतः ॥ २१९ ॥

ईप्सितद्रव्यसंपूर्णः सुहृत्स्वाप्तैरधिष्ठितः ।
मुक्ताकनकरत्नाढ्य पितृपैतामहोचितः ॥ २२० ॥

धर्मार्जितो व्ययसहः कोशः कोशकसंमतः ।
शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखिता ॥ २२१ ॥

अनुरागश्च दाक्ष्यञ्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ।
यस्मिन्नेति[ते] गुणाः सन्ति मित्रं कुर्वीत तं नृपः ॥ २२२ ॥

शूरो वदान्यो विनयी शरणागतवत्सलः ।
शक्तित्रयसुसंपन्नः सत्यसन्धः प्रतापवान् ॥ २२३ ॥

अक्षुद्रः परिवारेशः कृतज्ञो भूपरञ्जनः ।
वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमान् उदग्रो बलवान्वशी ॥ २२४ ॥

नेता दण्डस्य निपुणः सर्वदुष्टप्रतिक्रियः ।
परच्छिद्रानुपेक्षश्च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ।
गूढमन्त्रप्रभावश्च देशकालविभागवित् ॥ २२५ ॥

आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पात्रवित् ।
क्रोधलोभभयद्रोहस्तम्भचापलवर्जितः ॥ २२६ ॥

तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नियतं नीतिरुच्यते ।
इत्यादिगुणसंपन्ने स्वधर्मनिरते स्थिते(रे) ॥ २२७ ॥

निर्वृतं पितरीवास्ते यत्र लोकः स पार्थिवः ।
राजलक्षणसंपन्नः पितुराज्ञापरायणः ॥ २२८ ॥

लोकरञ्जयितौरस्यो युवराजः प्रकीर्तितः ।
प्रकृत्याधिष्ठितो भोगो यथात्वन्यप्रभोक्तरि ॥ २२९ ॥

तथामात्याद्यधिष्ठानाज्जगद्भुङ्क्ते महीपतिः ।
अतः प्रकृतयस्त्वेते प्रोच्यन्ते नीतिकोविदैः ॥ २३० ॥

प्रकृत्यधिष्ठितो भोक्ता भोक्ता भवति पूरुषः ।
पातञ्जलिदीपिकायां बहुधा स्मारितम् [तु तत्] ॥ २३१ ॥

अङ्गापेक्षो यदा राजाप्यङ्गमध्ये प्रवेक्ष्यते ।
किमङ्गित्वेन वक्तव्यमङ्गानाम[ङ्ग्यपेक्षणात्] ।
वरराज्यमिहाङ्गस्स्यात्तत्प्रजापालनादिकम् ॥ २३२ ॥

राज्ञः कर्मतया वाच्यं राजार्थत्वात्स्वकर्मणः ।
राजाङ्गत्वात्परार्थत्वं यतश्शेषत्वलक्षणम् ॥ २३३ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशः सुहृन्नृपः ।
एतावदुच्यते राज्यमिति नीतिविदां मतम् ॥ २३४ ॥

अथोच्यते यथा वृक्षसमूहो वनमिष्यते ।
प्रकृतीनां समूहस्स्यात्तथा राज्यं तदङ्गि च ॥ २३५ ॥

वृक्षा यथा वनस्याङ्गं तथा प्रकृतयो मताः ।
राज्यस्याङ्गतया भेदा समूहस्य समूहिनः ॥ २३६ ॥

अङ्गत्वेऽपि च सर्वेषां राज्ञः प्राधान्यमिष्यते ।
यथोत्तमाङ्गं देहस्य प्रधानमितराङ्गतः ॥ २३७ ॥

तस्मात्केवलमन्याङ्गहीनं विगुणमिष्यते ।
राज्यं राजविहीनन्तु विनश्यत्यशिरस्कवत् ॥ २३८ ॥

गुणैराधिक्यमन्येभ्यः प्राधान्ये हेतुरिष्यते ।
राज्यमेकाङ्गहीनन्तु न च साधु प्रवर्तते ॥ २३९ ॥

ननु यत्कर्म राज्ञः स्यात्तद्राज्यं स्मर्यते स्मृतौ ।
तत्प्रजापालनाद्यं यत् सप्ताङ्गं कथमुच्यते ॥ २४० ॥

सत्यं विवक्षिते चात्र राज्यशब्देन साधनम् ।
प्रजापालनकर्मादिर्नीतिशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ २४१ ॥

विचार्य नीतिशास्त्रार्थमिदमस्माभिरीरितम् ।
गृह्णन्तु सुधियः सूक्ष्ममतयस्तत्त्ववेदिनः ॥ २४२ ॥

असकृत्तेऽधिकरणदर्पणे समुदाहृतः[।] ।
अङ्गाङ्गिनोर्विचारो यं नेह तस्मात्प्रह[त]न्यते ॥ २४३ ॥

मन्त्रैस्सर्वफलावाप्तिरमित्रप्रतिषेधनम् ।
आयव्ययौ दण्डनीती राज्य[ज]राज्याभिरक्षणम् ॥ २४४ ॥

कार्यमायतिसंशुद्धं कोशसम्बन्धनं महत् ।
व्यसनस्य प्रतीकारोऽमात्यकर्म प्रचक्षते ॥ २४५ ॥

ज्ञेयं पौष्टिकशान्त्यादि मुखं(ख्यं) कर्म पुरोधसः ।
ज्योतिश्शास्त्रप्रवीणत्वं कर्म ज्योतिर्विदो ध्रुवम् ॥ २४६ ॥

धान्यवस्त्रहिरण्यानि धरातःसंभवन्ति हि ।
तस्मादेतन्निगदितं भूकार्यं सर्वसाधकम् ॥ २४७ ॥

प्रकृते रक्षणं दुर्गादिति दुर्गक्रिया मता ।
स्वपक्षरक्षणं सम्यक् परपक्षविनाशनम् ॥ २४८ ॥

भूमित्ररत्नलाभश्च बलकार्यं प्रकीर्तितम् ।
सेनासंरक्षणं युद्धे जयकर्म च भूपतेः ॥ २४९ ॥

बलपोषणदानादि कोशकृत्यमुदाहृतम् ।
कुरूणां नृपतिः पूर्वं कोशमालम्ब्य केवलम् ॥ २५० ॥

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् पाण्डुपुत्रैरयोधयत् ।
सर्वसिद्धिर्मित्रकार्यं तस्मान्मित्रं प्रशस्यते ॥ २५१ ॥

शम्र)[श्रमः] शस्त्रेषु शास्त्रेषु सर्वश्रमसहिष्णुता ।
सर्वयुद्धेषु नैपुण्यमाश्रमाणां च रक्षणम् ॥ २५२ ॥

स्थैर्यं सद्वृत्तिता सत्सु पाठ्य[शाठ्य]युक्तेषु धूर्तता ।
मन्त्रोद्योगः सहिष्णुत्वमुपायैः कार्यसाधनम् ॥ २५३ ॥

प्रकृतेश्चारविज्ञानं तद्रक्षा दुष्टनिग्रहः ।
प्रकृतिव्यसनापोहो धर्ममार्गप्रवर्तने[र्तिता] ।
न्यायतश्च करादानमधर्मप्रतिषेधनम् ॥ २५४ ॥

उपकार्योपकारित्वं पूज्यपूजा कृतज्ञता ।
मित्रोदासीनशत्रूणां चरितज्ञानमेव च ॥ २५५ ॥

आरम्भः कर्मता[णां] शश्वदारम्भशान्ति[स्यान्त]दर्शनम् ।
धर्मेणालब्धलिप्सा च लब्धस्य परिवर्धनम् ॥ २५६ ॥

परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रेषु प्रतिपादनम् ।
राज्ञः कर्मेदमधुना युवराजस्य कथ्यते ॥ २५७ ॥

राज्ञः कर्माणि कर्मास्य पितुर्वचनवृत्तिता ।
अधिकं स्यादथो ब्रूमोऽमात्यादिव्यसनानि च ॥ २५८ ॥

आलस्यं लुब्धता स्तम्भः प्रमादो वैरकारिता ।
गर्वो मत्सरिता चैव सचिवव्यसनं विदुः ॥ २५९ ॥

अविचारेण यत्कृत्यं तदपि व्यसनं महत् ।
सवा[र्वा]पदां हि भूमिः स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ २६० ॥

अमार्गगमनं प्रोक्तं व्यसनं हि पुरोधसः ।
गणकव्यसनं प्रोक्तं ज्योतिश्शास्त्रेष्वनादरः ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिः मूषिका शलभादयः ॥ २६१ ॥

असत्कारोऽन्यायदण्डः परचक्राणि तस्कराः ।
राजनिप्रियोत्सर्गो मारकव्याधिपीडनम् ॥ २६२ ॥

पशूनां मारको रोगो राष्ट्रस्य व्यसनं विदुः ।
राज्ञःप्रमादो दुष्टानामधिकारोऽप्रतिक्रिया: ॥ २६३ ॥

अनिष्टेष्वपि राष्ट्रस्य व्यसनं स्यान्मतं हि नः ।
विशीर्णमन्त्रप्राकारपरिखात्वमतास्तता(?) ॥ २६४ ॥

अनाप्ताधिष्ठितत्वं चाप्यासेनाप्यनवेक्षणम् ।
क्षीणघासेन्धनत्वं च दुर्गस्य व्यसनं विदुः ॥ २६५ ॥

यदि शत्रुवि[त्रुर्वि]जानाति दुर्गच्छिद्रमुपायतः ।
तदपि व्यसनं घोरमिति ब्रूमो वय पुनः ॥ २६६ ॥

उपरोधः परिक्षेपो नवागमनमेव च ।
अमाननमविश्रान्तिर्यानाप्राप्तिरवेतनम् ॥ २६७ ॥

विक्षीणविविधासारो नायकासन्निधिस्तथा ।
आधियोगः प्रतिहतिर्मौलक्रोधनमेव च ॥ २६८ ॥

अन्तश्शल्यमभूमिश्च स्वामिनाशो विमाननम् ।
दुष्पार्ष्णिग्रहणं रोगो बलस्य व्यसनं विदुः ॥ २६९ ॥

उपरोधादिकं साध्यमुपायैः सकलैरपि ।
अन्तश्शल्यादिकं ज्ञेयमसाध्यं सर्वदैव हि ॥ १७० ॥

अनुरागविहीन[ना]स्याद्यदि सेना महीपतेः ।
तन्महः[त्] व्यसनं च स्याद्बलस्येति मतं हि नः ॥ २७१ ॥

शास्त्रशस्त्रास्त्रसैन्येषु देशकालविभागयोः ।
व्यायामेऽपि प्रमादश्च व्यसनं स्याच्चभूपतेः ॥ २७२ ॥

अल्पादानं बहुस्रावोऽनाप्ताधिष्ठानमेव च ।
व्ययासहत्वं च तथा कोशस्य व्यसनं विदुः ॥ २७३ ॥

यदि कोशे प्रमादस्तु जायते नृपतेः पुनः ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमन्यदूषणमेव च ॥ २७४ ॥

पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमन्यदूषणमेव च ॥ २७५ ॥

स्मृतं व्यसनतत्त्वज्ञैः क्रोधजं व्यसनत्रयम् :
कामजं मृगया द्यूतं स्त्रियः पानं तथैव च ॥ २७६ ॥

व्यसनं व्यसनार्थज्ञैश्चतुष्टयमुदाहृतम् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यमुद्वेजनमनर्थकम् ॥ २७७ ॥

प्रकुर्यात्प्रियया वाचा प्रायेण जगदात्मसात् ।
अकस्मादेव यःकोपादु[दु]रुक्तं बहुभाषिते ॥ २७८ ॥

तस्मादुद्विजते लोकः सस्फुलिङ्गादिवानलात् ।
हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मर्म च्छिन्दन्पतन्मुहुः ॥ २७९ ॥

तेजस्विनं दीपयति स दीप्तो याति वैरिणम् ।
नोद्वेजयेज्जगद्वाचा रूक्षया प्रियवाग्भवेत् ॥ २८० ॥

प्रायेणाप्रियवाक्यो हि कृपणोऽपि निषेव्यते ।
उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान्नृपः ॥ २८१ ॥

भूतान्युद्विजमानानि द्विषतां यान्ति संश्रयम् ।
आश्रितास्तेन लोकेन विवृद्धिं यान्ति विद्विषः ॥ २८२ ॥

विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोद्वेजयेत्प्रजाः ।
लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्तन्ते महीभुजः ।
लोकवृद्धया नरेन्द्राणां वृद्धिस्तत्संक्षये क्षयः ॥ २८३ ॥

महस्त्य[स्व]प्यपराधेषु दण्डं प्राणान्तिकं त्यजेत् ।
ऋते राज्यप्रहारात्तु तत्र दण्डः प्रशस्यते ॥ २८४ ॥

दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागो महीयसः ।
अर्थस्य नीतिशास्त्रज्ञैरेव दूषणमुच्यते ॥ २८५ ॥

तदकस्मात्समाविष्टः कोपेनाति महीयसि ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादेवदूषणम् ॥ २८६ ॥

यानि[न] क्षोभो यानपातो पा[या]नानां मरणं तथा ।
दुःखं प्रतप्तसिकता कुशकण्टकभूमयः ॥ २८७ ॥

वधबन्धनसंक्लेशाः सामन्ताटविकादिभिः ।
स्वसैन्यैश्च मुकल्पैश्च परभिन्नैश्च मारणम् ॥ २८८ ॥

ऋक्षाजगरमातङ्ग सिंहव्याघ्रभयानि च ।
वनाग्निधूमसंरोध दिङ्मोहाः संभ्रमा अपि ॥ २८९ ॥

इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगया व्यसनं स्मृतम् ।
जितश्रमत्वं व्यायाम आममेद कफक्षयः ।
चलस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ २९० ॥

मृगयायां ग[गु]णानेतान् प्राहुरन्येन तत्क्षमम् ।
कोप्याः प्राणहराः प्रायस्तत्र तद्व्यसनं महत् ॥ २९१ ॥

श्रमादयोऽपि जायन्तेऽभ्यासेनैव दिवानिशम् ।
चलेऽचलति लक्षे च बाणसिद्धिश्च जायते ॥ २९२ ॥

अथ चेन्मृगयाक्रीडां कामयेन्नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोः मनोरमम् ॥ २९३ ॥

परिमार्जे परिघया दुर्गया मृगगम्यया ।
आयामपरिणाहाभ्यामर्धयोजनसंमितम् ॥ २९४ ॥

गिरेरुपान्ते नद्यां वा पर्याप्तजलशाद्वलम् ।
अकण्टकलतागुल्मं विषपादप[वि]वर्जितम् २९५ ॥

कीडनायातविविधा मृगजातीःप्रवेशयन् ।
अन्यकार्याविरोधेन प्रातश्चङ्क्रमणक्षमः ॥ २९६ ॥

क्रीडनाय विशेद्राजा तदाप्तैः सहितो मतैः ।
यदा तु प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा बहिः ।
संनद्धं हर[परि]तस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरात्तु गोचरम् ॥ २९७ ॥

सद्भिर्योमृगया याने गुणः साधुः प्रकीर्तितः ।
क्रीडाप्रीतिर्नरपतिः तत्र तं समवाप्नुयात् ॥ २९८ ॥

विधिरेष समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने बुधैः ।
न गच्छेदन्यथा राजा मृगयां मृगयुर्यतः ॥ २९९ ॥

मृगयाव्यसनात्पाण्डुर्मृत्युमाप महीपतिः ।
निस्सत्यता निष्ठुरता क्रोधो वाक् शस्त्रखण्डनम् ॥ ३०० ॥

लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सज्जनांगमविच्छित्तिरसद्भिः सहवर्तनम् ॥ ३०१ ॥

अर्थनाशः क्रियावश्यं नित्यं वैरानुवृत्तिता ।
सत्यप्यर्थे निराशत्वमसत्यपि च साशता ॥ ३०२ ॥

प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ सन्तापश्च प्रतिक्षणम् ।
प्रतिक्षणमतिक्लेशः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणम् ॥ ३०३ ॥

अव्यायामोऽङ्गदौर्बल्यं शास्त्रार्थप्रत्यवेक्षणम् ।
गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनम् ॥ ३०४ ॥

इत्यादिशास्त्रनिपुणा द्यूतदोषान् प्रचक्षते ।
पाण्डवो धर्मराजश्च लोकपाल इवापरः ॥ ३०५ ॥

द्यूतेन द्विषता विद्वान् कलत्रमपहारितः ।
द्यूतादनर्थसंरम्भो द्यूतादर्थक्षयो महान् ॥ ३०६ ॥

पक्षाणां संहतानां[च]द्यूताद्भेदः प्रजायते ।
इति केवलदोषाढ्यं द्यूतं राजा परित्यजेत् ॥ ३०७ ॥

आह्वयन्तं तु मेधावी दर्पणं विनिवारयेत् ।
कालातिपातः कार्याणां धर्मार्थपरिपीडनम् ॥ ३०८ ॥

नित्याभ्यन्तरवर्तित्वात्साधुप्रकृतिकोपनम् ।
रहस्यभेदस्तत्पक्षादिकार्येषु प्रवर्तनम् ॥ ३०९ ॥

ईर्ष्य[र्ष्या]मर्षस्तथा क्रोधोऽनुरोधः साहसानि च ।
यस्मा[स्या]स्ति व्यसने दोषास्तस्माद्राजा परित्यजेत् ॥ ३१० ॥

स्त्रीमुख्या[खा]लोकनरसव्यग्राणामल्पचेतसाम् ।
समाहितानि गच्छन्ति यौवनेन समं क्षयम् ॥ ३११ ॥

हताः स्त्रीव्यसनेनैव भद्रसेनादयो नृपाः ।
मरणं विह्वलत्वं च संज्ञानाशो विवस्त्रता ॥ ३१२ ॥

बह्वनर्थप्रलापित्वमकस्माद्धसनं मुहुः ।
प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः स्मृतिनाशो मतिभ्रमः ॥ ३१३ ॥

सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसङ्गमः ।
स्खलनं वेपथुस्तन्द्रा भूमौ निद्रामसेवनम् ॥ ३१४ ॥

इत्यादि पानव्यसनं सद्भिरत्यन्तगर्हितम् ।
श्रुतशीलादयोपेताः पानदोषेण भूयसा ॥ ३१५ ॥

क्षयमक्षा[क्षी]णनामानो जग्मुरन्धकवृष्णयः ।
न द्यूतमृगये कार्ये अत्यन्तव्यसने हि ते ॥ ३१६ ॥

कामं स्त्रियं निषेवेत पानं वा साधुमात्रया ।
पूर्वाचार्या[र्य]मतेनेदमुक्तमस्मन्मते पुनः ॥ ३१७ ॥

न कुर्वीत नृपः पानमपि तत्साधुमात्रया ।
गङ्गाम्भो लवणाम्भोधेः सङ्गाद्दुष्टं यथा भवेत् ॥ ३१८ ॥

राज्ञो दुर्बलसङ्गोऽपि व्यसनं स्यान्मतं हि नः ।
यदि स्याद्व्यसनी राजा प्राप्तं राज्यमपि क्षयम् ॥ ३१९ ॥

याति शीघ्रं न चायाति तस्मादव्यसनी भवेत् ।
व्यसनेभ्यः समुद्धर्ता सर्वेषां भूपतिर्भवेत् ॥ ३२० ॥

स तु चेद्व्यसनासक्तो वशं याति रिपोर्ध्रुवम् ।
व्यसनं युवराजस्य जनके दुर्विनीतता ॥ ३२१ ॥

अधिकं स्यान्नृपे प्रोक्तं व्यसनं सर्वमस्य च ।
नानाप्रकारैर्व्यसनैः यो न युक्तो महीपतिः ॥ ३२२ ॥

स यायाद्व्यसनोपेतं शक्तित्रितयसंयुतः ।
शक्तयस्तिस्र एवोक्ताः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ॥ ३२३ ॥

मन्त्रशक्तिर्विचारः स्यादुत्साहश्चोद्यमः स्मृतः ।
प्रभावः कोशदण्डादि त्रयं यस्य सि[स]सिद्धिभाक् ॥ ३२४ ॥

संपन्नसस्यदेशं च परराज्यं व्रजेन्नृपः ।
शत्रोर्वृत्तिच्छिदा स्वस्य सैन्यस्योपचयो यतः ॥ ३२५ ॥

विशुद्धमण्डलो यायाद्विजिगीषुर्नृपः परम् ।
अशुद्धमण्डलःसर्वा[र्वे]न् शीर्ष[र्य]ते रथचक्रवत् ॥ ३२६ ॥

रोचते सर्वलोकेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
संपूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥ ३२७ ॥

अरिमि[मि]त्रप[म]रेर्मि[मि]त्रमिति[त्र]मित्रमतःपरम् ।
तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोःपुरस्थिताः ॥ ३२८ ॥

पार्ष्णिग्राहः स्थितः पश्चादाक्रान्दस्तदनन्तरम् ।
स्वभूम्यनन्तरो राजा पुरस्थोऽरिरिहोच्यते ॥ ३२९ ॥

अर्यनन्तरभूमिस्तु मित्रमित्यभिधीयते ।
तद्भूम्यनन्तरो यस्स्यादरेर्मित्रं स उच्यते ॥ ३३० ॥

तद्भूम्यनन्तरो राजा मित्रमित्रमिहोच्यते ।
तथारिमित्रमित्रं स्यात्तद्भूमेर्यस्त्वनन्तरः ॥ ३३१ ॥

विजिगषोश्च पृष्ठस्थः पार्ष्णिग्राहो नृपो मतः ।
तत्पश्चाद्वर्तमानो यः स आक्रन्दो मतो बुधैः ॥ ३३२ ॥

आसारावलयौ चैव क्रमात्पश्चात्स्थितौ मतौ ।
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ॥ ३३३ ॥

अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोश्च वधे प्रभुः ।
आहैवं मन्त्रकुशलः चतुष्कं मण्डलं मयः ॥ ३३४ ॥

विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोथ मध्यमः ।
उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः ॥ ३३५ ॥

उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोश्च मण्डलम् ।
उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥ ३३६ ॥

द्वादशानां नरेन्द्राणामरिमित्रं पृथक् पृथक् ।
मौलाद्या दश राजानः अमात्याद्यास्तथापरे ॥ ३३७ ॥

सप्ततिर्व्याधिकास्तेषां सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ।
अष्टोत्तरशतं तद्वत् स्यादष्टादशकन्तथा ॥ ३३८ ॥

चतुःपञ्चाशतं तद्वत्स्याच्चतुर्दशकन्तथा ।
एवं मण्डलभेदांश्च मण्डलज्ञाः प्रचक्षते ॥ ३३९ ॥

मित्रोदासीनरिपवः एतन्मात्रं तु मण्डलम् ।
सर्वेऽत्रान्तर्भवन्तीति मतमस्माकमीदृशम् ॥ ३४० ॥

मण्डलं प्रोक्तमधुना तच्छुद्धिरभिधीयते ।
आक्रन्देनात्मना चैव पार्ष्णिग्राहं प्रपीडयेत् ॥ ३४१ ॥

आक्रन्देन तदासारं तथैव वलयेन च ।
मित्रेण चात्मना चैव कुर्वीतोद्धरणं रिपोः ॥ ३४२ ॥

मित्रेण मित्रमित्रेण रिपुमित्रं प्रपीडयेत् ।
अरिमित्रस्य मित्रस्य पीडनं पृथिवीपतिः॥ ३४३ ॥

कुर्वीतोभयमित्रेण मित्रमित्रेण निश्चितम् ।
अनेक[न]क्रमयोगेन विजिगीषुः सदोत्थितः ॥ ३४४ ॥

पीडयेदभितः शत्रुं मित्राणामन्तरान्तरा ।
पीड्यमानोऽह्युभयतः यदोयुक्तैर्मनीषिभिः ॥ ३४५ ॥

रिपुरुच्छेदमायाति तद्वशे चावतिष्ठते ।
सर्वोपायेन कुर्वीत सामान्यं मित्रमात्मसात् ॥ ३४६ ॥

भवन्ति मित्रादुच्छिन्नाः सुखच्छे[द्याश्च]विद्विषः ।
कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ३४७ ॥

रिपवो येन जायेरन् कारणं तत्परित्यजेत् ।
चलेच्चेदूर्जितबलो मध्यमो विजिगीषया ॥ ३४८ ॥

एकीभूयारिणा तिष्ठेदशक्तः सन्धिना नयेत् ।
उदासीनेन चलिते सर्वे मण्डलिनस्तथा ॥ ३४९ ॥

सख्यधर्मेण वर्तेरन् सन्दधुश्चाप्यशक्तयः ।
समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु संभूयस्त्वात्मसिद्धये ॥ ३५० ॥

आपत्प्रतरणं सम्यक् संख्यधर्म इति स्मृतः ।
यस्मिन्नुच्छिद्यमाने तु रिपुरुग्रः प्रवर्तते ॥ ३५१ ॥

तस्योच्छित्तं न कुर्वीत कुर्वतैनं स्वगोचरम् ।
साक्षरान् रक्षयेदेषां वैपरीत्यं न चाचरेत्(?) ॥ ३५२ ॥

साक्षरा विपरीतास्तु राक्षसा हि यतो मताः ।
मर्मकं पालयेद्यत्नान्नास्य वैमत्यमाचरेत् ॥ ३५३ ॥

दैवादेनमविश्वस्तं हन्यादेवाविचारयन् ।
सहजः कार्यजश्चैव द्विविधश्शत्ररुच्यते ॥ ३५४ ॥

सहजः स्वकुलोत्पन्नः इतरः कार्यजः स्मृतः ।
विभीषणस्य सोदर्यो यथा सूर्यसुतस्य च ॥ ३५५ ॥

सर्वतन्त्रापहारित्वाद्यथोच्छेदो(द्यो) निजो रिपुः ।
छिद्रं मर्म च वीर्यञ्च विजानाति निजो रिपुः ।
दहत्यन्तर्गतश्चैव शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥ ३५६ ॥

कर्षणं पीडनं काले विद्यादपचयं तथा ।
उच्छेदं चेति नियतं शत्रुवृत्तिं चतुर्विधाम् ॥ ३५७ ॥

कर्षणं हि विजानीयाद्विनाशं कोशदण्डयोः ।
उत्तमामात्यदहनं पीडनं परिकीर्तितम् ॥ ३५८ ॥

द्विषता निगृहीतस्य बलिनो दुःखितस्य च ।
अपकारो महांस्तस्य धीरैरप[च]यो मतः ॥ ३५९ ॥

समाश्रयविहीनस्य दुर्बलाश्रयिणस्तथा ।
स्थानभ्रष्टस्य नृपतेः वध उच्छेद उच्यते ॥ ३६० ॥

वशं गतो रिपुर्यस्तु विचलेद्दुरुपग्रहः ।
तस्य सङ्गमनायाशु तत्कुलीनं विकारयेत् ॥ ३६१ ॥

विषं विषेण बाध्येत वज्रं वज्रेण बाध्यते ।
गजो गजेन बाध्येत मायी बाध्येत मायिना ॥ ३६२ ॥

मूर्खो मूर्खेण बाध्येत पण्डितेनैव पण्डितः ।
शठः शठेन बाध्येत कण्टकेनैव कण्ठकः ॥ ३६३ ॥

खलः खलेन बाध्येत ज्ञातिर्ज्ञातिजनेन च ।
रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ ३६४ ॥

यस्मिन्मण्डलसंक्षोभः कृते भवति कर्मणि ।
तन्न कुर्यात्तु मेधावी प्रकृतीरनुरञ्जयन् ॥ ३६५ ॥

साम्ना दानेन भेदेन प्रकृतीरनुरञ्जयन् ।
आत्मीयान्भेददण्डाभ्यां परकीयांस्तु वारयेत् ॥ ३६६ ॥

प्राप्तभोगं विकुर्वाणं मित्रमप्युपपीडयेत् ।
अत्यन्तविकृतं हन्यात् स पापीयानरिर्यतः ॥ ३६७ ॥

अमित्राण्यपि कुर्वीत मित्राण्युपचयाय च ।
अहिते वर्तमानानि मित्राण्यपि परित्यजेत् ॥ ३६८ ॥

अनुरक्तं विरक्तं वा तन्मित्रमुपकारि यत् ।
मित्रं विचार्य बहुशो ज्ञातदोषं परित्यजेत् ॥ ३६९ ॥

त्यजन्नकृतदोषन्तु धर्मार्थावुपहन्ति सः ।
स्वयं दोषगुणान्ये[न्वे]षी भवेत्सर्वत्र सर्वदा ॥ ३७० ॥

स्वयं ज्ञातेषु[दोषेषु] शस्यते दण्डपातनम् ।
न त्वविज्ञाय तत्त्वेन दोषं कुप्येत्कथंचन ॥ ३७१ ॥

भुजङ्गमिव मन्यन्ते निर्दोषक्रोधनं जनाः ।
न च मिथ्याभियोगःस्याच्छृणुयाच्चापि तद्विधम् ॥ ३७२ ॥

मित्रभेदं च ये कुर्युः समस्तांस्तान्परित्यजेत् ।
प्रायोगिकान् मात्सरिकान् मध्यस्थान्प(त्प)क्षपातिकान् ॥ ३७३ ॥

सोपान्यासान्सानुशयान् ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत् ।
कार्यस्यातिगरीयस्त्वान्नीचानामपि कालवित् ॥ ३७४ ॥

सतोऽपि दोषान् प्रच्छाद्य गुणानस्य सतो वदेत् ।
प्रायोमित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः ॥ ३७५ ॥

बहुमित्रो हि शक्नोति रणे तापयितुं रिपुम् ।
न तत्र तिष्ठति प्रायो भ्राता नान्योऽपि वा जनः ॥ ३७६ ॥

पुंसामापत्प्रतीकारः सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ।
एषां मण्डलशुद्धिश्च पूर्वाचार्यैकसम्मता ॥ ३७७ ॥

अमित्रान् सर्वतो मित्रैः न गृह्णीयाद्दृढव्रतैः ।
एषां मण्डलशुद्धिः स्यादिति ब्रूमो वयं पुनः ॥ ३७८ ॥

विशुद्धमण्डलो राजा राजमानः सुधांशुवत् ।
यातव्याय प्रहिणुयात् दूतं दूत्येषु पूजितम् ॥ ३७९ ॥

प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेः यू[दू]तो भवितुमर्हति ।
स भर्तुः शासनाद्गच्छेद्वक्तव्यं ह्युत्तरोत्तरम् ॥ ३८० ॥

स्ववाक्यपरवाक्यानामिति चेति च चिन्तयन् ।
सारवत्तां च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्तिमेव च ॥ ३८१ ॥

छिद्रं शत्रोर्विजानीयात्कोशदण्डबलानि च ।
प्रतीक्ष[क्ष्या]ल्पमपि च्छिद्रं तद्द्वारा रिपुमाविशन् ॥ ३८२ ॥

तत्पक्षं नाशयेत्तावदामपात्रमिवोदकम् ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् ॥ ३८३ ॥

रागापरागौ जानीयाद्दृष्टिवक्त्रविचेष्टितैः ।
सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् ॥ ३८४ ॥

नान्यैः शयीत भावं स्वं रक्षेद्विद्यात्परस्य च ।
रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च भर्तरि ॥ ३८५ ॥

पृच्य[च्छ्य]मानोऽपि न ब्रूयात् स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् ।
प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्ठवम् ॥ ३८६ ॥

अक्षुद्र(णं) रक्षणं चैव भर्तृभेदेषु कीर्तयेत् ।
भावमन्तर्गतं व्यक्तं सुप्तो मन्त्रं च भाषते ॥ ३८७ ॥

तस्मादेकः स्वपेन्नित्यं द्यूतं पानं च वर्जयेत् ।
रिपोः शत्रुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनम् ॥ ३८८ ॥

दुर्गकोशबलज्ञानं कृत्यपक्षोपसङ्ग्रहः ।
राष्ट्रारण्यान्तपालानामात्मसात्करणं तथा ॥ ३८९ ॥

दुर्गादिसारभूज्ञानं दूतकर्मेति कीर्तितम् ।
दूतैरेव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविमर्शनम् ॥ ३९० ॥

स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितम् ।
तपस्विलिङ्गिनो धूर्ता शिल्पपण्योपजीविनः ॥ ३९१ ॥

चराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम् ।
निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्ताविदोऽन्वहम् ॥ ३९२ ॥

चराः सकाशं नृपतेः चक्षुर्दूरतरं हि ते ।
स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥ ३९३ ॥

चारहीनो हि नृपतिः पश्यन्नपि न पश्यति ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तद्द्विविधः स्मृतः ॥ ३९४ ॥

अप्रकाशोऽयमुदितः प्रकाशो दूत उच्यते ।
जडमूकान्धबधिर छद्मिनः षण्डकास्तथा ॥ ३९५ ॥

किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ।
भिक्षुकाश्चारणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः ॥ ३९६ ॥

अतः[न्तः]पुरगतां वार्तामाहरेयुरलक्षिताः ।
छत्रव्यञ्जनभृङ्गारयानवाहनधारिणः ॥ ३९७ ॥

महामात्रबहिर्वार्ता विद्युरन्येन[च] तद्विधाः ।
स्वाद्यव्यञ्जनकर्तारो भोजकाः स्वापकास्तथा ॥ ३९८ ॥

प्रसाधिकाः कन्यकाश्च गात्रसन्नाहिका अपि ।
जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः ॥ ३९९ ॥

कर्तव्या रक्षदा ह्येते ये चान्येऽभ्याशवर्तिनः ।
अन्वहं चरचर्याभिर्विफले दूतचेष्टिते ॥ ४०० ॥

ततो दैवबलं यत्तु षट्कर्माणि च यानि तु ।
सर्वाश्चौषधयो यास्तु चातुरङ्गस्य सूचनम् ॥ ४०१ ॥

स्वराणामुदयो यस्तु हंसचारश्च यत्पुनः ।
छत्रचक्रत्रवं(यं) तद्वच्छकर्ति(सिं)हासनस्य यत् ॥ ४०२ ॥

सर्वतोभद्रचक्रं च चक्रं शतपदं तथा ।
राहुकालानलं चक्रं चूडं कालानलं तथा ॥ ४०३ ॥

चतुर्दशाङ्गचक्रं च हस्तिचक्रं च यत्पुनः ।
रथचक्रं हयचक्रं नरचक्रं तथैव च ॥ ४०४ ॥

चापचक्रं खड्गचक्रं छुरिकाचक्रमेव च ।
कुन्दचक्रं च संघट्टं चक्रं लोहस्य पातनम् ॥ ४०५ ॥

भूबलं योगिनीनां यद्बलं सर्वत्र सङ्गरे ।
कौटचक्रं च यत्तावत् कविसञ्चारचक्रकम् ॥ ४०६ ॥

यायाज्जयाय नृपतिः ज्ञात्वैतानि विशेषतः ।
जयचिन्तामणौ सर्वं सप्रपञ्चमुदीरितम् ॥ ४०७ ॥

एतेषां लक्षणं तस्मादस्माभिर्नैव तन्व[न्य]ते ।
शकुनि[ना]न्यनुकूलानि दृष्ट्वा यायानृ[यान्नृ]पो बली ॥ ४०८ ॥

दृष्ट्वा च प्रतिकूलानि बलवानपि न व्रजेत् ।
दाक्षायाबन्धने हस्ती यदा गर्जति मेघवत् ॥ ४०९ ॥

भर्तानीतिग्रहस्तश्च यात्राकाले जयं दिशेत् ।
भूमौ पतितशस्त्राणि स्वा(य)मेवार्पयेद्यदि ॥ ४१० ॥

शत्रुबन्धनकाले तु तदा सञ्जायते जयः ।
कटस्थलं दक्षिणाङ्गं दशनं वा परिस्पृशेत् ॥ ४११ ॥

हस्तेन कुञ्जरो यत्र तत्र राज्ञो जयः स्मृतः ।
दुर्गन्धिमदयुक्तश्चेत्सुगन्धिमदसंयुतः ॥ ४१२ ॥

अमदश्च मदं नागो द[ध]त्ते चेज्जायते जयः ।
चलिते कुञ्जरे पूर्वं द्विपघण्टास्वनो यदि ॥ ४१३ ॥

भवेद्वारणनाथस्य तत्राद्भुतजयं दिशेत् ।
गु[गो]पुरस्थकवाटस्य दलनं कुरुते गजः ॥ ४१४ ॥

मत्तो वा मदहीनो वा तदा तत्र जयो भवेत् ।
भिनत्ति कुञ्जरो हृष्टः सान्द्रशुष्कं च शाखिनम् ॥ ४१५ ॥

यदा प्रयाणसमये तदा राज्ञो जयो भवेत् ।
नगराभिमुखं शत्रोर्वार्यमाणोऽपि चेद्गजः ॥ ४१६ ॥

पदानां विंशतिं याति तत्रापि विजयो मतः ।
अनर्दिता गजा नादं मृदङ्गध्वनिवद्यता[दा] ॥ ४१७ ॥

कुर्वन्ति विजयं राजा रा[या]त्रायां लभते य(त)दा ।
हंसक्रौञ्चध्वनिनिभं यदा नादं मतङ्गजः ॥ ४१८ ॥

त्रिवारं कुरुते राज्ञः तदातीव जयो भवेत् ।
सेनामध्ये यदा नागो हृष्टः शार्दूलनादवत् ॥ ४१९ ॥

बृंहितं कुरुते राज्ञः स्वसैन्यविजयस्तदा ।
मुखरन्ध्रकरो नागः कर्णेनध्वघनवध्वनिम् ॥ ४२० ॥

प्रहृष्टः कुरुते यत्र जायते तत्र वै जयः ।
कुर्वन्ति निस्वनं नागाः कलहंसस्वनोपमम् ॥ ४११ ॥

पुष्करं किञ्चिदुत्क्षिप्य यदा नृपजयस्तदा ।
द्रुतं गृहीत्वा सलिलं यत्र नादं सशीकरम् ॥ ४२२ ॥

करोति कुञ्जरस्तत्र सुखेन रिपुसङ्क्ष[ङ्क्ष]यः ।
विधृत्य दशने हस्तं शङ्खवाजिस्वनोपमम् ॥ ४२३ ॥

कुरुते कुञ्जरो नादं यदा भर्तुः जयस्तदा ।
बृंहितं मुखरन्ध्रोत्थं कपोलगतमुत्तमम् ॥ ४२४ ॥

असकृत्कुरुते नागो यदि राजा जयी तदा ।
कबलं करिणीहस्तादगृहीत्वा भक्षयेद्यदा ॥ ४२५ ॥

चीत्कारपूर्वकं नागस्तदा स्वबलसंक्षयः ।
गजो मोच (भोज)नकाले तु हस्तेनालिङ्गय बन्धनम् ॥ ४२६ ॥

गन्तुं नेच्छति यात्रायां तदा तत्राजयो विभोः ।
जघनोदरमेढ्राणि यदा स्पृशति वारणः ॥ ४२७ ॥

करेण यात्रासमये तदा शत्रुर्ज(ज)यी भवेत् ।
अकस्मान्मत्तमातङ्गो मदमुक्तो भवेद्यदि ॥ ४२८ ॥

प्रयाणसमये भर्तुर्न नश्यति रिपुस्तदा ।
श्वसन्दीनमुखो हस्तैर्गात्ररन्ध्रे पुनः पुनः ॥ ४२९ ॥

सङ्गृह्य पांसु क्षिपति तदा भङ्गो महीपतेः ।
मुखकण्ठविधूतेन पातयित्वा च हस्तिपम् ॥ ४३० ॥

दीर्घचीत्कारकृन्नागो याति चेन्न जयस्तदा ।
किय(च्चि)द्दूरं गजो गत्वा कपोलाहतपुष्करः ॥ ४३१ ॥

व्यावर्तते यदाकस्मात्तदा भर्तुः पराजयः ।
शुष्ककाष्ठतृणाङ्गारकण्टकाश्मास्थिभूमिषु ॥ ४३२ ॥

श्मशानेऽपि स्थिता नागा न च[न]दन्तो जयप्रदाः ।
शङ्कासंविग्ननयनो वारणो घृणिवद्ध्वनिम् ॥ ४३३ ॥

करोति यत्र तत्र स्यान्नृपतः सैन्यसंक्षयः ।
भूतले विस्तृतकरो यदा गर्जति वारणः ॥ ४३४ ॥

धराकम्पध्वनिनिभं तदा राज्ये रिपोर्भयम् ।
प्रमत्तकरभस्वानसमानं यदि गर्जति ॥ ४३५ ॥

सङ्ग्रामकल्पितो हस्ती चीत्कारं परुषं यदि ।
करोति भून्यस्तकरः तदा भर्तुः पराजयः ॥ ४३६ ॥

गजो झर्झरनादश्चेद्जस्रं सन्ध्ययोर्भवेत् ।
गृहीत्वा हस्तिपं याति शीघ्रमेव यमालयम् ॥ ४३७ ॥

मुखरन्ध्रं समाघ्राय यदा बृंहति दुःसहम् ।
मतङ्गजस्तदाघातजातं स्याद्भूपतेर्भयम् ॥ ४३८ ॥

भूमौ निवेश्य शिथिलं कुञ्जरो वलितं करम् ।
निमीलिताक्षो निनदेद्यत्र तत्र प्रभोर्म[मृ]तिः ॥ ४३९ ॥

ध्वजानि सुप्रसन्नानि जयदानि पदे पदे ।
अनिभ(म)म्रानि यच्छन्ति नृपाणामशुभं (शुभम्) ध्रुवम् ॥ ४४० ॥

वाद्यध्वनिं समाकर्ण्य हेषन्ते यदि वाजिनः ।
ग्रासपूर्णमुखाश्चैव तदा भर्तुर्जयो भवेत् ॥ ४४१ ॥

दृष्ट्वाग्निं पूर्णपात्रञ्च ब्राह्मणं कुसुमानि च ।
दधि चापि समालोक्य वाहानां हेषितं शुभम् ॥ ४४२ ॥

ध्वजाग्रं चैव(सू)मूर्यं च पश्यन्तो यदि वाजिनः ।
हेषन्ते बहवो हृष्टास्तदा विद्याज्जयं विभोः ॥ ४४३ ॥

यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्मनाः ।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्तुरशोभनम् ॥ ४४४ ॥

विकिरन्ति यदात्यर्थं सर्वे पुच्छं तुरङ्गमाः ।
अकस्माद्दन्तप[घा]तञ्च तेषां भीतिः प्रमादतः ॥ ४४५ ॥

अकस्मात्तुरगो मूढो निरुत्साहश्च भीतिमान् ।
यदि वा मन्दगामी स्यात्तदा तत्र पराजयः ॥ ४४६ ॥

प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रयाणे यदि पत्तयः ।
तदा भर्तुर्जयं विद्याद्वैपरीत्ये पराजयः ॥ ४४७ ॥

देदीप्यते यदा शस्त्रसङ्घातो वर्म चोज्ज्वलम् ।
तदा भर्तुर्जयं विद्याद्वैपरीत्ये पराजयः ॥ ४४८ ॥

श्रूयते यत्र वाद्यानां निनादो हि शुभावहः ।
तत्र राजा रिपून्सर्वान् द्रुतं विजयते ध्रुवम् ॥ ४४९ ॥

वाद्यानां निस्वनो यत्र श्रूयते न हि शोभनः ।
न जायते नरपतेर्विजयस्तत्र निश्चितम् ॥ ४५० ॥

श्रूयते त[य]त्र यात्रायामकस्मान्मङ्गलध्वनिः ।
दर्शनं मङ्गलानां च विजयं तत्र निर्दिशेत् ॥ ४५१ ॥

श्रूयते यदि यात्रायामकस्मादशुभध्वनिः ।
दृश्यते चाशुभं यत्र भवेत्तत्र पराजयः ॥ ४५२ ॥

शीघ्रं यतेत विजये निमित्ते जयसूचके ।
पराजयनिमित्ते तु यत्नः शान्तिपुरःसरः ॥ ४५३ ॥

सचिवः पृष्ठदेशे स्यादग्रे सेनापतिः स्मृतः ।
पार्श्वयोराप्तवीराः स्युः मध्ये यायान्नृपो बली ॥ ४५४ ॥

वि(नि)गृह्य सन्धाय तथा संभूयाथ प्रसङ्गतः ।
उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ४५५ ॥

स्वमित्रैररिमित्रादीन् निगृह्य गमनं हि यत् ।
रिपुं प्रति तदाख्यातं विगृह्यगमनावि[मि]षम् ॥ ४५६ ॥

सन्धाय वैरिभिः सार्धं सुसन्नद्धो जितश्रमः ।
गच्छेद्यच्छत्रुमुद्दिश्य संधायगमनं हि तत् ॥ ४५७ ॥

अन्यसैन्यं समादाय सुविचिन्त्य फलोदयम् ।
व्रजेच्च द्विषमुद्दिश्य संभूयगमनं हि तत् ॥ ४५८ ॥

अन्यत्र दैव(व्रज)तो दैवादुव्रजत्यन्यत्र यत्पुनः ।
प्रसङ्गयानं तत्प्रोक्तमत्र शल्यो निदर्शनम् ॥ ४५९ ॥

रिपुं यातस्य बलिनः संप्राप्यारिकृतं बलिम् ।
उपेक्ष्य तन्मित्रयानमुपेक्षायानमुच्यते ॥ ४६० ॥

निवातकवचान् हत्वा हिरण्यपुरवासिनः ।
उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनञ्जयः ॥ ४६१ ॥

सप्रपञ्चं यानमुक्तमधुनासनमुच्यते ।
परस्परस्य सादृश्य(मन्य)विघातादासनं स्मृतम् ॥ ४६२ ॥

यानवत्तत्पञ्चविधमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्ग्रहीतुं नैव शक्यते ॥ ४६३ ॥

विगृह्यैनं तदासीत छिन्द्यादासारवीवधौ ।
विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसेन्धनम् ॥ ४६४ ॥

विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव वशं नयेत् ।
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ॥ ४६५ ॥

मन्दा[य]वयवसं स्थानं सन्धायासनमुच्यते ।
संभूयासनमास्थानं प्रीत्योदासीनमध्ययोः ॥ ४६६ ॥

प्रसङ्गासनमन्यत्र गच्छतोऽन्यत्र संस्थितिः ।
उपेक्ष्य बलिनं तिष्ठेत् उपेक्षासनमीरितम् ॥ ४६७ ॥

उपेक्षां कृतवानिन्द्रः पारिजातग्रहं प्रति ।
न च संपद्यते तावत् स्कन्धवारं विनासनम् ॥ ४६८ ॥

अनित्यासनसिद्ध्यर्थं स[्क]न्धावारं प्रचक्षते ।
तन्मूलत्वात् प्रजानां हि राजा स्कन्ध इति स्मृतः ॥ ४६९ ॥

आवारोऽमात्यदण्डादिवृतिरावारमुच्यते ।
यत्र तैरावृतः स्कन्ध स्कन्धावारस्ततस्स्मृतः ॥ ४७० ॥

उत्तमां कल्पयेद्भूमिं स्कन्धावार[राय]नीतिवित् ।
तदलाभे मध्यमां वा नाधमान्तु कदाचन ॥ ४७१ ॥

यस्मिन्देशे यथाकामं सैन्यव्यायामभूमयः ।
परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशस्स उत्तमः ॥ ४७२ ॥

आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः ।
यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशश्शास्त्रानुचिन्तकैः ॥ ४७३ ॥

अराति सैन्यव्यायामायापर्याप्तमहीतलः ।
आत्मनो विपरीतश्च यस्स देशोऽधमः स्मृतः ॥ ४७४ ॥

चतुरश्रं चतुर्द्वारं नातिविस्तारसङ्कटम् ।
साट्टप्रतोलिप्राकारं महाखातसमावृतम् ॥ ४७५ ॥

शृङ्गाटमर्धचन्द्रं वा मण्डलं दीर्घमेव वा ।
भूमिप्रते(दे)श सामिथ्याना(त्यमा)कारमुपकल्पयेत् ॥ ४७६ ॥

तस्य मध्ये मनोह्लादि महामौलबलान्वितम् ।
अन्तःकोशगृहोपेतं कारयेद्राजमन्दिरम् ॥ ४७७ ॥

बलहीनो हि नृपतिः स्व[श्व]सन्नपि न जीवति ।
राज्ञो यस्माद्बलं प्राणास्तस्मात्कुर्याद्बलान्वितम् ॥ ४७८ ॥

सदेहोऽपि विदेहस्स्यात्कोशहीनस्तु यो नृपः ।
राज्ञः कोशो वपुस्तस्मात्कुर्यात्कोशसमन्वितम् ॥ ४७९ ॥

मौलं भृतं श्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकं बलम् ।
राजहर्म्यं समावृत्या[त्य] क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ४८० ॥

आप्ता विशेयुरावृत्य स्वामिनं बहिरन्त्यजाः ।
अप्राप्तवेदाः क्रूराश्च शत्रुतुल्या मताः खलाः ॥ ४८१ ॥

अन्तर्बहिश्च न स्थाप्याः कदाचिदपि धीमता ।
युद्धयोग्यो महादन्ती सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः ॥ ४८२ ॥

तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरङ्गमः ।
प्रतियामं सुसन्नद्धं रात्रिन्दिवमुदायुधम् ॥ ४८३ ॥

अन्तर्वासिकसैन्यञ्च तिष्ठेद्राजाभिगुप्तये ।
प्रहृष्टनरनारीकः प्रशस्तस्वनदुन्दुभिः ॥ ४८४ ॥

गम्भीरहेषितहयः प्रशस्तद्विपबृंहितः ।
पुण्याहब्रह्मघोषाढ्यो नृत्तगीतसमाकुलः ॥ ४८५ ॥

हृष्टपुष्टजनस्साधुः सुगन्धिर्ज्वलितानलः ।
प्रमत्तमाद्यन्मातङ्ग आसाराभ्यागतान्वितः ॥ ४८६ ॥

इत्यादिलक्षणोपेतः स्कन्धावारः प्रशस्यते ।
शुभाशुभानि चिह्नानि यानि यात्रोदितानि तु ॥ ४८७ ॥

स्कन्धावारेषु युद्धे च विज्ञेयानि मनीषिभिः ।
स्कन्धावारं विरच्यैवं तत्रैवासीत भूपतिः ॥ ४८८ ॥

आसनं प्रोक्तमधुना द्वैधीभावोऽभिधीयते ।
बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ॥ ४८९ ॥

द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ।
यापयेद्व्यक्तमास्थाय सन्निकृष्टतरं तयोः ॥ ४९० ॥

उभयोरपि सङ्घाते सेवेत बलवत्तरम् ।
यदा द्वावपि नेच्छेतां संसर्गाज्जातसंविदौ ॥ ४९१ ॥

तत्रोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं चापि संश्रयेत् ।
स्वतन्त्रः परतन्त्रश्च द्वैधीभावो द्विधा भवेत् ॥ ४९२ ॥

स्वतन्त्रः कथितोऽन्यस्तु यः स्यादुभयवेत[भेद]नः ।
द्वैधीभावश्च संप्रोक्तः संश्रयोऽप्यधुनोच्यते ॥ ४९३ ॥

उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः ।
कुलोन्नतं सत्यमार्यं संश्रयेत बलोत्कटम् ॥ ४९४ ॥

तद्दर्शनोपासकता नित्यं तद्भावभविता ।
तत्कारिता प्रश्रयिता वृत्तं सश्रयिणः स्मृतम् ॥ ४९५ ॥

विनीतवत्तत्र कालं गमयित्वा गुराविव ।
तत्सङ्गापरिपूर्णस्सन् क्रमेण स्ववशो भवेत् ॥ ४९६ ॥

ददद्बलं वा कोशं वा भूमिं वा भूतिसम्भवाम् ।
आश्रयेदभियोक्तारं विसन्धिरनपाश्रयम् ॥ ४९७ ॥

सर्वाणि चैनान्यार्तः सन् दद्यात्त्राणार्थमात्मनः ।
पृथिवीपतिराप्नोति पुनर्जीवन्वसुन्धराम् ॥ ४९८ ॥

कथिताः षड्गुणाः सम्यक्तेषु निश्चितबुद्धिमान् ।
मन्त्रार्थकुशलो राजा स्वका[र्यं] युद्धमाचरेत् ॥ ४९९ ॥

अवशिष्टं तु यन्नोक्तं नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रतः ।
अस्मत्कृते तु ज्ञातव्यं **नीतिकल्पन[ल]ता**भिधे ॥ ५०० ॥

आचारचिन्तामणिनाचारोऽस्माभिः प्रपञ्च[ञ्चि]तः ।
नृपतीनां यतस्तस्मादत्र ग्रन्थे न कथ्यते ॥ ५०१ ॥

ब्रह्मविद्याधिकारित्वं **राज्ञामद्वै**[द्वै]तदर्पणे ।
प्रतिपादितमस्माभिस्तस्मान्नेह प्रशस्यते ॥ ५०२ ॥

अत्र प्रोक्तेऽर्थसंघाते यद्युद्धायोपयुज्यते ।
तद्वेदितव्यं सङ्ग्रामपरिच्छेदेऽपि धीमता ॥ ५०३ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडंबराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे षष्ठो नीतिपरिच्छेदः ॥

॥ युद्धपरिच्छेदः ॥

चतुरङ्गादयः सर्वे युद्ध एवोपयोगिनः ।
निरूप्यते ततो युद्धं तज्ज्ञानाय यथाक्रमम् ॥ १ ॥

समालोच्य पुराणानि धर्मशास्त्राणि भारतम् ।
लिख्यते सारभूतार्थः पूर्वं प्राशस्त्यमुच्यते ॥ २ ॥

राज्ञां युद्धसमा नास्ति गतिः श्रेष्ठेह भूतले ।
राज्यं लभन्ते जित्वारीन् मृते स्वर्गं तथाक्षयम् ॥ ३ ॥

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ।
उवाच पार्थं भगवानेवं युद्धे ह्युपस्थिते ॥ ४ ॥

विजित्य समरे शत्रून् महीपतिरकण्टकाम् ।
ससागरां धरां भुङ्क्ते लभते कीर्तिमुत्तमाम् ॥ ५ ॥

यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः ।
न ततोऽस्ति तपो भूय इति धर्मविदो विदुः ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानां यथाधर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथैव स्यात्समरे देहपातनम् ॥ ७ ॥

तथा विजित्य समरे योद्धारः परवाहिनीम् ।
धर्मं धनं यशस्सौख्यमतुलं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ८ ॥

गृह्णाति यदि राष्ट्राणि य(त)दा च हरते धनम् ।
यदि वध्येत तत्रैव स नृपः स्वर्गमाश्रितः ॥ ९ ॥

समुद्दिश्य तथा शत्रूनभितो विकिरेच्छरान् ।
श्रेयनैतादृशं देवाभूद्विपश्यन्ति किञ्चन ! ॥ १० ॥

यस्य यावन्ति शा[श]स्त्राणि त्वंच[त्वचं] भिन्दन्ति संयुगे ।
तावदेशो[षो]ऽश्नुते लोकान् सर्वकामदुहोऽक्षमा[या]न् ॥ ११ ॥

यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु प्रवर्तते ।
सह तस्यैव पातेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२ ॥

क्षतेभ्यः प्रस्रुतं रक्तं यावत्पांसुस्त(सूं स्तु) संस्पृशेत् ।
स देवलोक(के)तावन्तं कालं तिष्ठति वै चिरम् ॥ १३ ॥

ललाटदेशे रुधिरं स्रवदाद्यं[स्यं] विशेद्यदि ।
सोमपानफलं तस्य युद्धयज्ञविधौ मतम् ॥ १४ ॥

अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियस्य न तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ १५ ॥

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लैम्बं[ब्यं] न गच्छति ॥ १६ ॥

ये हता नि हि[शि]तैश्शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
ते गता ब्रह्मसदनं नात्र कार्या विचारणा ॥ १७ ॥

सुखः सङ्ग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यते ।
मृते दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ १८ ॥

न हि कर्मास्थि[स्ति] पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् ।
न युद्धधर्माश्रे[च्छ्रे]यान्हि पन्थाः स्वर्गस्य विद्यते ॥ १९ ॥

यदा भीरुं च शूरं च मारयत्यन्तकः सदा ।
कोऽत्र मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियो ध्रुवम् ॥ २० ॥

प्राणान् जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदर्शयन् ।
इह कीर्तिं समास्थाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ॥ २१ ॥

तीर्थं तीर्थं हि सर्वेषां ज्ञानं तीर्थं हि योगिनाम् ।
शस्त्रं तीर्थं नृपाणां स्याद्धर्मशास्त्रेष्वयं विधिः ॥ २२ ॥

विजयं लभते लक्ष्मीं मरणे च सुराङ्गनाः ।
क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ॥ २३ ॥

यथार्थं क्षत्रियो युद्धे स्वान् प्राणान् संपरित्यजेत् ।
अश्वमेधफलं कृत्स्नं निसर्गेणाधिगच्छति ॥ २४ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणाभिर्न न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा योधा रणे हताः ॥ २५ ॥

द्वावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ २६ ॥

यदि(नीति)चिन्तामणावुक्तं भानुमण्डलभेदिनः ।
फलं समग्रतोऽस्याभिर्ज्ञातव्यं तत्र पण्डितैः ॥ २७ ॥

वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
अभिद्रवन्ति कामार्ता मम भर्ता भविष्यति ॥ २८ ॥

संग्रामं हृष्टमनसो ये प्रयान्ति रिपून्प्रति ।
देवराजस्य ते लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ २९ ॥

ये त्व(तु)हृष्टेन मनसा कर्तव्यमिति योधिनः ।
युध्यमाना हता वीराः सर्वे गन्धर्वलोकिनः ॥ ३० ॥

ये तु सङ्ग्रामशिरसि युध्यमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता दिवि ते गुह्यकैस्सह ॥ ३१ ॥

ये तत्र निहतास्तावन्नन्तरायोधनं पुनः ।
यथा कथञ्चित्ते सर्वे संप्राप्तास्तूत्तरान् कुरून् ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
आत्मत्राणे वर्णलोपे दुर्गाणां रक्षणेषु च ॥ ३३ ॥

न हि शौर्यात्परं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥ ३५ ॥

अपारे यो भवेत्पारो यत्प्रतापाच्च भज्यते ।
शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति ॥ ३६ ॥

यस्तु सैन्येषु भग्नेषु पुरो व्यावर्तते युधि ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते फलमक्षयम् ॥ ३७ ॥

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
युधि गच्छेत्परित्रातुं सोऽपि क्रतुफलं लभेत् ॥ ३८ ॥

योऽमात्यं वा प्रधानं वा योऽन्यं वा राजपूजितम् ।
जीवग्राहं प्रगृह्णाति शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥

यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ।
स विष्णुविक्रमः कामी[कर्मी] बृहस्पतिसमः प्रभुः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणानां गवां चैव रक्षार्थं हन्यते यदि ।
स शूरो जीवितं दत्वा शक्रलोकमवाप्नुयात ॥ ४१ ॥

प्राप्ते द्विजातिमरणे मित्राणां विपदागमे ।
वृत्तिच्छेदे तथा प्राप्ते कलत्रहरणे तथा ॥ ४२ ॥

गवां च हरणे प्राप्ते स्वामिनो वा ग्रहे तथा ।
शस्त्रग्रहं न ये कुर्युः प्राणत्राणपरायणाः ॥ ४३ ॥

दृष्ट्वा तेषां मुखं सूर्यं पश्येत्पापात्मनां पुनः ।
स्वामिग्रहे विशेषश्चोपरिष्टादपि वक्ष्यते ॥ ४४ ॥

मौर्वीमेखलिनो ये च घृताक्ताः कुशचीरिणः ।
वीरा बद्धतनुत्राणाः सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ४५ ॥

योक्ष्यमाणास्तदात्मानं यशसा विजयेन च ।
प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानं हुत्वा कृत्वा रणे व्रतम् ॥ ४६ ॥

ब्राह्मणानांस्तर्पयित्वा च निष्कान्दत्वा पृथक् पृथक् ।
आश्ववासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम् ।
कुर्वन्त्यग्निसमीपे च शपथं कृतनिश्चयाः ॥ ४७ ॥

शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचो वदन्ति च ।
यद्यहत्वा वयं युद्धे निवर्तिष्यामहे द्विषम् ॥ ४८ ॥

तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेम च पराङ्मुखाः ।
तदा प्राप्स्यामहे लोकान् महापातकिनां वयम् ॥ ४९ ॥

अतिपातकिनां लोकानुपपातकिनां तथा ।
इति ते क्रतुभिर्लभ्यान् समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ५० ॥

प्राप्नुवन्त्युत्तमाल्लोकान् अक्षयान्युद्धकोविदाः ।
ते च कीर्तिं प्राप्नुवन्ति यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ५१ ॥

नाराचशरसङ्घातैःशक्तिभिर्मुसलैस्तथा ।
शूलैः कुन्तैश्च खड्गैश्च चक्रेण गदयापि वा ॥ ५२ ॥

छुरिकाभिश्च विविधैः शस्त्रैरन्यैश्च मुष्टिभिः ।
अन्योन्यविजिगीषूणां योद्धॄणां यच्च ताडनम् ॥ ५३ ॥

तद्युद्धमिति विज्ञेयमित्यूचुर्युद्धवेदिनः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामः सङ्ग्रामायोचितां क्रियाम् ॥ ५४ ॥

कृत्वा तु प्रथमं स्नानं शुक्लवस्त्रावृतो भवेत् ।
माङ्गल्यगीतसंयुक्तो देवान्विप्रांश्च पूजयेत् ॥ ५५ ॥

कुमारीं पूजयेत्तत्र गन्धं पुष्पं प्रदापयेत् ।
क्षेत्रपालस्य नाम्ना तु बलिं दद्याद्दिशो दश ॥ ५६ ॥

शस्त्राणि पूजयेद्भक्त्या धनुर्नाराचमार्गणम्(णान्) ।
कृपाणं छुरिकां चक्रं शूलमन्यानि यान्यपि ॥ ५७ ॥

कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चैव गात्रं तस्य विलेपयेत् ।
ललाटे बन्धयेत्पट्टं मस्तके कुङ्कुमानि च ॥ ५८ ॥

शरीरे धारयेद्दत्तं मणिमन्त्रौषधानि च ।
तन्त्रचिन्तामणौ यन्त्रमणिमन्त्रौषधादिकम् ॥ ५९ ॥

अस्मत्कृते तु द्रष्टव्यमभियुक्तेन तत्र च ।
गजारोहस्य संमानं निजवस्त्रं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

तस्य सन्तोषयेच्चित्तं यत्नेनैव परि(री)क्षयेत्? ।
चतुरङ्गबलं चैव सर्वं सन्तोषयेदबुधः ॥ ६१ ॥

सन्नाहं बिभृयात्स्वामी तथा नागं च धारयेत्? ।
ये वाहनमसन्नाह्य स्वयं सन्नाहधारकाः ॥ ६२ ॥

रणे ते नरकं यान्तीत्येवं युद्धविदां मतम् ।
धनूंषि चत्वारि तथा द्वे वामे द्वे च दक्षिणे ॥ ६३ ॥

चतुःशत्या च काण्डानामुभौ तूणौ प्रपूरयेत् ।
गुणा वै द्वादश ग्राह्या नाराचानां शतद्वयम् ॥ ६४ ॥

एवमन्यानि शस्त्राणि युद्धोपकरणानि च ।
अभ्यासस्यानुरूपेण समरे बाणधारणम् ॥ ६५ ॥

कुर्याद्धन्वी न शोभार्थमिति ब्रूमो वयं पुनः ।
ये राजपुत्रास्सामन्ता आप्ताः सेवकजातयः ॥ ६६ ॥

तान्सर्वानात्मनः पार्श्वे रक्षार्थं स्थापयेद्बुधः ।
राजपुत्राश्च भृत्याश्च तथान्याश्चैव जातयः ॥ ६७ ॥

सर्वे च स्वामिनं मध्ये संरक्षन्ति प्रयत्नतः ।
परस्परानुरक्ता ये योधाश्शार्ङ्गधनुर्धराः ॥ ६८ ॥

युद्धज्ञास्तुरगारूढा ये प्रयान्ति रणे रिपून् ।
नत्वा स्तुत्वा तथा ध्यात्वा युद्धयेत(रन्) रणकोविदाः ।
अच्छिद्रं च बलं व्यूह्य यायात्परबलं बली ॥ ६९ ॥

विना व्यूहेन सैन्यञ्च शत्रुभिः परिभूयते ।
युद्धार्थं युद्धकुशलं मुण्डानीकं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

युद्धं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ।
पत्तीनामाश्रयो घोटा घोटानामाश्रया त[र]थाः ॥ ७१ ॥

रथानामाश्रया नागा नागानामाश्रयः शिरः ।
सर्वेषामाश्रयः स्वामी सर्वैर्गोप्यः प्रयत्नतः ॥ ७२ ॥

रक्षिता स च सर्वेषामिति युद्धविदां नयः ।
स्वामी तु सकलैरेतैः रक्षणीयः प्रयत्नतः ॥ ७३ ॥

विराटपर्वणि यथा भीष्मादीन्द्रोण उक्तवान् ।
किन्नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ॥ ७४ ॥

दुर्योधनः पार्थजले पूर्णा नौरिव मज्जति ।
इति द्रोणवचः श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारदाः ॥ ७५ ॥

रणभूमिविभागज्ञास्त्यक्त्वा(त्वा) गोग्रहनमुत्तमम् ।
दुर्योधनं द्रोणभीष्मकृपकर्णादयो भटाः ॥ ७६ ॥

ररक्षुः समरे शीघ्रं प्रसिद्धं गोग्रहेऽर्जुनात् ।
द्रोणाचार्यं यथा भीष्मो भीष्मपर्वणि चोक्तवान् ॥ ७७ ॥

यदैष निनदो घोरः श्रूयते रक्षसेरितः ।
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ ७८ ॥

नैष शक्तो हि सङ्ग्रामे जेतु भूतेन केनचित् ।
य(त)त्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षयेत् ॥ ७९ ॥

अभिभूतो महाभागो राक्षसेन दुरात्मना ।
एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परन्तपाः ॥ ८० ॥

द्रोणपर्वणि पार्थेन जयद्रथहितै[वधै]षिणा ।
युधिष्ठिरस्य रक्षार्थमेवमुक्तो हि सात्यकिः ॥ ८१ ॥

स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।
यथैव हि मया गुप्तस्त्वया गुप्तो भवेत्ततः ॥ ८२ ॥

सात्यकिः[र्भी] ममाहेदं राज्ञो रक्षार्थमाहवे ।
त्वं भीम रक्ष राजानमेतत्कार्यतमं हि ते ॥ ८३ ॥

अहं भित्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलम् ।
आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणम् ॥ ८४ ॥

धृष्टद्युम्नं चेदमाह भीमसेनो महाबलः ।
धर्मराजस्य वचने स्थातव्यमविशङ्कया ॥ ८५ ॥

यत्नादद्य रणे पार्थं परिरक्ष युधिष्ठिरम् ।
एतद्धि सर्वकार्याणां परमं कृत्यमाहवे ॥ ८६ ॥

स्वामिनो रक्षणं धर्मः स्यादधर्मस्त्वरक्षणम् ।
एतद्धि धर्मशास्त्रोक्तं स स्वादार्थं प्रदर्शते ॥ ८७ ॥

भर्तुरर्थे प्रियान्प्राणानाहवे यस्त्यजेन्नरः ।
दिव्यं वर्षसहस्रं स स्वर्गलोके महीयते ॥ ८८ ॥

आहवेषु च ये शूराः स्वाम्यर्थे त्यक्तजीविताः ।
भर्तृभक्ताः कृतज्ञाश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥

गृहीतधनुषः शूराः स्वामिनः पुरतो हताः ।
दुरापान् क्रतुभिर्लोकानधिरोहन्ति शाश्वतान् ॥ ९० ॥

युद्धे स्वामि निरुद्धे ये भीत्या यान्ति पराङ्मुखाः ।
तेषां हि पापबुद्धीनां ब्रह्महत्या पदे पदे ॥ ९१ ॥

उपेक्षते वीक्षमाणं मूढो यः स्वामिनं रणे ।
रौरवे नरके घोरे स याति पुरुषाधमः ॥ ९२ ॥

यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथा ।
व्रतविक्रयकश्चैव तथैव गुरुतल्पगः ॥ ९३ ॥

क्षत्रियो यां गतिं गच्छेद्युद्धे वृत्ते पराङ्मुखः ।
तां गतिं प्रतिपद्येत यो विभुं समरे त्यजेत् ॥ ९४ ॥

तथैव सकलैरेतैः स्वामी रक्ष्यो रणाङ्गणे ।
स्वामिनापि तथैवेते रक्षणीयाः प्रयत्नतः ॥ ९५ ॥

नेता चेन्नृपतिर्न स्यात्सेना सर्वा प्रजापि वा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ ९६ ॥

स्वामिनो निधने प्राप्ते त्यक्त्वा प्राणानपि स्वकान् ।
रक्षेयुस्सैनिकाः स्वामिं[मी] मुञ्चेन्नासंभृत[कान्]कृते ॥ ९७ ॥

महाशूरोऽपि हि स्वामी स्वयं युद्ध्येत नारिणा ।
प्रेरयंत्केवलं सैन्यं शीघ्रं यानं समाश्रितः ।
न[नि]हता जामदग्न्येन यत्सहस्रार्जुनादयः ॥ ९८ ॥

स्वयं युद्धैषिणो[ऽ] राजा मयुद्ध्या(न्मृत्युमा)पुः परे नृपाः ।
राजधर्मं पुरस्कृत्य राज्ञा युद्ध्येत वा नृपः ॥ ९९ ॥

दुर्योधनं यथोवाच भीष्मो वै भीष्मपर्वणि ।
शृणु राजन् मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ १०० ॥

यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ।
आत्मरक्षो[त्मारक्ष्यो] रणे तात सर्वावस्थास्वरिन्दम ॥ १०१ ॥

धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदाऽनघ ।
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ॥ १०२ ॥

राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमर्हति ।
कार्यानुरोधतो युद्धे प्राप्ते स्वामी समुत्थितम् ॥ १०३ ॥

स्वकं सैन्यं स्ववीर्यं च ज्ञात्वा युद्ध्येत कर्हिचित् ।
यथा युधिष्ठिरस्संख्ये द्वैरथे शल्यपर्वणि ॥ १०४ ॥

धार्मिकं शल्यमत्युग्रं जघानेतरदुर्जयम् ।
गजस्यन्दनवाहानां पत्तेरपि च कर्म यत् ॥ १०५ ॥

युयुत्सुना च तज्ज्ञेयं गतिभूश्च गुणाश्रया ।
प्रयाणे पूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ॥ १०६ ॥

अभूतानां च दुर्गाणां तीर्थानां च प्रवर्तनम् ।
तोयावतारसंभारो वेकाङ्गविजयस्तथा(?) ॥ १०७ ॥

अभिन्नानामनीकानां भेदनं भिन्नसंग्रहः ।
बिभीषिकाभिघातश्च प्राकारद्वारभञ्जनम् ॥ १०८ ॥

कोशनाशभयत्राणं हस्तिकर्म प्रचक्षते ।
चतुरङ्गस्य सैन्यस्य वारणं बलरक्षणम् ॥ १०९ ॥

अभिन्नभेदनं भिन्नसन्धानं रणकर्मणि ।
हीनश्रान्तानुसरणं वीवधासाररक्षणम् ॥ ११० ॥

समुत्थाय(याप)सरणे शीघ्रकार्योपपादनम् (?) ।
पतनं जवनस्याशु घोटानां कर्म कीर्तितम् ॥ १११ ॥

शोधनं सर्वदेशानां सर्वदा मार्गरक्षणम् ।
सदैव शस्त्रग्रहणं कर्म पत्तेरुदीरितम् ॥ ११२ ॥

शोधनं कूपतीर्थानां मार्गस्य शिबिरस्य च ।
यद्वशादि च यत्किञ्चिद्विज्ञेयं विषकर्म तत् ।
अगाधपङ्करहिता नदी न गमनान्विता ॥ ११३ ॥

सुसमा विषमा वापि सर्वा स्याद्दन्तिनां मही ।
सिकतापङ्कवल्मीकलतावृक्षादिवर्जिता ॥ ११४ ॥

निर्व्रणा सुसमा शुद्धा रथयोग्या क्षितिर्मता ।
विपङ्का विदरा तुल्या स्तोकप्रायातिविस्तरा ॥ ११५ ॥

निश्शर्करा सापसारा वाजिनां गमने मही ।
स्थूणस्थाणुलताहीना भूर्नापि विपिनावृता ॥ ११६ ॥

सापसारा पदातीनां शस्ता कण्टकवर्जिता ।
नक्रो हन्ति जले श्वानं श्वा नक्रं ग्रसति स्थले ॥ ११७ ॥

इति ज्ञात्वा देशकालं युद्धे देशं समाश्रयेत् ।
कौशिको वायसं हन्ति रात्रावह्नि तु वायसः ॥ ११८ ॥

हन्ति कौशिकमित्यस्माद्भवेत्कालबलं युधि ।
जातिं सत्वं च यो वृद्धिं पा[प्रा]णितां देहवेगिताम् ॥ ११९ ॥

तेजः शिल्पं च विज्ञाय हस्ता(स्त्या)दीन् विनियोजयेत् ।
सेनां व्यूहविधानेन रचयेद्वाहिनीपतिः ।
व्यूहस्तु बलविन्यासो यथासंभवसैनिकः ॥ १२० ॥

स्वसैन्यरक्षणे शस्तः परसैन्यविमर्दनः ।
आकारभेदतो भिन्नो व्यूहो विरलपृष्ठगः ॥ १२१ ॥

उरः पक्षौ च कक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटिर(श्च)व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह उच्यते ॥ १२२ ॥

उरस्यकक्षपक्षास्तु व्यूहोऽयं स प्रतिग्रहः ।
गुरोरेव च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्ति(र्जि)तः ।
उभ(र)योस्तु मते तस्मात् चतुरङ्गो भवेत्पुनः ॥ १२३ ॥

उरःपक्षौ शिरश्चैव व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
शिरसा रहितो यस्तु स गतासुः प्रकीर्तितः ॥ १२४ ॥

चतुरङ्गो भवेत्तस्मादिति ब्रूमो वयं पुनः ।
उरस्यादीनि भिन्नानि प्रतिगृह्णाति यद्बलम् ॥ १२५ ॥

प्रतिग्रह इति ख्यातः स तु कार्योऽभिरक्षकः ।
तेन शून्यस्तु यो व्यूहः स भग्न इति लक्ष्यते ॥ १२६ ॥

मण्डला(स्सं)संहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ।
वराहप्रकृतिव्यूहास्त्वेषां भेदास्त्वनेकधा ॥ १२७ ॥

मण्डलः सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
भोगोऽन्योऽन्यवृत्तिरेवं स्यात्तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डकः ॥ १२८ ॥

मण्डलव्यूहभेदौ तु सर्वतोभद्रदुर्जयौ ।
असंहतस्य भेदा स्युरर्धचन्द्रोऽर्धवर्जकाः ।
तथैव कर्कटा शृङ्गी सूचिभेदी च गोधिका ॥ १२९ ॥

गोमूत्रिका च संचारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतत्रकः ॥ १३० ॥

प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापश्चाकुक्षिरेव च ।
प्रतिष्ठस्सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयकुञ्जरौ ॥ १३१ ॥

विशाल विजयस्तब्द[ब्धः]स्थूणाकर्णश्च मूषिकः ।
झषास्यो वलयश्चेति दण्डभेदाः सुदुर्जयाः ॥ १३२ ॥

गारुडश्च भुजङ्गश्च व्यूहावेतावपि स्मृतौ ।
सहस्रं वाजिनां श्रेष्ठं हरिणा व्यञ्जनस्थितम् ॥ १३३ ॥

सुसन्नद्धं च वीरं च वरारोहसमन्वितम् ।
पार्श्वयोश्च समं कृत्वा वाजिसैन्यं सुसंहतम् ॥ १३४ ॥

सहस्ते च [स्रेण]पदातीनां वेष्टयित्वा गजोत्तमम् ।
अग्रभागेन शून्येन चालयेत्समरे तथा ।
एष स्याद्गारुडव्यूहो गजस्य परिकीर्तितः ॥ १३५ ॥

दुर्जयं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ।
अग्रभागे गजं कृत्वा सुसन्नद्धं मदोत्कटम् ॥ १३६ ॥

तस्य पश्चिमभागे तु निजसैन्यं प्रकल्पयेत् ।
एषस्यादद्भूतगव्यूहः सर्वशत्रुविनाशनः ॥ १३७ ॥

मध्यदेशे हया देया रथि[था]नीकं च कक्षयोः ।
क[प]क्षयोश्च गजानीकं मुखे पत्तीन्प्रकल्पयेत् ॥ १३८ ॥

मुखे राजा रथाः पृष्ठे तस्य पृष्ठे पदातयः ।
पार्श्वयोश्च हया देया व्यूहस्यायं विधिः स्मृतः ॥ १३९ ॥

उरसि स्थापयेन्नागान् प्रचण्डान् कक्षयो रथान् ।
पत्तींश्च पक्षयोर्दद्यान्मुखेऽश्वानित्यपि स्मृतम् ॥ १४० ॥

पार्श्वयोरुभयोरश्वान् वाजिनां पार्श्वयो रथाः ।
रथानां पार्श्वयोर्नागास्तेषां चाटविकं बलम् ॥ १४१ ॥

पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य स्वकं बलम् ।
यायात्सन्नद्धसैन्यौघः छिन्नानाश्वासयन् शनैः ।
याया[त्] व्यूहेन महता मकरेण पुरोभयोः ॥ १४२ ॥

श्येनेनाकृतपक्षेण सूच्या वा वीरचक्रया ।
पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञ[ज्ञि]तम् ॥ १४३ ॥

सर्वतः सर्वतोभद्रं भवे[त्] व्यूहं प्रकल्पयेत् ।
यतश्च भयमाशंकेत्ततो विस्तारयेद्बलम् ॥ १४४ ॥

पद्मेन चैव व्यूहेन प्रविशेत तदा स्वयम् ।
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ १४५ ॥

यतश्च भयमाक्षं(शं)केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ।
नायकस्तुतरां पश्चात्प्रवीरपुरुषावृतः ॥ १४६ ॥

फल्गुसैन्यं च यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ।
एकैकमङ्गं न स्याच्चेदाश्रयेत्तत्तदाश्रयम् ॥ १४७ ॥

इति व्यूहप्रकारांश्च व्यूहशास्त्रविदो विदुः ।
अन्येषामपि रूपं च [व्यूहं च] ज्ञेयमाकारभेदतः ॥ १४८ ॥

उपस्थिते युद्धकाले व्यूहानेवं प्रयोजयेत् ।
एवं व्यूहं प्रयत्नेन कुर्यात्सेनापतिः स्वयम् ॥ १४९ ॥

विदारयेद्व्यूहकृतैर्बलैश्च द्विषतां बलम् ।
पादरक्षास्तथा कुर्याद्रथमातङ्गवाजिनाम् ।
रथे दशगजाः प्रोक्ताः गजे दश च वाजिनः ॥ १५० ॥

पत्तयो दश चाश्वेषु पादरक्षाः समन्ततः ।
तथा च खलु युद्धयेरन् पत्त्यश्वरथदन्तिनः ॥ १५१ ॥

यथा भवेदसंबाधः पत्त्यश्वविनिवर्तने ।
पत्त्यश्वरथमातङ्गः पत्त्यश्वरथदन्तिना ॥ १५२ ॥

यथा संख्येन युद्धयेत नियमो न तु संकुले ।
असङ्करेण युद्धयेत सङ्करः संकुलावहः ॥ १५३ ॥

महासंकुलयुद्धं तु संश्रयेरन् महागजान् [:] ।
राजधर्मेऽब्रवीद्व्यासः सहस्रे निहतं भवेत् ॥ १५४ ॥

यदा तदा कबन्धस्तु समुत्तिष्ठेद्रणाङ्गणे ।
हतं वीरसहस्रं चेत्कबन्धस्तत्र नृत्यति ॥ १५५ ॥

घोरयुद्धे समुत्पन्ने केचिदेवं प्रचक्षते ।
शूरः शूरसहस्रं चेदेको हन्याद्रणाङ्गणे ॥ १५६ ॥

कबन्धस्ताण्डवं तत्र करोतीति मतं हि नः ।
वृथाश्रमो न कर्तव्यो युद्धकाल उपस्थिते ।
श्रान्ताः सैन्या हि सीदन्ति वातौघैर्जलदा इव ॥ १५७ ॥

अविचार्य पदं कृत्वा याति शीघ्रं यमालयम् ।
तस्माद्विमृश्य बहुधा पदं न्यस्येद्विचक्षणः ॥ १५८ ॥

अन्योन्यमभिरक्षन्तो युद्धयेरन्नभितो भटाः ।
अरक्षका विनश्यन्ति यादवास्समरे यथा ॥ १५९ ॥

यदि स्यादुत्कटो हन्ता संश्रयेत्तत्र रक्षणम् ।
रक्षको दुर्घटो यत्र तत्रापसरणं हितम् ॥ १६० ॥

शूरोऽपि निस्सहायश्चेत्पदमात्रमपि व्रजेत् ।
शीघ्रं विनाशमायाति कुरूणां नृपतिर्यथा ॥ १६१ ॥

क्लीबोऽपि ससहायस्सन् स्वेच्छया विहरेत्तथा ।
सहायमर्जुनं प्राप्य हतो भीष्मः शिखण्डिना ॥ १६२ ॥

महतामाश्रयो युक्तो विपदामागमे सति ।
यथा प्रस[प]न्नाः शरणं पाण्डवाः परमेश्वरम् ॥ १६३ ॥

श्रेष्ठानां संग्रहः कार्यो भयानां भञ्जना हि ते ।
विराटो विपदाक्रान्तो रक्षितः पाण्डवैर्यथा ।
कनीयसोऽपि रक्षातो लभते विपुलं फलम् ॥ १६४ ॥

ददाह राघवो लङ्कां वानरेण हनूमता ।
स[अ]रक्षकं कर्तुमिच्छन्मसात्यकि [न्ससात्यकि] जिघांसया ॥ १६५ ॥

भूरिश्रवाश्छिन्नकरोऽभूत्पार्थे रक्षके सति ।
प्रत्यर्थिनः साहसिकाः शूरास्समरकांक्षिणः ॥ १६६ ॥

निकटे यदि दृश्यन्ते युधे[ध्ये]रन् दूरयोधिनः ।
अभेदेन बलेनैव युद्धयेत रणकोविदः ॥ १६७ ॥

परैर्बले युद्धयमाने रुद्धदानेन योधयेत् ।
आत्मभूमिं प्रविश्याथ सुदूरं च रणे रिपोः ॥ १६८ ॥

व्याधुट्या गच्छतो मार्गं रुध्वा युद्धं समाचरेत् ।
जलाद्रिवनदेशेषु दुर्गेष्वपि विशेषतः ॥ १६९ ॥

योद्धव्यं सावधानेन यतस्तेभ्यो महद्भयम् ।
कदाचित्तत्र नोपेयाद्यस्मादागन्तुमक्षमः ॥ १७० ॥

गच्छन्मृत्युमवाप्नोति सौभद्रः समरे यथा ।
सहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
न शक्यमग्रतः स्थातुं तस्मात्तत्रापि न व्रजेत् ॥ १७१ ॥

अनेकेऽपि सहैकेन [युद्धये]ध्येरन्नवधानतः ।
एकोऽपि हि रणे जेता किरीटी गोग्रहे तथा ॥ १७२ ॥

रणभूमौ विजयिनां स्थितिर्नीतिविरोधिनी ।
धृष्टद्युम्नमुखान् वीरानश्वत्थामाऽवधा[धी]द्यतः ॥ १७३ ॥

प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः ।
योधिभ्यश्च ततो वि(द)द्यात्को हि दातुम[र्न]युद्धयते ॥ १७४ ॥

अनादृत्य कुलं शीलं श्रुतं धर्मं च पौरुषम् ।
जनो दातरि रक्तः स्यादिति दातृत्वमाश्रयेत् ॥ १७५ ॥

अमितं वस्तु यच्चेष्टं तद्दद्याद्राजघातिने ।
तदर्धं तत्सुतवधे सेनापतिवधे तथा ॥ १७६ ॥

प्रवीराणां तु मुख्यस्य शतं शतगुणं वधे ।
तदर्धं वीरमात्रस्य वधे दानं प्रकीर्तितम् ॥ १७७ ॥

सहस्रं स्यादश्ववधे पत्तिमुख्यवधेऽर्धकम् ।
युग्मं[ग्यं] हेम च कुप्यं च यो यत्प्राप्नोति तस्य तत् ।
दद्याद्वस्त्वनुरूपं वा हृष्टो योधान् प्रहर्षयेत् ॥ १७८ ॥

धर्मतो यदि युद्धयेत धर्मेणैव निवारयेत् ।
असन्नद्धोऽकवचिना योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ॥ १७९ ॥

स चेत्सन्नद्ध आगच्छेत्सना[न्ना]हं बिभृयात्तदा ।
विकीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम् ॥ १८० ॥

कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ।
व्यसने न प्रहर्तव्यं त (न) भीताय जिताय वा ॥ १८१ ॥

अशक्तो धर्मयुद्धे चेत्कूटयुद्धं समाश्रयेत् ।
छद्मना शत्रुनाशो हि धर्मं न तिरयेद्यतः ॥ १८२ ॥

तद(थ)ाहि भगवान् पार्थं गदायुद्धेऽभ्यभाषत ।
उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ॥ १८३ ॥

कृतियत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरः[रात्] ।
भीमसेनस्तु धर्मेण युद्ध्यमानो न जेष्यति ॥ १८४ ॥

अन्यायतो युद्ध्यमानो ध्रुवं हन्यात्सुयोधनम् ।
मायया विजिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
न हि धर्मव्यपेतं हि भगवानभिभाषते ॥ १८५ ॥

स्वल्पं व्यक्तं पुरो देशो दर्शयेद्गहनं वनम् ।
पार्श्वतो भूरिसेनाभिर्गुप्ताभिर्नाशयेदरीन् ॥ १८६ ॥

परैस्समानदेशास्युश्छद्मना तत्समीपगाः ।
संग्रामे समनुप्राप्ते निहन्याः[निहन्यात्] परवाहिनीम् ॥ १८७ ॥

सन्धिस्थ(स्थ)ले च विश्वस्तान्निहन्याद्युद्धदुर्मदान् ।
अथवाराति[त्रि]युद्धेन मायायुद्धबलेन वा ॥ १८८ ॥

सर्वानपि च शस्त्रौघान् संपाद्य विषदूषितान् ।
नानानीकोद्भवान् शत्रून् निहन्याद्विषशास्त्रवित् ॥ १८९ ॥

संहतोऽसंहतं हन्याद्धन्यादश्रान्तवाहनम् ।
रक्षितो रक्षितं चैव शत्रोश्छिद्रं विलोकयेत् ॥ १९० ॥

रात्रावप्यभ्युपायैस्तु युद्ध्येत रिपुणा हनम्(?) ।
अह्नि नानाविधोपायः परिग्लानानरीन्निशि ।
युद्धार्तान् तृषितान् रुग्णान्निद्राशोकभयाकुलान् ॥ १९१ ॥

मिथः कलहसंपन्नान् ज्ञात्वारीन् युद्धमाचरेत् ।
चोरवेषात्पराज्ञातोऽपथावस्थितशत्रुहा ॥ १९२ ॥

उपयोज्य विषाक्तं च द्रव्यं शत्रून् निषूदयेत् ।
उपायैः सकलैर्जेयः शत्रुर्नीतिविदां परैः ॥ १९३ ॥

कृष्णेन प्रेरितो हन्ता कर्णस्यासीद्धनञ्जयः ।
स्वदेशश्चेत्पराक्रान्तः परदेशं ततो दहेत् ॥ १९४ ॥

तद्रक्षार्थं गते शत्रौ स्वदेशः सुस्थितो भवेत् ।
सैन्यं बहु यदा नास्ति शत्रुं जेतुं महीभुजः ।
स्वल्पसारबलेनापि धावतो बिभृयान्महीम् ॥ १९५ ॥

युद्धोपयोगी यः प्रोक्तस्तत्र यन्न विरुद्ध्यते ।
[क्री]त्रीडायुद्धेऽपि तज्ज्ञेयं युद्धवत्क्रीडनं यतः ॥ १९६ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडंबराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे सप्तमो युद्धपरिच्छेदः ॥

॥ अष्टमः क्रीडापरिच्छेदः ॥

युद्धसाधनमाख्यातं चतुरङ्गं निरूपितम् ।
धनुर्विद्यादिकं नीतिर्मन्त्रपूर्वा निरूपिता ॥ १ ॥

युद्धमुक्तं च योद्धॄणामधुना बुद्धिवृद्धये ।
अनायासेन युद्धस्य शिक्षार्थमपि कस्यचित् ॥ २ ॥

सर्वेषामपि लोकानां मनसो रञ्जनाय च ।
विष्णौ शिवे वा भक्तानामपि सन्तुष्टये नृणाम् ॥ ३ ॥

देवयुद्धं हरिहरचतुरङ्गद्वयाश्रितम् ।
क्रीडारूपेण संक्षिप्य लिख्यते कौतुकादपि ॥ ४ ॥

क्रीडको रचयेद्द्वेधा विधाद्वयविनिर्मितम् ।
एकं हरिस्वामिकं स्यादपरं हरनामकम् ॥ ५ ॥

स्वामी च युवराजश्च मन्त्री सेनापतिस्तथा ।
हस्तिस्यन्दनवाहानां प्रत्येकं च चतुष्टयम् ॥ ६ ॥

खड्गिशाक्तिकधानुष्कयन्त्रिणामपि पूर्ववत् ।
द्वात्रिंशत्संख्यकं चैव कुर्याद्धरिबलं महत् ॥ ७ ॥

हरस्यापि तथा कुर्याद्द्वात्रिंशत्संख्यकं बलम् ।
चतुष्षष्ट्यात्मकं च स्यात्संभूयोभययोर्बलम्(?) ॥ ८ ॥

बलद्वयेऽपि चतुरश्चतुरो वाद्यकारिणः ।
कुर्यात्संभूय तैस्संख्या ह्यधिका सप्ततिर्भवेत् ॥ ९ ॥

स्वामिनो युवराजस्य मन्त्रिणो वाहिनीपतेः ।
हस्ता[स्ति]नां स्यन्दनानां च वाजिनां च यथाक्रमम् ॥ १० ॥

चतुर्विधानां पत्तीनां घटनं लिख्यतेऽधुना ।
युद्धयोग्यमहादेशभूनां शस्त्रौघधारिणाम् ॥ ११ ॥

चतुर्भुजं हरे रूपं कुर्यात् श्रीवत्सवक्षसम् ।
शङ्खचक्रं शार्ङ्गधरं दधानं करपल्लवैः ॥ १२ ॥

वसानं वाससी पीते गरुडोपरि संस्थितम् ।
नलिनीदलविस्तीर्णकर्णान्तव्यापिदृग्युगम् ॥ १३ ॥

शस्त्रैर्नानाविधैर्युक्तवाहनं कौस्तुभान्वितम् ।
किरीटान्वितमूर्धानं रत्नच्छत्रविराजितम् ॥ १४ ॥

धातुदन्तेन्धनाद्यैस्तु प्रकृती दैवभेदतः ।
कुर्याद्देवौ हरिहरौ वर्णैनेच्छानुरूपतः ।
चतुर्भुजं हरं कुर्यादासीनं वृषभासने ॥ १५ ॥

दधानं शूलभ्र[ड]मरु पिनाकेषु कराम्बुजैः ।
कपर्दिनं नीलकण्ठमर्धचन्द्रविभूषितम् ॥ १६ ॥

शिरोदाम्ना शोभमानं नेत्रत्रयदि[नेत्रत्रयवि] भूषितम् ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्युक्तवाहनं नागभूषणम् ॥ १७ ॥

व्याघ्रचर्माम्बरधरं रत्नच्छत्रविराजितम् ।
युवराजस्तथा मन्त्री वाहिनीनायकस्तथा ॥ १८ ॥

रा[ग]जारोहाः स्यन्दनिनः सादिनः स्वामिनोर्द्वयः[योः] ।
धनुर्बाणाङ्गुलित्राणकराः कार्याः किरीटिनः ॥ १९ ॥

सूत्रिमन्त्रिचमूनाथाः व्योमयानं समाश्रिताः ।
शिष्टा विशेषनिपुणाः गजस्यन्दनवाजिषु ॥ २० ॥

निस्त्रिं[स्त्रिं]शशक्तिनाराचकुन्तखड्गाङ्कितासनाः ।
युवराजादयस्सर्वे भवेयुर्युद्धसज्जिताः ॥ २१ ॥

खड्गशक्तिधनुर्यन्त्रपाणयः स्युः पदातयः ।
बलदेशे च चत्वारश्चत्वारो वाद्यकारिणः ।
गजमेकः समारूढो हयमेकस्तथा परौ ॥ २२ ॥

पत्तिस्स्यातां यथेच्छं च वाद्यमेषां प्रकल्पयेत् ।
योधा एव रथे शङ्खवाद्यकाराः प्रकीर्तिताः ॥ २३ ॥

स्वामिनोरुभयोस्सैन्यं सर्वं सस्वामिरूपकम् ।
क्रीडायुद्धासनं कुर्यात्पट्टवस्त्रादिनिर्मितम् ॥ २४ ॥

कुर्यात्कोष्ठविभागार्थं रेखां रज्जुविनिर्मिताम् ।
दश पंच च रेखाः स्युः पूर्वपश्चिमसंस्थिताः ॥ २५ ॥

दक्षिणोत्तरतश्चापि चतुरश्रं भवेत्ततः ।
एवं कृते भवेत्कोष्ठं चतुर्न्यूनशतं द्वयम् ॥ २६ ॥

चतुर्दशभिरेवं स्युः कोष्ठैः द्विस्सप्त पङ्क्तयः ।
पङ्क्तयः सप्त सप्त स्युः सीमान्तौ स्वामिनोर्द्वयोः ॥ २७ ॥

सीमान्त्या सप्तमी पङ्क्तिः सीमादिः प्रथमा स्मृता ।
सीमान्तपङ्क्तयोर्यन्मध्यं यदन्त्यं पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ २८ ॥

सीम्नोर्द्वयोर्यच्च भवेदाद्यपङ्क्तिद्वयं द्वयम् ।
तस्य तस्यापि यन्मध्यं तदन्त्यं पार्श्वयोर्द्वयोः ।
चतुःकोष्ठं तच्च कुर्यात्पद्मलाञ्छनशोभितम् ॥ २९ ॥

लाञ्छितानां चतुष्काणां कोष्ठानां कोणमध्ययोः ।
तयोर्मध्यचतुष्कं यत्तदपि स्याच्च लाञ्छितम् ॥ ३० ॥

सैन्यं सस्वामिकं व्यूहविधानेध निवासयेत् ।
क्रीडाज्ञः क्रीडनासक्तः क्रीडार्थं क्रीडनासने ॥ ३१ ॥

अनेके यद्यपि व्यूहाः कथिता युद्धकोविदैः ।
तथापि केचिल्लिख्यन्ते क्रीडायां[उपलक्षणाः] लक्ष्ययोगिनः ॥ ३२ ॥

*स्वामिनं युवराजं च सीमादौ मध्यचिह्नयोः ।
स्थापयेद्दक्षिणे देवं युवराजं च वामतः ॥ ३३ ॥

वामतो युवराजस्य स्थापयेद्वाहिनीपतिम् ।
स्वामिनो दक्षिणे पार्श्वे मन्त्रिणं प्राणसम्मितम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रिस्वामितनूजानां वाहिनीनायकस्य च ।
स्थापयेदग्रकोष्ठेषु तुरङ्गमचतुष्टयम् ॥ ३५ ॥

---

* पश्यत चित्रम्.

समादिपार्श्वद्वितये यल्लाञ्छितयुगं युगम् ।
चतुरो वारणांस्तत्र स्थापयेत्कोष्ठसंख्यया ।
चतुर्णां वारणेन्द्राणामग्रकोष्ठचतुष्टये ॥ ३६ ॥

चतुरः स्थापयेद्धीमान् स्यन्दनान्समराङ्गणे ।
सीम्नो मध्यमपङ्क्तौ च मध्यकोष्ठेषु च क्रमात् ॥ ३७ ॥

यन्त्रिधन्व्यष्टकं स्थाप्य यन्त्र्यनन्तरधन्विकम् ।
तेषामग्राष्टकोष्ठेषु शक्तिखड्गान्विताष्टकम् ॥ ३८ ॥

शक्तिको यन्त्रिणोऽग्रे स्यात्खड्गी स्याद्धन्विनोऽग्रतः ।
झषास्यसंज्ञकं व्यूहसंस्थानमिदमीरितम् ॥ ३९ ॥

शकटव्यूहसंस्थानमुच्यते योधनन्दनम् ।
उपसीमादिपङ्क्तौ च मध्यमे लाञ्छितद्वये ॥ ४० ॥

स्थापयेद्दक्षिणे देवं युवराजं च वामतः ।
स्वामिनो दक्षिणे पार्श्वे स्थापयेन्मन्त्रकोविदम् ॥ ४१ ॥

वामतो युवराजस्य स्थापयेद्वाहिनीपतिम् ।
मन्त्रिणो दक्षिणे पार्श्वे सेनानाथस्य वामतः ॥ ४२ ॥

कोष्ठद्वये द्वयं दद्याद्घोटकानां द्वयं द्वयम् ।
पार्श्वयोश्च रथौ स्थाप्यौ वामदक्षिणवाजिनौ ।
शाक्तिकद्वितयं दद्याद्रथयोरग्रकोष्ठयोः ॥ ४३ ॥

रथद्वयं लाञ्छितयोः रथयोः पृष्ठकोणयोः ।
सीम्नो मध्यमपङ्क्तौ च मध्यकोष्ठचतुष्टये ॥ ४४ ॥

मतिमान् वारणेन्द्राणां स्थापयेच्च चतुष्टयम् ।
मध्यपङ्क्ते[ङ्क्तौ]र्लाञ्छितेषु चतुःकोष्ठेषु दन्तिनाम् ॥ ४५ ॥

पार्श्वयोर्ध्वनिनां[र्धन्विनां] देयाश्चत्वारश्शरसंयुताः ।
धन्विनां पुरतः कोष्ठचतुष्टयसमाश्रिताः ॥ ४६ ॥

चत्वारः खड्गिनश्चर्मपाणयः प्राणदारणाः ।
सीमान्तपङ्क्तेर्यन्मध्यं लाञ्छितं द्वितयं ततः ॥ ४७ ॥

शाक्तिकद्वितयं न्यस्येत्तत्रश्चाग्रयन्त्रियुग्मकम् ।
यन्त्रिणोः पार्श्वयोर्यन्त्रियुग्मं न्यस्येत्सुसज्जितम् ॥ ४८ ॥

एवं च शकटव्यूहसंस्थानं परिवर्णितम् ।
मण्डलव्यूहसंस्थानमस्माभिरधुनोच्यते ॥ ४९ ॥

सीम्नो मध्यमपङ्क्तेश्च मध्यकोष्ठचतुष्टये ।
चतुष्टयं धन्विनां स्यात्तेषां पश्चाच्च यन्त्रिणः ।
पुरस्ताच्छाक्तिकास्तेषां पुरस्तात खड्गिनो मताः ॥ ५० ॥

वेष्टयेदितरैस्सर्वैः प[त्ती]नेतान् प्रदक्षिणम् ।
उपसीमादिपङ्क्तिस्थान्वाममध्यमलाञ्छितान् ॥ ५१ ॥

स्वामी मन्त्री दन्तियुग्मं रथद्वयं(द्वयं रथ) हयस्य च ।
हयौ सेनापतिर्वाजिरथौ हस्तिद्वयं क्रमात् ।
मण्डलव्यूहसंस्थानमस्माभिरिदमीरितम् ॥ ५२ ॥

अर्धचन्द्राकृतिव्यूहसंस्थानमधुनोच्यते ।
स्वामिनं युवराजं च सीमादौ मध्यचिह्नयोः ॥ ५३ ॥

स्थापयेद्दक्षिणे देवं युवराजं च वामतः ।
वामतो युवराजं च स्थापयेद्वाहिनीपतिम् ॥ ५४ ॥

स्वामिनो दक्षिणे पार्श्वे वासयेन्मन्त्रकोविदम् ।
मन्त्रिस्वामितनूजानां वाहिनीनायकस्य च ॥ ५५ ॥

स्थापयेदग्रकोष्ठेषु वारणानां चतुष्टयम् ।
वारणानामग्रतश्च रथिनां स्याच्चतुष्टयम् ॥ ५६ ॥

रथिनां वारणानां च पार्श्वयोर्वाजियुग्मकम् ।
पार्श्वयोर्यन्त्रिणौ स्यातां रथपार्श्वस्थवाजिनोः ॥ ५७ ॥

यन्त्रिणोरग्रतः स्यातां शाक्तिकौ चर्मधारिणौ ।
दक्षस्थशाक्तिकस्य स्याद्दक्षपार्श्वे धनुर्धरः ॥ ५८ ॥

खड्गी तस्याग्रतस्तस्य दक्षपार्श्वे च यन्त्रधृक् ।
तस्याग्रतः शक्तिकस्स्यात्तद्दक्षे च धनुर्धरः ॥ ५९ ॥

तस्याग्रतश्च खड्गी स्यादेवं वामस्थशाक्तिकात् ।
ज्ञेयं समानमर्धचन्द्राकृति[कृत्यादि] व्यूहनं स्थितौ(?) ।
देयं वामपदं दक्षपदस्थाने तु केवलम् ॥ ६० ॥

उक्तोर्धचन्द्राकृतिको दुर्जयो व्यूह उच्यते ।
उपसीमादि पङ्क्तेस्स्युः मध्यकोष्ठाष्टसु क्रमात् ॥ ६१ ॥

हस्तियुग्मं चमूनाथः सूतः स्वामी च मन्त्रवित् ।
वारणद्वितयं चैषां पुरतः क्रमतो न्यसेत् ॥ ६२ ॥

रथयुग्मं यन्त्रिणश्च चत्वारो रथयुग्मकम् ।
एतेषामग्रकोष्ठेषु वाजियुग्मं धनुर्भृतः ॥ ६३ ॥

चत्वारो वाजिनौ द्वौ च तेषामग्रेष्वपि क्रमात् ।
शाक्तिकौ द्वौ खड्गिनश्च चत्वारश्शाक्तिकौ तथा ॥ ५४ ॥

अयं च दुर्जयव्यूहो वज्रव्यूहोऽधुनोच्यते ।
उपसीमादिपङ्क्तौ स्युर्मध्यकोष्ठचतुष्टये ६५ ॥

सैन्यनाथो राजपुत्रः स्वामी मन्त्री क्रमादमी ।
एषामग्रचतु कोष्ठे तुरङ्गमचतुष्टयम् ॥ ६६ ॥

तस्याग्रे च चतुःकोष्ठे शाक्तिकानां चतुष्टयम् ।
तस्याप्यग्रचतु कोष्ठे सड्गिनां स्याच्चतुष्टयम् ॥ ६७ ॥

चतुष्कानां च सर्वेषां वामदक्षिणपार्श्वतः ।
सन्त्यज्य कोष्ठमेकैकं भवेत्कोष्ठद्वये द्वये ॥ ६८ ॥

दन्तिस्यन्दन यन्त्र्याख्य धन्विद्वन्द्वं यथाक्रमम् ।
वज्रव्यूहस्य संस्थानमेतत्प्रोक्तमथोच्यते ॥ ६९ ॥

कर्कटव्यूहसंस्थानं योद्धृणां लिख्यतेऽधुना ।
कर्कटव्यूहसंस्थानं कर्कटाकृतिसंस्थितिः ॥ ७० ॥

हस्तियुग्मं यन्त्रधारी शाक्तिकौ चापभृत्ततः ।
मन्त्री स्वामी च धानुष्कः शाक्तिकौ यन्त्रधृग्द्विपौ ॥ ७१ ॥

उपसीमादिपङ्क्तेः स्युः पूर्वकोष्ठेष्वपि क्रमात् ।
एषामग्रे रथो या(वा)जी यन्त्री खड्गिद्वयं ततः ॥ ७२ ॥

धन्वी सेनापतिः पुत्रो ध[धा]नुष्काः खड्गियुग्मकम् ।
यन्त्रिवाजिरथास्सर्वे भवेयुः क्रमशः परम् ॥ ७३ ॥

धन्विनोः पुरतः कोष्ठं त्यक्त्वैकैकं हरिद्वयम् ।
न्यसेत्कोष्ठद्वये चैव स्यन्दनद्वितयं ततः ॥ ७४ ॥

रथद्वयस्य पुरतो न्यसेत्सीमान्तकोष्ठयोः ।
उक्तः कर्कटनामासावाहिसञ्चार उच्यते ॥ ७५ ॥

उपसीमादिपङ्क्तौ द्वे त्यक्त्वा कोष्ठे तृतीयके ।
प्रभुं तद्वामपार्श्वे तु गजं तद्वामतो हयम् ॥ ७६ ॥

तत्पार्श्वकोष्ठं संत्यज्य शाक्तिकद्वितयं न्यसेत् ।
मुक्त्वा तत्पार्श्वकोष्ठं तु हयं नागं सुतं क्रमात् ॥ ७७ ॥

प्रभोरग्रे मन्त्रिणं तु तद्वामे रथिनं न्यसेत् ।
तत्पार्श्वकोष्ठान्तरितचतुःकोष्ठेषु शाक्तिकम् ॥ ७८ ॥

खड्गियुग्मं शाक्तिकं च क्रमादेतांश्च वासयेत् ।
तद्वामकाष्ठान्तरितकोष्ठयो रथिनं तथा ॥ ७९ ॥

विन्यसेद्वाहिनीनाथं मन्त्रिदक्षाग्रकोणके ।
गजं तद्वामतो यन्त्री हस्ती तद्वामतः क्रमात् ॥ ८० ॥

कोष्ठत्रयं परित्यज्य खड्गियुग्मं ततो न्यसेत् ।
तद्वामकोष्ठत्रितयं मुक्त्वा न्यस्येद्धनुर्धरम् ॥ ८१ ॥

तद्वामे वारणं दत्वा न्यसेत्पञ्चमपङ्क्तितः ।
द्वे रथद्वितये ये तु तुरङ्गस्तस्य वामतः ॥ ८२ ॥

विन्यस्य यन्त्रिणं तस्य वामकोष्ठाष्टकं त्यजेत् ।
ततः कोष्ठत्रये धन्वितुरगस्यन्दनान्न्यसेत् ॥ ८३ ॥

षष्ठपङ्क्तावाद्यकोष्ठं त्यक्त्वा कोष्ठद्वितीयके ।
यन्त्रिणो वासयित्वा तु त्यक्त्वा तद्वामपार्श्वतः ॥ ८४ ॥

दशकोष्ठानि धानुष्कं वासयेच्च चमूपतिः ।
सीमान्तपङ्क्तेराद्ये स्याद्दन्ती प्रान्ते धनुर्धरः ॥ ८५ ॥

अहिसञ्चारनामासौ प्रतिष्ठाव्यूह उच्यते ।
वामतः क्रमतो न्यस्येद्यावदत्र प्रवक्ष्यते ॥ ८६ ॥

सीमान्तपङ्क्तेः कोष्ठेषु सप्तसु स्युः क्रमादमी ।
आद्यौ रथौ खड्गहस्ताश्चत्वारः शक्तिभृ[भृ] त्ततः ॥ ८७ ॥

आद्ये त्यक्त्वा षष्ठपङ्क्तौ पञ्चैव स्युः क्रमादमी ।
शाक्तिको वाजियुग्मं च शक्तिधारी धनुर्धरः ॥ ८८ ॥

पङ्क्तौ भवेयुः पञ्चम्यामाद्ये त्यक्त्वा तु पञ्चसु ।
धनुष्मान् शक्तिभृत्सेनापतिर्वाजी च चापभृत् ॥ ८९ ॥

आद्ये त्रयं परित्यज्य मध्यपङ्क्तौ चतुर्षु च ।
सुतं धनुर्धरं चाश्वं यन्त्रिणं च क्रमा[त्]न्यसेत् ॥ ९० ॥

त्यक्त्वाद्यपङ्क्तौ कोष्ठे द्वे गजं पार्श्वस्थ नागवत् ।
न्यसेत्तदग्रे कोष्ठानां त्रयं त्यक्त्वा रथं न्यसेत् ॥ ९१ ॥

अयं प्रतिष्ठाव्यूहः स्यात्सुप्रतिष्ठश्च कथ्यते ।
सीमान्ते पृष्ठपङ्क्तौ च प्रतिष्ठाव्यूहसंस्थितिः ॥ ९२ ॥

युवराजस्य वामे स्याच्छाक्तिकश्चर्मसंयुतः ।
सेनापतेर्मन्त्रिणश्च दक्षिणेऽश्वौ तयोस्तथा ॥ ९३ ॥

दक्षिणे धन्विनौ स्यातां स्वामिमन्त्र्यश्वधन्विता[ना]म् ।
पृष्ठतः स्युर्यन्त्रिणोऽश्च धन्विपृष्ठस्य यन्त्रिणोः ॥ ९४ ॥

पश्चाद्रथद्वयं दद्यात्तयोः पश्चाद्गजद्वयम् ।
वासयेद्वाहिनीनाथं सुप्रतिष्ठः प्रकीर्तितः ॥ ९५ ॥

क्रीडासनाद्बहिः स्थाप्याः क्रीडकैर्वाद्यकारिणः ।
सर्वव्यूहेषु तेषां च स्थानमेवं प्रकल्पयेत् ॥ ९६ ॥

सीमादिपङ्क्तेर्बाह्ये च निकटे मध्यकोष्ठयोः ।
दक्षे वारणमेकं च वाजिनं वामतो न्यसेत् ॥ ९७ ॥

कोणयोः पत्तिमेकैकं स्थापयेच्छत्रुसंमुखम् ।
विन्यासं वाद्यकाराणामेवं विद्याद्दलद्वये ॥ ९८ ॥

प्रतिष्ठे सुप्रतिष्ठे तु यथाशोभं प्रविन्यसेत् ।
प्रतिव्यूहं समाश्रित्य तुल्यव्यूहमथापि वा ॥ ९९ ॥

कुर्वीत क्रीडकः क्रीडां युद्धवत्क्रीडनं यतः ।
कोष्ठं स्वस्याश्रयं त्यक्त्वा गन्तव्ये कोष्ठमुच्यते ॥ १०० ॥

पदं तच्च विदित्वैव क्रीडां कुर्यात्तदुच्यते ।
स्वस्थानादग्रतः सर्वकोणे पृष्ठे च पार्श्वयोः ।
भवेदिच्छानुसारेण पदमव्याहतं प्रभोः ॥ १०१ ॥

यथा संभवमिच्छातः [पदं] सर्वासु दिक्षु च ।
पदानि युवराजस्य मन्त्रिणो वाहिनीपतेः ॥ १०२ ॥

दन्तिनामग्रकोष्ठेषु गतिरिच्छानुरूपतः ।
पदैकैकं भवेदेषां सर्वकोणेषु पृष्ठतः ॥ १०३ ॥

रथानमग्रतः पृष्ठे पार्श्वयोरुभयोरपि ।
यथासंभवमिच्छातः पदं स्यान्न तु कोणतः ॥ १०४ ॥

षट् षट् पदानि वाहानां चतुर्दिक्षु च तासु च ।
द्वयं द्वयं द्वितीयस्य पदं कोष्ठस्य पार्श्वयोः ॥ १०५ ॥

खड्गिशाक्तिकधानुष्कयन्त्रिणामग्रकोणयोः ।
पृष्ठे च पदमेकैकं प्रभवेत्पुरतः पुनः ॥ १०६ ॥

(पृष्ठे च पदमेकैकं प्रभवेत्पुरतः पुनः ।)
यथासंख्येन विज्ञेयमेकद्वित्रिचतुः पदम् ॥ १०७ ॥

एतेषां पदसंख्यानप्राणग्रहणसाधनम् ।
प्रत्येकसमुदायाभ्यामुत्तमं वक्ष्यतेऽधुना ॥ १०८ ॥

चतुर्णां मध्यकोष्ठानामेकस्मिन्वासयेत्प्रभुम् ।
युवराजं मन्त्रिणं च सेनानाथं हयं रथम् ॥ १०९ ॥

यन्त्रिणं धन्विनं शक्तिधारिणं खड्गधारिणम् ।
उपसीमादिपङ्क्तेश्च मध्यमे लाञ्छिते गजम् ॥ ११० ॥

क्रीडको गणयेत्तस्मात्स्थानादुक्तपदानि तु ।
एकाधिकानि पञ्चाशत्पदानि स्वामिनोर्द्वयोः ॥ १११ ॥

युवराजस्य मन्त्रज्ञवाहिनीनाथयोरपि ।
चत्वारिंशत्पदानि स्युरष्टाभिरधिकानि तु ॥ ११२ ॥

सप्ताधिकानि दश च पदानि करिणस्तथा ।
षड्विंशती रथस्य स्याद्द्वात्रिंशद्वाजिनस्तथा ॥ ११३ ॥

खड्गिशाक्तिकधानुष्कयन्त्रिणां स्युः पदानि तु ।
चतुःपञ्च च षट् च स्यात्सप्त चेति यथाक्रमम् ॥ ११४ ॥

संभूय पदसंख्या च भवेत्पञ्चशतानि च ।
त्र्यधिकाशीतियुक्तानि प्रत्येकं बलयोर्द्वयोः ॥ ११५ ॥

ज्ञात्वा च व्यूहसंस्थानं पदं पादं च रक्षकम् ।
रुद्धत्वंग[चा]वरुद्धत्वं दानरक्षकयोस्तथा ।
बलाबलं तयोस्तद्वदुच्चनीचपदं तथा ॥ ११६ ॥

जयायाद्वैतदानं च क्रीडां कुर्यान्न चान्यथा ।
उक्ते व्यूहपदे सम्यगधुना दानरक्षकौ ॥ ११७ ॥

तद्भेदांश्चापि रुद्धादीन् प्रवक्ष्यामो यथाक्रमम् ।
प्रकृत्यर्थपदार्थचिन्तया प्रतिपाद्यते ॥ ११८ ॥

प्रसिद्धो दानशब्दार्थो लोकक्रीडकयोरपि ।
ल्युटः करणवाचित्वा[त्]दोधातोः खण्डने स्मृतेः ॥ ११९ ॥

दानशब्देन च प्रोक्तं शत्रूणां वधसाधनम् ।
यस्य यावत्पदं स्वीयं तन्मध्ये पतनं भवेत् ॥ १२० ॥

शत्रूणां चेत्तदा दानं पदिनां स्यात्तु तान्प्रति ।
यस्य यावत्पदं स्वीयं तन्मध्ये पतनं भवेत् ॥ १२१ ॥

स्वीयानां चेत्तदा तेषां रक्षकाः पदिनो मताः ।
रक्षकाः केवलाः केचित्केचित्केवलदानिनः ॥ १२२ ॥

रक्षका दानिनश्चापि केचिच्च त्रिविधास्तथा ।
दानं रक्षकता चोभे भवेतां च चतुर्विधे ।
पार्श्वयोः तार्यसं तिरश्चीकुटिलङ्ग्ये(?) ॥ १२३ ॥

संमुखा(खं)र्धे पुर(तस्यात्तु)स्स्यातां पृष्ठे(दृष्टे) सिंहावलोकने(?) ।
संमुखं कुटिलं त्राक्ष यथा सिह्मावलोकनम्(?) ॥ १२४ ॥

पदं यस्य च नाप्नोति शत्रुर्वा स्वीय एव वा ।
पदमध्ये स्थिते तस्मिन्न दानं न च रक्षणम् ॥ १२५ ॥

दानिनो रक्षकाश्चापि सर्वे ते ऋद्धसंज्ञकाः ।
न क्षमन्ते यतस्ते हि हन्तुं वा न च रक्षितुम् ॥ १२६ ॥

एकस्य रक्षकत्वं च द्वयोर्यत्र विभाव्यते ।
तत्रावरुद्धं जानीयात्तत्रैकस्य च रक्षणम् ॥ २२७ ॥

(तं) रक्षेदायतौ येन रक्षितेन महत्फलम् ।
दानवांश्च निहत्यान्यं त्यजेद्यः क्रीडकस्तथा ॥ १२८ ॥

तथैकस्य यदा दानमुभे प्रति तथापि च ।
नोभौ हन्यात्तु किंत्वेकमायत्यां यद्बधाद्गुणाः ।
दानानां रक्षकाणां च भूयसां यत्र संभवः ॥ १२९ ॥

दानरक्षकयोस्तावच्चिन्त्यं तत्र बलाबलम् ।
रक्षकाणां यदा साम्यं भूयस्त्वं वा भवेत्तदा ॥ १३० ॥

न हन्यात्तत्र भूयस्त्वे दानानां वध इष्यते ।
एकश्चेद्रक्षितान्यत्र दानकर्तापि चान्यतः ॥ १३१ ॥

समकालं यदा द्वौ तद्द्वयोर्वा दानकारकौ ।
तत्र रक्ष्यस्य वध्यस्य पदानामुच्चनीचताम् ॥ १३२ ॥

विचार्योच्चपदं रक्षेद्वधाद्वा न तु नीचकम् ।
त्यक्त्वाप्युच्चपदं नीचपदं हन्याच्च कुत्रचित् ॥ १३३ ॥

रक्षेच्च यस्मिन्निहते रक्ष्यन्ते चायतौ गुणाः ।
स्वामिनो निधनार्थं यद्दानमद्वैतनाम तत् ॥ १३४ ॥

तन्निस्तीर्यमनिस्तीर्यमिति द्वेधा भवेत्पुनः ।
परवाहनकाले यज्जातं निस्तीर्यते न यत् ॥ १३५ ॥

निस्तीर्यं चाप्यनिस्तीर्यं यस्त्ववाहनकालकम् ।
अनिस्तीर्यं यच्च भवेत्तज्जयायेति निश्चयः ॥ १३६ ॥

अद्वैतदाने कर्तव्यो यत्नस्तस्मादनिस्तरे ।
शत्रुनाशं स्वरक्षां वा द्वयं वोद्दिश्य वाहनम् ।
शारिकाणां भवेद्यत्तु तत्तु क्रीडनमुच्यते ॥ १३७ ॥

वाहयेत् शारिकास्तत्र स्वरक्षायै वधाय वा ।
शत्रोर्यत्र प्रदानं स्याद्दाने वा स्वस्य रक्षकः ॥ १३८ ॥

स्वाधारकोष्ठादन्यस्मिन्कोष्ठे स्वस्य पदे यदा ।
वासयेत्क्रीडकः शारं तदा तन्न निवर्तयेत् ॥ १३९ ॥

नाशार्थं रक्षणार्थं वा द्वयोर्त्थं वापि वाहनम् ।
साक्षात्परंपराभेदाद्भवेद्द्वेधा तदुच्यते ॥ १४० ॥

किंचिद्वाहनमात्रेण परं हन्ति च रक्षति ।
स्वीयं चोभयमप्याशु कुरुतेऽन्यद्विलंबतः ॥ १४१ ॥

रक्षार्थं वाहनं द्वेधा रक्षितव्यापसारणम् ।
अन्येन वा रक्षकेण रक्षितव्यस्य रक्षणम् ॥ १४२ ॥

वधा[र्थं] वाहनं यच्च तदपि द्विविधं मतम् ।
किञ्चित्स्यादा[दा]नमात्रार्थं रक्षार्थमपि कस्यचित् ॥ १४३ ॥

द्वेधा भवेद् द्वयोर्देशवाहनं च तदुच्यते ।
द्वयं कुर्याच्च किञ्चिच्च किञ्चिदन्यं च रक्षति ।
न वधार्थं न रक्षार्थं न द्वयार्थं च किञ्चन ॥ १४४ ॥

भवेद्वाहनमेतच्च चतुर्थं वाहनं मतम् ।
समदानसमाक्रान्तशारिकाणां च चालने ॥ १४५ ॥

न चेच्छक्तिर्यदा तस्मादनाकांक्षगतेर्गतौ ।
उत्तिष्ठते यदा सैन्यं स्वकीयं परसीमनि ॥ १४६ ॥

वाद्यकारानपि तदा स्वसंभवपदा नयेत् ।
स्वसैन्यभङ्गे गच्छेयुः सेनापा यत्र संस्थितिः[म्] ॥ १४७ ॥

यदि तूर्णं न चायान्ति बन्दीभूता भवन्ति ते ।
स्वसीमादौ स्वसीमान्ते परसीमादिके तथा ॥ १४८ ॥

कोष्ठेऽपि स्वाश्रये सर्वान् वाहयेदन्यदिङ्मुखान् ।
दाने सति वधं कुर्याच्छत्रोस्त(स्य) स्येतरो भवेत् ॥ १४९ ॥

रक्षको रक्षकेऽप्यस्य दाने भूयसि तद्वधः ।
यद्यप्यनेकान्येकत्र दानानि स्युस्तथापि हि ॥ १५० ॥

हन्यादनन्तरेणैव शान्तिमाश्च तु पृष्ठगैः(?) ।
यस्मादावृतमार्गास्ते संमुखस्थैर्गतागतम् ।
शक्नुवन्ति न कर्तुं हि युद्धवत्क्रीडनं यतः ॥ १५१ ॥

अनन्तरा अपि यदा बहवः स्युश्च दानिनः ।
तदा यथेच्छया हन्याद्वीक्ष्यान्तरगतागतम् ॥ १५२ ॥

करेण च कृते दाने रक्षार्थं तत्र योजयेत् ।
रक्षकं रक्षणं कर्तुमशक्तश्चेत्ततो नवेत् ॥ १५३ ॥

यदि नेतुमशक्तस्स्याद्वधं तस्य विनिर्दिशेत् ।
पददोषान्मार्गरोधा[त्] नयनाशक्तिरिष्यते ॥ १५४ ॥

पददोषान्मार्गरोधाद्यदा नेतुं न शक्नुयात् ।
तदापि चिन्तयेद्धर्मानुपायान् हन्यदेशतः ॥ १५५ ॥

स्वकीये निहिते शूरे यथान्यत्र हतो भवेत् ।
परस्य शूरस्तं पातुं गनेऽरौ जीवनं भवेत् ॥ १५६ ॥

बहुभिर्दानिभिस्सार्धं स्वामी चेत्पुरतःस्थितः ।
स्वामिनं हन्तुमायातस्तं निहन्यात्तदन्तरे ॥ १५७ ॥

स्वामिनं हन्तुमायाता बहवो दानिनो यदा ।
स्वामी गन्तुं न शक्नोति मार्गस्यावरणाद्यदा ।
स्वस्यापि वधमिच्छन्तः स्वामिजीवनकांक्षिणः ॥ १५८ ॥

अपि रक्षकसद्भावे परान् हन्युस्तदन्तरे ।
तिष्ठेयुः पुरतो वापि बहुदानेषु स[त्स्व]पि ॥ १५९ ॥

स्वामिनो[ना] निहते स्वस्मिन् स्वामी गच्छेदिति स्थितिः ।
यतश्च सैनिकास्सर्वे स्वामिजीवनजीवनाः ॥ १६० ॥

तस्मात्तदर्थं म्रियेरन् युद्धधर्मोऽप्ययं स्मृतः ।
यथाशक्ति पणः कार्यः क्रीडकाभ्यां परस्परम् ॥ १६१ ॥

क्रीडादौ तं न गृह्णीयात्क्रीडान्ते विजयात्परात्(क्) ।
पणिकं(तु) यद्द्रव्यं स्यात्तच्च तावद्गुणं भवेत् ॥ १६२ ॥

सर्वयोद्धृपदं यावद्गतानामुत्तमं भवेत् ।
क्रीडाया यदि विच्छेदो भवेन्मध्ये तदा पुनः ॥ १६३ ॥

हतयोद्भूपदेनैव [प]णादानं द्वयोर्भवेत् ।
अद्वैतदाने प्राप्ते तु गृह्णीयाद्विजयात्पराक् ।
हतानामहतानां च पदसंख्याकृतं पणम् ॥ १६४ ॥

यत्प्रसादादि[मां] चक्रे धीरगोदावरः कृतिम् ।
श्रीदुर्गाचरणाम्भोजे तस्मिन्नेतां समर्पये ॥ १६५ ॥

इति श्रीमन्महाराजाधिराजगजपतिप्रतापरुद्रदेवस्वहस्तधारितकनककेसरिचतुष्टयावेष्टित-
शातकुम्भमयकुम्भसंभृतमेघाडम्बराभिधानसितातपत्रशोभमानकविपुङ्गव-
पण्डितराजराजगुरुवाजपेययाजिमन्त्रिवरगोदावरमिश्रविरचिते
हरिहरचतुरङ्गे अष्टमः क्रीडापरिच्छेदः ॥

भीमस्यापि रणे भ[ङ्गो] मुनेरपि मतिभ्रमः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥